

Kafkasya Stratejik Araştırmalar Enstitüsü

KAFKASYA'NIN KLASİKLERİ

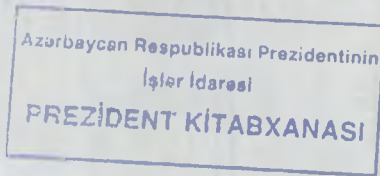
MEHMED SAİD ORDUBÂDİ

KANLI SENELER

Türkiye Türkçesine uygunlaştıranlar:

ALİ EKBER ALİYEV

AZAT AĞAYEV

«Kafkas» Yayınevi

Bakü - 2007

Kanlı seneler

Mehmed Said Ordubâdi

Türkiye Türkçesine Uygunlaştıranlar: Ali Ekber Aliyev, Azat Ağayev

Tashih, Dipnotlandırma: Azat Ağayev

Redakte: Doç. Dr. Fethi Gedikli

ISBN 9952-432-46-1

© Bakı, 1991.
Copyright © Kafkas Yayınevi - 2007
Kafkas Yayınevi
98 Aliyev küçesi,
AZ 1009, Bakı / Azərbaycan

ISBN 9952-432-46-1

۱۳۲۳: نجی سنه هجریده (۱۹۰۵ سنه میلاد یده) قا فقا زده سرزده
ظهور اولان ارمنی مسلمان دعوا سنک تاریخی

Hicri 1323 (miladi 1905) yılında Kafkasya'da aniden baş
gösteren Ermeni - Müslüman iğtişalarının tarihi

Birinci baskı

اولنجی طبع

اثر: محمد سعید اوردو بادی
Mehmed Said Ordubâdi'nin eseri

باکو زوتدارلریندن آقامرتضی مختاروفک اعانه سیله طبع اولوندی
Bakü zenginlerinden Ağa Murtuza Muhtarof'un maddi
katkılarıyla yayınlanmaktadır

هاشم بک وزیر اوفک «صدا» مطبعه سنه ۱۹۱۱

Haşim Bey Vezirof'un "Seda" matbaasında. 1911

MEHMED SAİD ORDUBÂDİ

*Bu eser, bütün Rusya'nın, Polonya'nın ve
Finlandiya'nın hakimi ve padişahı,
büyük imparator II. Nikolay Aleksandroviç
hazretlerinin adaletli ve saadetli zamanında,
Hicri 1323- Miladi 1905 yılında, necip İslam halkıyla
kadim Ermeni halkı arasında yaşanan ve
her iki halkın milli tarihine bir keder ve felaket sayfası
ekleyen, Kafkasya'daki son çatışmaları anlatmaktadır.*

***

*Kafkasya'daki inkılabi nitelikteki son olayları anlatan bu eser
saygıdeğer Ağa Murtuza Muhtarof'un maddi katkılarıyla yayınlanmıştır.
Tarihin, gelecek açısından taşıdığı büyük öneminin farkında olan
Muhtaroflar, amel ve arzularında muvaffak olsunlar inşallah. Halkımız
ise, Muhtarof gibi millet babalarını unutmayacaktır, kanısındayız.*

Mehmed Said

Mehmed Said Ordubâdi, 24 Mart 1872 yılında Nahçıvan'ın Ordubad kasabasında doğdu. İlk tahsilini, Fakir mahlasıyla şiirler yazan babası Hacıağa'dan almış, daha sonra dört yıl *Ahter* ismini taşıyan okulda okumuştur. 1906 yılında Culfa'ya taşınarak İran devrimine yardım eden bir cemiyete katılmış, takiplere uğrayarak 1914 yılında sürgün edilmiştir. 1919 yılında Astrahan'a (Hacı Tarhan'a) giderek *Himmet* gazetesinde çalışmaya başlamış, daha sonra aynı gazetenin genel yayın yönetmeni olmuştur. 1920 yılından itibaren yaşamını Bakü'de sürdürmüştür.

Şark-ı Rus gazetesinin yayına başlamasıyla ilgili olarak yazdığı ilk şiiri 1903 yılında yayınlanmıştır. Daha sonra *Şark-ı Rus*, *İrşad*, *Taze Hayat*, *Terakki*, *İttifak* ve diğer gazetelerde şiirler ve makaleler yayınlamıştır. Şiirlerinin yer aldığı *Gaflet* isimli ilk kitabı 1906 yılında çıkmıştır. *Vatan ve Hürriyet* kitabında (1907) hürriyet ve devrim konularını ele almıştır. 1906 senesinden itibaren *Molla Nasreddin* dergisinde çalışmaya başlamış ve bu dergi, Mehmed Said'in dünya görüşü üzerinde büyük ölçüde etkili olmuştur. *İki Çocuğun Avrupa Seyahati* (1908) ve *Talihsiz Milyoner yahut Rızakulu Han Firenkmeap* (1914) romanlarında aydınlanma düşüncesini işlemiştir. *Tahran Faciası yahut Bağ-ı Şah* (1910), *Endülüüs'ün Son Günleri* veya *Gırnata'nın Teslimi* (1914) dramlarının yazarıdır. Bununla beraber, Mehmed Said Ordubâdi 1930'lu ve 40'lı yıllarda kaleme aldığı tarihi romanlarıyla ün kazanmıştır. Ordubâdi'nin *Savaşan Şehir* (1938), *Gizli Bakü* (1940), *Kılıç ve Kalem* (1946-1948) ve dört ciltten oluşan *Sisli Tebriz* (1933-1948) romanları, Azerbaycan edebiyatında tarihi roman nevinin ilk örneklerindedir.

Ordubâdi, *Kanlı Seneler'i* 1908 yılında yazmış ve bu eser ilk olarak Bakü'nün petrol baronlarından Ağa Murtuza Muhtarof'un maddi desteğiyle yayınlanmıştır. Çalışma, 1905-1906 yıllarında Kafkasya'da Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında cereyan eden çatışmaların kısa bir kronolojisi durumundadır. Öncelikle şu

Eserin yazılmasındaki amaç

Burada anlatılan olayları yazmak üzere kalemi elime alınca bir keder hissine kapılıyordum. Elimdeki kalem, o kanlı senelerin facialarını yazmak istiyor, vicdanım da beni bu yüce görevi yerine getirmeye zorluyordu. Oysa duygularım, o kanlı senelerde yükselmiş olan mazlumların feryatlarından fazlaca etkilenerik, beni bu işi sürdürmekten alıkoyuyordu. Herşeye rağmen tarihi olayları kaleme almakta ısrar ederek, insanlık âleminin her noktasına bir acı eklemiş olan faciaları yazıp bitirdim. Daha açık ifade etmek gerekirse, iki halk arasında cereyan eden olayları yazmakla, vatan evladına geçmişten bir ibret dersi olacak vatan feryatnamesi vücuda getirdim. Bilgilerin toplanmasına ve yazılıp ortaya çıkarılmasına iki senemi harcadığım bu eseri, Allah'ın izni ve yardımıyla tamamladım. Zayıf duygularımın esiri olmayarak şanımdam üstün, kıymetimden fazla bir övünç kaynağına nail olduğum için binlerce defa teşekkür ederim. Zira halkım için çok önemli bir hizmeti üzerime aldım ve bu hizmetin ifasında kusurlu kalmayarak zannımca yüksek bir mertebeye ulaştım. Gerçekte, bu yüce ve övünç kaynağı olacak mertebeye ulaşabilecek kudrette değildim. Kalemimde de böylesine önemli bir görevi yerine getirecek yetenek yoktu. Bu mertebelere ulaşmamı sağlayan saygıdeğer muhabirlerimin milli haysiyet duyguları ve vicdanımdır. Evet, vicdanım!

Bu eserin her türlü şahsi ve milli garazlardan uzak bir şekilde kaleme alındığının, hem Ermeniler, hem de Müslümanlarca bilinmesini isterim. Muhabirler vasıtasıyla elime ulaşan 245 mektubun tamamı okunup irdelenmiş ve içerikleri değiştirilmeden, sadece eserin üslubuna uygun bir dile aktarılarak burada kullanılmıştır. Yine hem Ermenilerin, hem de Müslümanların şunu bilmelerini de isterim ki, birtakım şahsi çatışmalar, şahsi garazdan veya çıkarlardan doğan hırsızlık, yağmalama ve cinayet gibi olaylar bu çalışmada asla yer almamıştır. Sadece milli hareketler, iki tarafın zafer ve yenilgileriyle, vermiş oldukları kayıplar eserde aksini bulmuştur.

hususu belirtelim ki, eserin tamamında 'Azerbaycan Türkleri' yerine 'Müslümanlar' ifadesi kullanılmıştır. Gerçekte de, Ermenilerin Kafkasya'da sadece Azerbaycan Türkleri'ne değil, Lezgiler'e, Kürtler'e, İran asıllılara ve diğer halklara karşı nasıl kötü niyet beslemiş oldukları, bu çalışmadan da net olarak görülebilmektedir.

Ordubâdi, çalışmasının başında, tarihi olayları kaleme alırken izlediği metodu belirtmiş ve elinden geldiği ölçüde tarafsız olacağını ifade etmiştir. Esasında, bu tarafsızlık vaadine hep sadık kaldığını söyleyebiliriz. Hiçbir halka veya topluluğa karşı en küçük bir hakaret içermeyen bu çalışmada, Azerbaycan Türklerinden '*necip İslam milleti*', Ermenilerden ise '*kadim Ermeni halkı*' olarak bahsedilmekte, Ermenilerin Kafkasya'da diğer halklara karşı tecavüzkar hareketlerinin fikir babası olarak görülen yazar Arsruni için bile, "*herşeye rağmen o koca yazarın ruhuna saygı göstermek icap eder kanısındayım. Ruhu şad olsun*" ifadeleri kullanılmaktadır.

Mehmed Said, çatışmaların nedenlerini kısaca özetleyerek çalışmasını kuru bir kronoloji olmaktan kurtarmıştır. Yine bu nedenleri ortaya koyma çabası sırasında da tarafsızlığını korumaya dikkat etmiştir. Zaten eseri kaleme almaktaki amacını, "*Amacım, Ermeni ve Müslümanların iki seneden beri yapmış oldukları hataları göstermek; hem Ermenilerin, hem de bizim bu hatalar yüzünden gelecek kuşaklar önünde utanacağımızı söylemektir*" sözleriyle açık bir biçimde ortaya koyan yazar iyi niyetini muhafaza etme hususunda da ısrarlı davranmıştır.

Yayınevinden

*İrşad*¹ ve *Taze Hayat*² gazeteleri aracılığıyla muhabirlerden bilgi talep ettiğim zamanda herşeyi garazsız bir biçimde anlatmalarını istemiştim. Yine gazetecilere ve çeşitli bölgelerin aydın insanlarına özel mektuplar göndererek çatışma günlerinde yerel hükümetlerin her iki tarafa karşı tutum ve davranışları hakkında bilgi istemiştim. Kendilerine başvurduğum insanlardan, fitneci amaçlardan uzak ve garazsız mektuplar aldım ve bu çalışmada o mektupları kullandım. (Allah hepsinden razı olsun!)

Tarafsızca kaleme alınmış olan bu tarihe, hem Müslüman, hem de Ermeni aydınlarının temiz bir kalp ve selim bir vicdanla yaklaşacaklarını umuyorum. Gerçekte ben yazar değilim; sadece zerrenin güneşe nisbeti misalinde muhterem yazarların peşinde sürünebilirim, o kadar.

Bir noktanın daha bütün Kafkas halklarınca bilinmesini isterim: Bu eseri kaleme almaktaki amacım kendi halkımı temize çıkarmak, Ermeni komşularımızı ise vahşi ve insanlıktan uzak birer mahluk olarak göstererek olaylardan sorumlu tutmak değil. Amacım, Ermeniler ve Müslümanların iki seneden beri yapmış oldukları hataları göstermek; hem Ermenilerin, hem de bizim bu hatalar yüzünden gelecek kuşaklar önünde utanacağımızı söylemektir.

Müslümanların maruz kalmış oldukları felaketlerin asıl nedeni, onların cehaletleriydi. Ermeniler ise birtakım aydınlarının ütopyalılarının kurbanı olmuşlardır.

Bu çalışmada sadece tarihi olaylar sıralanmıştır; buna rağmen eserin her iki halk için birtakım faydalar içerdiğini de düşünüyorum. Yapılan hataların görülmesi ve üzerlerinde düşünülmesi uğruna, saygıdeğer Ermeni yazarların da bu çalışmayı Ermeniceye veya Rusçaya çevirerek gelecek kuşaklar

için bir emanet bırakacaklarını umuyorum. Bu suretle, gelecekte de aynı hatalara düşülmesi önlenmiş olur.

Çatışmaların nedenlerini ortaya çıkarmakla, her iki halkın kalbindeki öç alma duygularını yatıştırmaya çalışmayı da kendim için bir vazife addediyorum. Malum olaylar hem Rusya ve Kafkasya, hem de Avrupa ve Amerika basınında yankı uyandırmıştır. Fakat basında yer alan görüşler birbirine büsbütün zıt ve karmakarışıktı. Bu görüşlerin de irdelenerek hangisinin haklı, hangisinin haksız olduğunun ortaya konma ihtiyacı hissedilmektedir. Fakat bu küçük çalışmada ayrıntılara girmeyi uygun bulmuyorum.

Şimdilik, malum olayların nedenleriyle ilgili olarak dört önemli hususu dile getirmek istiyorum.

Halkımız, Kafkasya'daki olayların nedenleri konusunda çeşitli görüşlere sahiptir. Yukarıda zikredildiği üzere, basında da bu hususta pek çok tartışma yer almıştır. Fakat bunların tamamını buraya alma olanağımız yok; zira hem böyle bir tavır izlediğimiz tutuma ters düşmektedir, hem de eski dertleri tazelemekten kaçınmaktayım. Fakat karışıklıkların dört nedeni olduğuna kaniim ki, bilgilerim doğrultusunda bu dört nedeni açıklamaktan geri durmayacağım.

Birinci neden

Birinci neden Ermeni Taşnaksutyun Fırkasının (parti) Kafkasya'da birtakım kanlı tiyatrolar oynatan müstebit tutumudur. Bu sözleri Müslümanlarla beraber, vicdan sahibi Ermeniler de inkar etmez kanısındayım. Bana ulaşan 245 mektup ve Taşnaksutyun Fırkasının çalışmalarıyla ilgili 400 bilgi notu, çalışma masamın üzerindedir. Bu işler yakan haberlerin tamamını değilse bile, birkaçını burada zikretmek isterim.

1) 18 Kasım 1905 tarihinde Gence'de patlak veren olaylardan önce, 8 Kasım'da, Müslümanları olayların içine çekmek kastıyla Behmenli köyü sakinlerinin, Taşnaksutyun mensupları tarafından katledilmeleri.

¹ *İrşad* – Bakü'de 17 Aralık 1905-25 Haziran 1908 tarihleri arasında yayınlanan günlük gazete. (ç.n.)

² *Taze Hayat* – Bakü'de 7 Nisan 1907 – 7 Ekim 1908 tarihleri arasında yayınlanan günlük gazete. (ç.n.)

2) Yine Gence'de İranlı bir Müslümanın Taşnaksutyun mensuplarınca öldürülmesi.

3) Gence'nin Ermeni mahallesinde, Molla Celilli sakinlerinin Taşnaksutyun mensupları tarafından kurşun yağmuruna tutulması.

4) 12 Kasım tarihinde Gence'de Amos Perof isimli bir şahsın değirmeninde zavallı bir Müslümanın, Taşnaksutyun vahşilerince öldürülmesi.

5) Vali Levintski'nin, Taşnaksutyun hareketi hakkında Vorontsof-Daşkof hazretlerine göndermiş olduğu telgraf. (Bu telgrafın metni 9 Mart tarihinde *Kaspi* gazetesinde yayınlanmıştır. Bütün okurlarımızın söz konusu telgraftan haberdar olduklarını umuyorum.)

6) Gence olaylarının arkasından, Hınçak Partisi'yle yapılan barış anlaşmasının, Taşnaksutyun fırkasınca bozulması. Bu gerçeği, Ermeniler de kabul etmişlerdir. Konunun ayrıntılarına, Gence olayları anlatılırken değinilecektir.

7) Nahçıvan olaylarından birkaç gün önce, bir Müslümanın namaz sırasında Taşnaksutyun mensuplarınca şehit edilmesi. Taşnaksutyun fırkası Şuşa, Bakü, Cebrail, Cavaşir ve Zengezur'da da pek çok cinayet işlemiştir. Bu cinayetler sırasıyla anlatılacağı için burada tekrara lüzum görmüyorum. Öte yandan, Taşnaksutyun fırkasının ileri gelenlerinden Hamazasp, Aram Bey, Murat, Bedo, Bagrat, Sokrat ve diğerlerinin işledikleri kanlı cinayetler de Taşnaksutyun fırkasının rolünü kanıtlamak için yeterli olur zannındayım.

İkinci neden

İkinci neden yerel idarecilerin vurdumduymazlığıdır. Rusya'da yaşanan devrimci hareketler nedeniyle merkezi hükümet kendi başının çaresine bakma telaşındaydı. Yerel idareciler ise bu fırsattan yararlanarak başına buyruk hareket etmiş ve karışıklıklara son vermek için hiçbir girişimde bulunmamışlardır. Olaylara müdahale etmek istedikleri zaman ise Ermeni teröründen çekinerek sadece onların savunuculuğunu yapmış, karşı tarafa her

türlü haksızlığı reva görmüşlerdir. Ezilen taraf ise öç almak için kendi bildiği üzere hareket etmek zorunda kalmıştır. Bütün bunlar, Kafkasya'nın güzelim şehirlerinin yakılıp yıkılmasına neden olmuştur. Mesela Nahçıvan kazasının yöneticisi olan Angil gibi vicdansızlar ateşi söndürmek yerine daha da körüklemişlerdir. Söz konusu duruma, Nahçıvan olayları sırasında daha ayrıntılı bir biçimde değinilecektir.

Bu konuların gizli kalması, her iki halkın geleceği açısından tehlike arz etmektedir, kanısındayım. Angil'in laneti mucip hareketlerinin sonucudur ki, Nahçıvan'da Ermeniler'e karşı bir hareket başlatıldı ve onlar yenilgiye uğratıldılar. Fakat daha sonrasında Kırlof gibi *kazak* başkanları, *kazakların* Ermeniler'le işbirliği yapmalarını sağlayarak Müslümanlar'a ait dükkanları ateşe verdiler ve bu suretle Müslümanlar'ı canlarından daha değerli olan mallarından mahrum bırakmakla ümitsiz bir duruma düşürdüler.

Bu gerçekleri saklamanın, Peygamberimiz'in lanetine maruz kalmak kadar, Allah katında asla beğenilmeyecek bir durum olduğuna inanmaktayım. General Kalaşçapof'un Şuşa'da yaptıkları da yukardaki sözlerimi bütünüyle kanıtlar mahiyettedir. Bu konuları ayrıntılı bir biçimde anlatmanın çok fazla vakit alacağını belirterek, okurlarımın beni mazur göreceklarini umuyorum.

Üçüncü neden

Üçüncü neden ise Müslümanların cehaleti ve siyasetten habersiz bulunmalarındır. Müslümanlar, hükümet memurlarının Kafkasya'da izledikleri siyaseti ve Ermenilerin bu siyasetten nasıl faydalanmaya çalıştıklarını anlayamadılar. Öte yandan, Müslümanlar silahsızdı. Bakü olaylarından önce Ermeniler, Müslümanların ne durumda olduklarını öğrenmek için bazı denemeler yaptılar. Müslümanlar o sırada uyanık davranarak Ermenilere cevap verseler, ilerisi için de bazı hazırlıklar yapsalardı, Kafkasya'daki facialar gerçekleşmezdi. İlk başlarda, Ermeniler, Kafkasya'nın tamamını işgal edecek kadar askeri güce

sahip değillerdi. Onlar, bir avuç gönüllüyle Müslümanları ezmeye çalışıyorlardı. Nitekim Bakü'de barış imzalayarak Müslümanları yatıştırdıktan hemen sonra Şuşa olaylarını başlattılar, Şuşa'daki barışın arkasından ise Gence'de ve başka bölgelerde karışıklık çıkardılar. Müslümanlar ilk başlarda bunlardan habersizdiler. Gözlerini açtıkları zaman ise Ermeniler Türkiye ve İran'dan getirdikleri askerler sayesinde güç kazanmışlardı. Okçu-Şebadek olaylarının arkasından, iki Ermeni cesedinin üzerinde bulunan mektuplar da bu durumu kanıtlamaktadır. Bu mektuplar, cesetlerden birinin Türkiyeli, diğerinin ise İranlı bir Ermeniye ait olduğunu göstermekteydi. Konumuza dönecek olursak, Müslümanları'nın ilimden yoksunluklarını, karışıklıkların üçüncü nedeni olarak gösterebiliriz.

Dördüncü neden

Dördüncü neden ise Ermenilerin muhtariyet (özerklik, otonomi) hevesleridir. Bunu kanıtlamak için ilave bir delile ihtiyaç yok. Ermenilerin her ay Londra'ya, Paris'e ve Amerika'ya giderek arz-ı hal etmeleri de bunun kanıtıdır. Ermeniler, İngiltere'nin çizdiği bir plana göre hareket ederek Türkiye'de muhtariyet kazanmak uğrunda bir hayli çalıştılar. Nihayet Sason, Zeytun ve Van olaylarının arkasından bir kez daha İngiltere'ye başvurdular. İngiltere ise, "Britanya'nın harp gemilerini Anadolu dağlarında yürütemem ya!" cevabını verdi ve bu suretle Ermeniler'in Türkiye'de otonomi heveslerini bir nevi yarım bıraktı. Bunun üzerine Ermeniler, Katalikos Mkrtiç'i Berlin'e gönderdiler. Mkrtiç, Almanya'dan aldığı "Şimdi kılıç zamanı" siparişini Ermenilere ilettiler; Ermeniler ise Türkiye'de Taşnaksutyun Partisi'ni kurdular. Türkiye hükümeti olayları izliyordu ve Mkrtiç'i İstanbul'dan Kudüs'e kovarak Taşnaksutyun'un büyümesine fırsat vermedi. (Tiflis'te yapılan Ermeni – Müslüman barış görüşmeleri sırasında, Ermeniler'in, Taşnaksutyun fırkası hakkında gerekli bilgiyi vermiş olduklarını anımsatalım.) Ermeniler ise yeni partilerini Türkiye'de yaşatamayacaklarını anlayınca gözlerini Kafkasya'ya dikerek eski dönemlerde İran

Bijenleri³ tarafından tahrip edilmiş olan Ermenistan'ı diriltmek istediler. 1878 yılında patlak veren Kars olaylarında önemli bir rol oynayan Ermeni albayı Lorus-Melikof'un, Eçmiyazin civarındaki Ani harabelerini devletten talep etmek gibi, gerçekleşmesi imkansız bir hareketi de bu durumu kanıtlamaktadır. Bütün bu olayların fikir babası ise Ermeni yazarı Arsruni'dir. Arsruni, Ermenilerin Türkiye'de el-kol açmalarının zor olduğunu anlayınca, olayların Kafkasya'ya taşınmasını uygun görmüştü. O sırada vefat eden Arsruni'nin yerini, onun varisi ve Devlet Duması⁴ vekillerinden olan Bahadurof almıştı. Bahadurof, Arsruni'nin çizmiş olduğu planı uygulamak için bir fırsat kollamaktaydı. Nihayet Ermeni-Müslüman karışıklığını çıkarmaya muvaffak oldu. Kendisi millet vekilliği görevini icra etmek üzere Petersburg'a gittiği zaman, Arsruni'nin vasiyetini de götürmüştü ve bu vasiyeti Devlet Duması eliyle gerçekleştirmek niyetindeydi. İşbu plana göre, Ermenilerle Müslümanlar arasında karışıklık çıkarılacak, daha sonra ise bu iki halkın bir arada yaşamasının olanaksızlığı göz önünde tutularak Bakü vilayeti ile Gence vilayetinin bir kısmı Müslümanlara terk edilerek İrevan vilayeti ve Gence'nin yaylaları Ermenilere verilecekti. Bu araziler daha sonra Kars vilayetiyle birleştirilecek ve bir Ermenistan kurulacaktı. Ermeniler, bu düşüncelerini gerçekleştirmek için, "Rusya sizin çocuklarınızı askere alacak." diyerek Kars ahalisini korkutuyor ve onların başka bölgelere kaçıp gitmelerini sağlamaya çalışıyorlardı. Kafkasya'daki Şii Müslümanların ise İran'a gitmeleri için ellerinden geleni yapıyorlardı. Kısaca, Ermeniler, kendi milli emellerine ulaşabilmek için bu suretle çalışıyor ve her türlü hazırlığı yapıyorlardı. Pek çok girişimden sonra, nihayet, Bakü faciasını gerçekleştirdiler. Amaçları, Arsruni'nin vasiyetini yerine getirerek, Müslümanlar'ı zorla ata yurtlarından çıkarıp kendi saltanatlarını kurmaktır. Yine de görülmektedir ki, karışıklıkların

³ Bijen, Firdevsi'nin *Şehnâme*'sinde bir pehlivan karakteri olup, "İran Bijenleri" ifadesi "İran'ın kahraman evlatları" anlamında kullanılmıştır.

⁴ Devlet Duması Rusya Parlamentosu. (ç.n.)

dördüncü nedeni, Ermeniler'in idari otonomi elde etmek gibi aslı yok bir hayale kapılmalarıdır. Arsruni'nin ruhunu incitmiş olmak istemem; bizim gibi acizlerin, herşeye rağmen o koca yazarın ruhuna saygı göstermeleri icap eder kanısındayım. Ruhu şad olsun!

Mehmed Said

KANLI BAKÜ FACIALARI HAKKINDA

6 Şubat 1905 tarihinde aniden patlak vererek her iki halkın tarihine kara bir pişmanlık sayfası olarak eklenen Bakü faciasını anlatmaktadır.

Olay öncesi

Ön sözde de belirtmiş olduğumuz üzere, Ermeniler, gerçekleştirilmesi imkansız birtakım düşüncelerin peşine takılarak Müslümanlar aleyhinde bazı girişimlerde bulunmaya başlamışlardı. Müslümanları ellerinden geldiği ölçüde sıkıştırmak, kötü sözlerle ilişkilere zarar vermek gibi davranışlarda bulunuyorlardı. Müslümanlar ise bu gidişin kötü sonuçlanacağını üzüntüyle seziyor ve tedbiri elden bırakmamaya bakıyorlardı. Yerli idareciler bazı hafif suçların cezalandırılması konusunda etkili görünse de, böylesine mühim bir konuda herhangi birşey yapabilecek durumda değildi. Dolayısıyla, aralarındaki iyi ilişkileri rafa kaldırmış olan iki halk karşı karşıya bırakılmıştı.

Ermeniler Müslümanları sıkıştırmayı sürdürüyorlardı. Bazıları olası bir karışıklığı tasvip etmemekle beraber, güç ve nüfuz sahibi olan Ermeniler, bir an önce arbede çıkarmak için uğraşıyorlardı. Özellikle parti örgütleri karışıklık çıkmasından yanaydı ve bu örgütler laflarını dinletebilecek durumdalardı.

Olaylar

2 Şubat tarihinde Ağarıza isimli bir Müslüman, Guba meydanı olarak bilinen mahalde Ermeni partizanlarca katledildi. Böyle bir facia karşısında, daha doğru bir ifadeyle, Müslümanların haysiyetlerine dokunan bir olay gerçekleştiği vakit, Müslüman gönüllüleri zaptedilebilir miydi? Oysa bu kez Müslümanların ileri gelenleri, öç alma emri vermediler. Bir süre sonra Müslüman bir tutuklu, durumu incelenmek üzere bir yerden başka bir yere sevk edildiği sırada, yolda Ermeni asıllı bir asker tarafından öldürüldü. Bu haber Müslümanları iyice perişan etti. İşbu olay dünyamızı kana boyayan Şubat ayının 6'sında gerçekleşmişti.

6 Şubat Ermenilerin ortalığın bir an önce karışması için ellerinden geleni yaptığı, Müslümanlarınsa olup bitenleri

şaşkınlıkla izlediği bir tarihi. İki komşu halk, birbiriyle olan ilişkilerini büsbütün noktalamıştı ve herkes her an tetikte bekliyordu. Nihayet, uzunca zamandan beridir her iki halkın içine yerleştirilmiş olan bomba patladı. Bu bombanın, Kafkasya'nın tamamını yakıp yıktığını söylersek, hata etmemiş oluruz.

İşbu bomba, 6 Şubat tarihinde gerçekleşmiş olan Bakü faciasıdır ve Kafkasya'yı saran ateş buradan başlamıştır.

Aynı gün Bakü'nün bütün mahallelerinde karışıklıklar çıkması bekleniyordu. Babayef isimli bir Müslümanın öldürüldüğü haberi alınınca, Müslümanlar da açıktan açığa savaşa kalkarak Ermenilerin üzerine yürüdüler.

Dördüncü sahada çatışma başladı. Ermeniler son derecede ciddi bir hazırlık yapmışlardı. Babayef'in katlinden yarım saat kadar sonra Vorontsofski caddesinde gonka⁵ kondüktörü Artyom Şinkof öldürüldü. Tsitsyanofski ve Çadrovı sokaklarının kesiştiği yerde kimliği belirsiz bir Rus, kimliği belirsiz birilerince öldürüldü. Bu cinayetlerin arkasından, çatışma bütün sahalara yayıldı.

Aynı gün ve gece boyunca şehirde korkunç silah gürültüleri dinmedi. Çatışmalar sabaha kadar sürdü ve sabahın erken saatlerinde, gece sokaklarda öldürülmüş olan on üç kişinin cesedi morglara kaldırıldı.

7 Şubat tarihinde de çatışmalar bütün bölgelerde sürmekteydi. Ermeniler genel bir harekate başlamışlardı. Müslümanlar da açıktan açığa silaha sarılarak muharebeye girişmek zorunda kalmışlardı. Müslümanların saldırısına karşı koyamayan Ermeniler kaçarak evlerine sığınıyorlardı. Fakat evlerin çatılarından ve pencerelerden, sokaktan geçen Müslümanlara ve diğer insanlara ateş etmeyi sürdürüyorlardı. Krasilnikoflar'ın evinden, Madrit otelinden, yine Krasilnikoflar'ın Pazar ve Guberniski sokaklarının köşesindeki evlerinden özellikle büyük çapta ateş açılmaktaydı. Mayılof ve Korsakof'un evlerinden, Melikof'un hamamının yakınında bulunan evinden de

⁵ Gonka, raylı sistemlerde elektrik ve buhar enerjisi kullanılmadan önce atların çektiği vagonlar. (ç.n.)

Müslümanların üzerine ateş yağdılmaktaydı. Tağıyef'in evinin üst katından sokaktan gelip geçen herkese ateş edilmekteydi.

Karışıklık, Bakü'nün bütün bölgelerine ve fabrikalara da sirayet etmişti. Herkes silaha sarılmıştı. Kadınlar, çocuklarının ellerinden tutmuş, sağa sola kaçışmaktaydılar. Balahane'de de büyük çaplı çatışmalar ve yangınlar çıkmıştı. Bazı Müslümanlar, herşeye rağmen Ermenileri korumaya çalışıyorlardı. Aynı gün sokaklardan elli kadar Ermeninin cesedi toplanmıştı. Müslümanlar ise yaralıları ve cesetleri evlerine götürmüşlerdi.

Karışıklıklar sırasında Müslümanlardan pek çok kişinin ev ve dükkanları hasar gördü ve yağmalandı. Ermenilerden de Minas Simonof'un, Mugdusi Oganesyans'ın, Ayrapetyans kardeşlerin ve diğerlerinin dükkanları yağmalanmıştı. Polis memurları dükkanların yağmalanmasını önleyebilecek güce sahip değildi. Yağmacı Müslümanların çoğu İran'dan gelmiş olan işçiler, Ermeni yağmacıları ise büyük ölçüde Türkiye'den gelen Taşnaksutyun üyesi gönüllülerdi. Bu yüzden yağmacıların durdurulması imkansız gibiydi.

7 Şubat'ta, yani çatışmaların en şiddetli olduğu bir günde yirmi kişilik bir *kazak*⁶ grubu ortalığı kolağan etmek için ortaya çıktı. Onar kişilik iki grup halinde Şamahinski'de ve Pazar'da bulunuyorlardı. Çatışmaların şiddetlenmesi üzerine görevlerini yerine getirmekten aciz kalan *pristavlar*⁷ bu gruptan yardım istedilerse de, *kazaklar*, bu kadar az bir kuvvetle yardıma gelemeyecekleri cevabını verdiler.

Saat on iki sularında şehirde durum iyice tehlikeli bir hal almıştı. Müslüman gönüllüler büyük bir cesaretle Ermeni çetelerine ve onların nizami birliklerine karşı koyuyorlardı. Müslümanların ileri gelenleri ise fırsat buldukça bazı Ermenileri korumaktaydılar.

Hükümet güçleri onar kişilik gruplar halinde duruma müdahale etmeye çalışıyorlardı; fakat hiçbir şekilde başarılı olamıyorlardı. Zira çatışmaya katılan on binlerce insanı

⁶ Kazak, Çarlık dönemi Rusya'sında özel askeri birlik. (ç.n.)

⁷ Pristav, Çarlık dönemi Rusya'sında ilçe polis amiri. (ç.n.)

birbirinden ayırmak için on değil, binlerce askere ve cesaret sahibi komutanlara ihtiyaç vardı.

Ortalığı yatıştırma emrini alan askerlerden on iki kişilik bir grup, Salyan alayının yarbayı Kuzminski kumandasında borazanlarla ortaya çıkarak geçtikleri yerlerde kalabalığın bir ölçüde dağılmasını sağlıyorsa da, onlar çekip gidince insanlar yağmaya ve katillere devam ediyorlardı.

Bölgelerden birinin *pristavı* bizzat albayla görüşerek, “Emir veriniz askerler ateş ederek kalabalığı korkutup dağıtsınlar,” diye ricada bulduysa da, “Siz karışmayın, biz görevimizi ne şekilde yapacağımızı iyi biliyoruz,” cevabını aldı. Çatışmaların şiddetle sürdüğü bölgelerin *pristavlarının*, böyle bir cevap üzerine, görevlerini büsbütün bırakarak sırf kendilerini savunmaya çalışacakları açıldı. Dolayısıyla çatışan taraflar kendi hallerine terkedilmiş oluyorlardı.

Bir gerçeği de göz önünde bulundurmak icap eder. Bazı Müslümanlar merhametli davranarak Ermenileri korumaya çalışıyor, onları kendi evlerinde muhafaza ederek yedirip içiriyorlardı. Krasnovodsk ve Surahanski sokakları, kilisenin bulunduğu civar ve Bolşaya Morskaya caddesi çatışmaların en şiddetli olduğu yerlerdi. Bu bölgelerde Müslümanların, pek çok Ermeniye korudukları bilinmektedir. Örneğin, yüz doksan beş numaralı evde oturan Akim İsayeviç ailesiyle birlikte korunarak katledilmekten kurtarılmıştı. Onu ve ailesini kendi evlerinde muhafaza edenler ise Ağakişi Aliyev’le kardeşi Hüseyinkulu Kerbelai Abdullah oğluydu. Bu gerçeği, Ermenilerce yazılıp imzalanmış olan bir teşekkür mektubu da kanıtlamaktadır. Mektupta aşağıdaki şahısların imzaları bulunmaktadır: Mikail Artyomyans, Babacanof, Sarkis Minayeviç Ovanesof.

Çatışmaların sürdüğü yerlerden biri olan Malakan bahçesi civarında da birçok Ermeni, Müslümanlarca koruma altına alınmıştı. Ağadaş Veliyev isimli bir Müslüman, Arşak Durniyans isimli bir Ermeniye gimnazyumda okuyan iki çocuğuyla birlikte kendi evinde muhafaza ederek yedirip içirmişti. Başka bir Ermeni ailesi ise Müslüman komşuları Hüseyinkulu Mahmudof’la Meşhedi Hanife Caferof tarafından korunmuştu. Yine aynı bölgede bazı Müslüman kadınlarının, gönüllülerin

önüne çıkarak komşuları olan Ermenilerin can ve mal güvenliklerini korumaya çalıştıkları da bilinmektedir. Arşak Durniyans, bu konuda bir teşekkür mektubu yazmıştır ki mektubun yazıldığı tarih 19 Şubat 1905’tir.

6 Şubat tarihinde kanlı çatışmaların başlamasıyla birlikte Stepan Avetisof, Arzumanoflar ve bazı diğer Ermeniler de bir Müslümanın evine sığınarak korunmuşlardı. Üstelik, onları evinde barındıran Müslümanın amcazadesi Ağanza Babayef daha önce Ermeniler tarafından öldürülmüş bulunuyordu. Böyle insanlar kendi hareketleriyle İslam’ın şanını ve merhametini herkese göstermiş oluyorlardı. Amcazadesinin, Ermeniler tarafından vahşicesine katledilmesine rağmen, kendisi pek çok Ermeni’yi muhafaza eden ve Davut Ohanesof’un bütün ailesinin ve aynı evde oturan kiracıların tamamının karnını doyurarak bu insanların güvende olmalarını sağlayan şahsa baksanıza! Merhamet sahibi bu kardeşlerime helal olsun! İslam’ın şanını ve büyüklüğünü herkese kanıtlayan kardeşlerime helal olsun! Sokaklarda masum insanların kanını akıtan Ermeniler ise zavallı durumda olan Müslümanları bile kesmekten geri durmuyorlardı. Ermeni korkusuyla titreyen Müslüman kadınları bile yeri geldikçe bin yıldan beri komşu oldukları Ermenileri himaye etmeye çalışıyorlardı. Örneğin, üç Müslüman kadını, elli kadar Ermeniye saklayarak dört gün süreyle tamamının karnını doyurmuştur. Karahanyans isimli bir Ermenin bu olayı anlatan teşekkür mektubu bulunmaktadır. Yaşasın ismet ve insaf sahibi annelerim! Yaşasınlar da insaf sahibi çocuklar yetiştirsinler.

Mamur bir halde bulunan Bakü, 8 Şubat tarihinde büsbütün bir cehenneme dönüşmüştü. Bombalar patlıyor, yüksek binalar birer yanardağ misali alevler saçarak yanıyor, petrol tesislerinden gökyüzüne yükselen alevler insanları şaşkına çeviriyordu. Kolluk güçlerinin tamamı görev yerlerini terketmişlerdi ve şehir muhafazasız bir durumdaydı. Sokaklarda sadece yağmacılar ve evlatlarının haksız yere kanlarına boyandıklarını görerek ahiret dünyasından Bakü’ye üşüşen ruhlar dolaşıyordu. Aynı gece katil ve yağma olayları iyice çığırından çıktı; pek çok müessese ve fabrika yakılıp yıkıldı. Tsitsiyanoski ve Guberniski sokaklarında özellikle büyük çapta yağmalar olmuştu.

8 Şubat günü katil ve yağma olayları sürmekteydi. Mirza Aramyans'ın dükkanından yağmalanan eşyalar yağmacıların elinden alınmış, arabalara yüklenerek muhafaza edilmek üzere polis karakoluna götürülüyordu. Saat on sularında Surahanski ve Vorontsofski sokaklarının köşesinde Aslanof'un evinin yağmalanması da kolluk güçlerince önledi. Yine de yağmalar bütün şiddetiyle sürmekteydi. Havanın kararmasıyla birlikte, isimleri zikredilen sokaklarda bazı evler yağmalandıktan sonra kundaklandı; fakat kolluk güçleri bu yangınları da önledi. Surahanski sokağında bir Müslümanın evi yağmalandıktan sonra kundaklandı. Ermeniler bu Müslüman evlerine üşüşerek hep katil ve yağmaya girişmiş bulunuyorlardı ki, söz konusu olaylarla ilgili bilgi, dördüncü bölgenin *pristavı* tarafından gerekli makamlara ulaştırılmıştır.

Ermeniler, pek çok yerde Müslümanların üzerine kurşun yağdırmayı sürdürüyorlardı. Hükümet güçleri bile bu kurşun yağmuruna dayanamayarak kaçmışlardı.

Çatışmalar arttıkça iki Müslüman daha katledildi. *Pristavlar* ise polis amiri tarafından itfaiyecilere yardım etmekle görevlendirilmişlerdi. Dördüncü sahanın *pristavı*, maiyetinde bir grup insanla Aslanof'un evinin bahçesine dahil olunca, kimliği belirsiz şahıslar eve kurşun yağdırmaya başladılar. *Pristav* ise bu hareketin karşılığında hiçbir şey yapmayarak, maiyetindeki adamları da alarak evi terketmek zorunda kaldı.

Hava karardığından hiçbir fark gözetilmeksizin hem Ermenilerin, hem de Müslümanların mal ve mülkleri ya yağmalanıyor, ya da ateşe veriliyordu. Bakü'de durum o kadar tehlikeli ve karışık ki yakılan evlerden yükselen alevlerin etkisinden, cesetleri toplamak veya yaralıları hastanelere götürmek bile olanaksızdı.

Katil ve yağma olayları ayın 10'una kadar bütün şiddetiyle sürdü. Balahane'deki petrol fabrikaları da alevlere teslim edilmişti. Balahane'deki karışıklıkta asıl rolü üstlenenler hep Ermenilerdi. Müslüman işçiler de katil ve yağmalara başlamak istiyorlardı, fakat Müslümanların ileri gelenleri onları önleyerek hem Ermenileri, hem de diğer milletlerden olan işçileri korumaya çalışıyorlardı.

Karışıklıklar sırasında, Müslümanların merhametli davrandıkları konusunda elimizde pek çok mektup bulunmaktadır. Rono şirketi işçilerinden gelen teşekkür mektubu da bu hususu kanıtlamaktadır. İşçiler, kendilerini müdafaa eden insanların isimlerini de belirtmişler ki bu isimlerden bazıları aşağıda verilmiştir: Hacı Necefkulu İbrahimof, Ağa Sultanali Haşımof, Abdulali Babayev, Hacıyev biraderler, Meşhedi Kulu Ağamuhmet oğlu, Meşhedi Ağahüseyin Molla Hasan oğlu, Hacı Fethali Ağali ve diğerleri. Mektup, Rono şirketi işçilerince imzalanmıştır. Elimize ulaşan bilgilere göre, Müslümanlar, Bakü'de toplam üç bin civarında Ermeniye himayeleri altına alarak onları öldürülmekten kurtarmışlardı.

Sonuç

Çatışmalar ayın 6'sından 10'una kadar sürdü. Ermeni ve Müslümanların toplam can kaybı bin kişiye yaklaşmıştı. Mal kaybı ise milyonları geçmişti. Hükümet güçlerinin, karışıklıklara son vermek için pek ciddi adımlar atmadığı da herkesçe bilinmektedir.

Bakü'de cereyan eden olayların tamamı buraya alınabilirdi. Fakat yapılan vahşiliklerden her iki halkı haberdar etmek amacıyla bu kadarının yeterli olacağına inanıyorum.

Buraya kadar anlatılanlardan da görüleceği üzere, Ermeniler, Bakü'de mağlup olarak felakete uğradılar. Fakat kendilerinin hazırlıkları ve girişimleri göz önünde tutulunca, böyle bir mağlubiyete maruz kalmaları insanı şaşırtmaktadır. Bu mağlubiyete yine Ermeniler kendileri neden oldular, kanaatindeyim. Zira çatışmalardan önce, birtakım şüpheli hareketlerle Müslümanları uyandırmış ve kendi niyetlerini su yüzüne çıkarmış bulunuyorlardı. Dolayısıyla Müslümanlar da kendilerini savunmak için birtakım tedbirler almışlardı.

Ermeniler, Müslümanları gafil avlamayı başarsalardı, onlara belki on binlerce kayıp verdirirlerdi. Bir hususu da unutmamalı ki Bakülü Müslümanlar karışıklığı körüklemekten ziyade, ellerinden geldiği ölçüde olayları yatıştırmaya çalışıyorlardı. Elimizdeki pek çok mektup bunu kanıtlamaktadır. Yukarıda bazı mektuplar zikredildiğinden, burada tekrara lüzum görmedik. Gelecekte bu iki

halkın, birbirlerine karşı sadece iyi niyet ve hoş duygular besleyeceklerini umuyoruz.

Her iki halkın aralarındaki husumete son vererek öç almayı düşünmeyeceklerini ve eskiden olduğu gibi huzur içinde yaşamayı sürdüreceklerini umuyorum. Okurların ise, bu yazıdaki muhtemel kusurları affedeceklerini ümit ediyorum.

Mehmed Said Ordubâdi

ÜZÜCÜ NAHÇIVAN OLAYLARI

1905 yılı Mayıs ayı başlarında Bakü'de gerçekleşen Ermeni-Müslüman çatışmalarının ardından, Nahçıvan halkı heyecanlı bir bekleyiş içine girmişti. Fakat Ermeniler hiçbir şeyden çekinmeden Müslümanlara yaptıkları zulümleri sürdürüyorlardı. Öte yandan şehirde, Ermenilerin çeşitli ateşli silahlara sahip buldukları ve Müslümanlara aniden saldıracakları söylentileri dolaşıyordu. Böyle bir hareket Ermenilerden her zaman beklenebilirdi. Ermenilerin o güne kadar yaptıkları göz önünde bulundurulunca da aynı sonuç çıkıyordu. Zira kendileri, "Kafkasya'da bir tek bizim lafımız geçmeli," diyerek dört bir tarafa silah ve cephanelik göndermeye devam ediyorlardı. O güne kadar korku-ürkü ne olduğunu bilmeyen Nahçıvan halkı ise artık Ermeni korkusuyla geceleri dışarı çıkamıyor, gündüzleri ise uzak yerlerde bulunan tarlalarına gidemiyordu. Nahçıvan hep Ermeni köyleriyle kuşatılmış bir konumdaydı ve topu topu altı saat zarfında İrevan'dan istedikleri kadar asker getirtme iktidarında bulunan Ermeniler, Müslümanlara karşı açıktan açığa çok sert davranmaya başlamışlardı.

Sisyan bölgesinde askeri güç toplamak için son derece elverişli olan bir geçidi kullanan Ermeniler, Nahçıvan'da hep asker bulunduruyorlardı. Bu askerler ise sürekli olarak Müslümanları kışkırtıyorlardı.

5 Mayıs tarihinde öğlen üç sularında Cehri köyünden olan üç kişi, Şihmahmut isimli Ermeni köyünün yakınından geçerken ağır bir şekilde yaralanır. Haber şehre ulaşınca Müslümanlar tedirgin olurlar. Ermeniler ise dükkanlarını kapatarak gizli bir şekilde evlerde ve kilisede toplanmaya başlarlar.

7 Mayıs tarihinde de Tunbul isimli köyün yakınında bir Müslüman vurularak öldürülür. (Tunbul karma bir köy olup üçte iki kısmında Müslümanlar, üçte bir kısmında ise Ermeniler meskundur.) Bu olaydan da anlaşılacağı üzere, Ermeniler, sayı itibarile az buldukları yerlerde bile Müslümanlara galip gelmeyi

umacak derecede iyi bir hazırlığa sahiptiler. Müslümanlar ise korku ve şaşkınlık içinde bulunuyorlardı.

8 Mayıs tarihinde İrevan vali yardımcısı Baranovski, İrevan belediye başkanı Ağamalof ve bir ay kadar önce Petersburg'a gönderilen eski belediye başkanı Caferkulu Han Nahçıvanski beraber Nahçıvan'a geldiler. Onların gelişini duyan Nahçıvan halkı, sokağa dökülerek şikayetlerini dile getirmeye başladı. Müslümanların ilk şikayeti şundan ibaretti:

“Ermenilerin bugüne kadar bize yaptıklarını affediyoruz; fakat tekrar çarşıya gelip dükkanlarını açsınlar.”

9 Mayıs tarihinde ise Cehri'den gelen Müslümanlar vali yardımcısının huzuruna çıkarak şikayetlerini dile getirdiler:

“Bizim köyün yolları her taraftan Ermenilerce kuşatıldığından, yolların hükümet güçlerince kontrol altına alınmasını istiyoruz.”

Müslümanlar başka farklı konularda şikayetlerde bulundularsa da, hiçbir netice alamadılar. Öte yandan, Ermeniler, şikayetlerine hiçbir yanıt alamayan Müslümanlara hakaret etmeyi sürdürüyorlardı.

Yine 9 Mayıs tarihinde Nahçıvanlı Ali Hacı Bayramzade, Aliabat isimli Ermeni köyünün ahalisi tarafından yedi kurşun sıkılarak katledildi. Bu haber şehir halkının daha büyük bir dehşete kapılmasına neden oldu.

11 Mayıs tarihinde Kültepe isimli Ermeni köyünün bir zengini, ailesiyle birlikte, Ermeni fedailerince katledildi. Ermeniler bu olayda Müslümanları suçlu buluyorlardı. Fakat yapılan incelemeler sonucu, olayın Ermeni örgütlerinden biri tarafından gerçekleştirildiği tespit edildi. Öldürülen Ermeninin ismi Haçatur'du.

Aynı günün gecesini, vali yardımcısı Baranovski, çok sayıda bomba götürmekte olan bir Ermeniye yakalattı ve bombalara el kondurdu. Yine aynı gece Ermeniler şehre çeşitli istikametlerden kurşun yağdırmaya başladılar. İki buçuk saat süren olaylar zarfında şehirde ancak atılan kurşunların sesi işitiliyor, ateş ve duman görünüyordu. Müslümanlar da araya bu ateşlere karşılık

vermeye çalışıyorlardı. O gece Müslümanlar hiçbir can kaybı vermediler. Ermeniler ise muhtemelen kayıp vermişlerdi; fakat hep yaptıkları üzere bu kez de kayıplarını sakladılar.

Bu gece, ne müthiş bir geceydi. Kurşun partlamaları kimseyi, hatta parmak kadar çocukları bile uyutmadı. Aniden sıkılan bir kurşun pencere önünde şimşek misali çakıyor, kundaktaki bebekleri bile uyutmuyordu. Müslümanlar sabahı dar ettiler ve ertesi gün – ayın 12'de tekrar vali yardımcısının huzuruna çıktılar. Geceki olayları anlatıp bir çözüm istedikleri zaman şu cevabı aldılar:

“Ermeniler size ateş ediyorsa, siz de onların silahlarını ellerinden alsanıza!”

Vali yardımcısı, daha sonra “Ben karışmam,” diyerek şikayete gelenleri başından savmak istedi. O sırada büsbütün şaşkınlık içinde bulunan Müslümanlardan hiç kimse, “Madem karışmıyorsun, o zaman buraya neden geldin?” diye sormadı.

Aynı gün şehir ve civarı tehlikelerle dolu olduğundan, Nahçıvan halkı ve İranlı işçiler, yani herkes şehir merkezinde ve pazar yerinde toplanmıştı. İranlı işçiler, valinin sözünü yerine getirerek Ermenilerden birkaçının silahına el koymaya başlamışlardı. Fakat saat on sularında Ermeni fedailerinin bir grubu pazarın bir başında toplanarak öteki başta bulunan Müslümanlara ateş ettiler. O sırada, vali yardımcısı, beraberinde Caferkulu Han, Ağamalof ve *pristav* Mehdi Han Ordubadski de olduğu halde atılan kurşun seslerini duyarak çatışma yerine geldiler. Pazarın Ermenilere ait kısmından geçerken, vali yardımcısının emri üzerine o gün tekrar açılmış olan birkaç dükkandan vali yardımcısına ve maiyetindeki insanlara kurşun sıkıldı. Bunun üzerine Ermenilere ait dükkanlara yakın bulunan Müslüman dükkanlarında da kurşunlar patlamaya başladı. Çatışma iki saat kadar sürdü. Bu çatışmada, yanında çalışan birkaç kişiyle birlikte ünlü Ermeni tüccarlarından Adamof ve çocuklarıyla birlikte Halatof öldürüldü. Adamof'un dükkanı da alev alarak yandı, fakat bu yangının nedeni tespit edilemedi. Aynı çatışmada Müslümanlardan da beş kişi öldürüldü, birkaç kişi de yaralandı.

Ermenilere ait dükkanlardan çoğu yağmalandı. Müslümanlara ait dükkanlardan on tanesi de yağmalanmaktan kurtulamadı.

Çatışmalar sırasında polis komiseri Angil'in çatışmayı önlemek yerine, "Afferim oğlum! Haydi vur oğlum!" diyerek gönüllü gençleri daha da teşvik ettiği görüldü. Aynı şahıs, dükkanların yağmalanması esnasında da, "Haydi bakalım! Elinizi çabuk tutun!" diyerek yağmacıları daha hızlı davranmaya davet ediyordu. İki saat sonra herkes kendi tarafına çekildi. Vali hazretleri bütün olayları görüyor ve duyuyordu.

O gece, dehşet ve vahşet dolu bir gece olduğundan, kimse evinden çıkmıyordu. Aynı günün gecesi, saat on iki sularında tekrar şiddetli çatışma başladı. Ermenilere ait ipek fabrikasından şehre kurşun yağdırılmaktaydı. Vali, bir saat kadar sonra çatışmayı durdurmaya muvaffak oldu. Fakat sabahın ilk saatlerinden itibaren, geceki olayların etkisiyle, yine çatışma ve yağmalama olayları başladı. Günün ilk olayları Ermenilerle Müslümanların karışık olarak meskun buldukları Cehri köyünde başladı.

Ermeniler sık sık kilisede toplanıyor, sürekli olarak yeni hileler düşünüyor ve Müslümanlara karşı her türlü kötülüğü yapmaktan geri durmuyorlardı. Şehirde çok sayıda hükümet askeri de bulunuyordu. Hükümet askerleri halka hakaretler yağdırmayı, insanları her adımda durdurarak üzerlerini aramayı sürdürüyorlardı. Kısaca söylemek gerekirse Nahçıvan halkı çok zor günler geçiriyordu. Hükümet yetkilileri ise olayları yatıştırmak için samimi bir şekilde çaba sarfetmekten uzaktılar.

26 Kasım tarihine kadar, hükümet yetkililerinin de arabuluculuğuyla Ermeniler ile Müslümanlar arasında birkaç defa barış sağlanmıştı. Fakat yapılan barış anlaşmaları her defasında **bozulmuş ve aradaki hüsümet giderilememişti. İki halk arasında her an yeni bir karışıklık çıkması bekleniyordu.**

26 Kasım günü insanlar aniden büyük bir telaşla dükkanlarını kapatarak evlerine koşmaya başladılar. Fakat kimse neler olduğunu anlayamadı. Halk arasında çeşitli söylentiler dolaşmaktaydı. Nihayet Çeşmebasar köyünden şu haber ulaştı: Bu gün barışı sağlamak üzere Çeşmebasar köyüne giden *kazaklar*,

köy halkından Hacı Naki oğlu Hacı Nesir'in evini yağmalamaya başlamışlar. Hacı Nesir'in, yağmaya engel olmak isteyen oğlunu katletmişler. Bunun üzerine kendini büsbütün kaybeden Hacı Nesir, yanlışlıkla hükümet askerlerine kurşun sıkmış. Hükümet askerleri Hacı Nesir'i, ailesiyle birlikte katletmişler.

Bu haber Nahçıvan halkını perişan bir durumda bıraktı. Zira karışıklıkların asıl aktörlerinin albay Kırlof, polis komiseri Angil gibi insanlar olduğu biliniyordu. Son olaylar ise hükümet yetkililerinin tutumunu bütünüyle ortaya koymaktaydı.

Aynı gece saat yedi sularında şehirde büyük ve korkunç gürültüler duyuldu. Seslerin pazar muhafızlarına ait olduğu anlaşıldı. Arasına kurşunlar da patlıyordu. *Kazaklar*, evlerinden çıkarak pazara doğru yürümek isteyen insanlara ateş ederek onları önlüyorlardı. Gürültüler iki saat kadar sonra dindi ve pazar istikametinden alevler ve dumanlar yükselmeye başladı. Bir saat kadar sonra *kazakların* Ermeniler ile birlik olarak pazarın Müslümanlara ait kısmını yağmaladıkları ve büsbütün yaktıkları anlaşıldı. Şehrin dört bir yanından feryatlar yükselmekteydi. İnsanlar sokakları ve meydanları doldurmuşlardı.

Herkes, nihayetsiz derecede tedirgindi. Yangınlardan yükselen alevler, insanların feryatları, tüfek patlamaları ve *kazakların* sesleri ortalığı ayağa kaldırmıştı.

Pazara doğru ilerleyen üç yüz kadar insan, binbir zorlukla kazandıkları herşeyin yanarak küle dönüştüğünü gördü. *Kazaklar* pazarı ateşe vermiş, pazara çıkan yolları ise kapatmışlardı. Yangın iki saat sürdü. Daha sonra Angil'le Kırlof pazar yerine gelerek, *kazaklara* "Halkı dağıtın" emrini verdiler. O sırada *kazakların* açtığı ateş sonucunda Mehmetkulu Bey oğlu Meşhedi Hasan öldürüldü. Herkes fevkalade üzgün bir şekilde evine dönmek zorunda kaldı. Demiryolu istasyonundaki insansever Gürcü kardeşler Müslümanların yardımına koştularsa da, artık iş işten geçmişti. (Yine de Allah kendilerinden razı olsun.)

Sabahleyin pazara gelen halk, herşeyin tamamen yanıp kül olduğunu gördü. Yaklaşık olarak seksen beş dükkan, yetmiş beş depo yakılmıştı. Üç gün boyunca, Kasım'ın 27'sinden 30'una

kadar pazarda dişe dokunur hiçbir şey bulunamadı. Herkes son derecede zor durumdaydı. Çoğu insan şiddetli açlıktan geceleri uyuyamaz hale gelmişti.

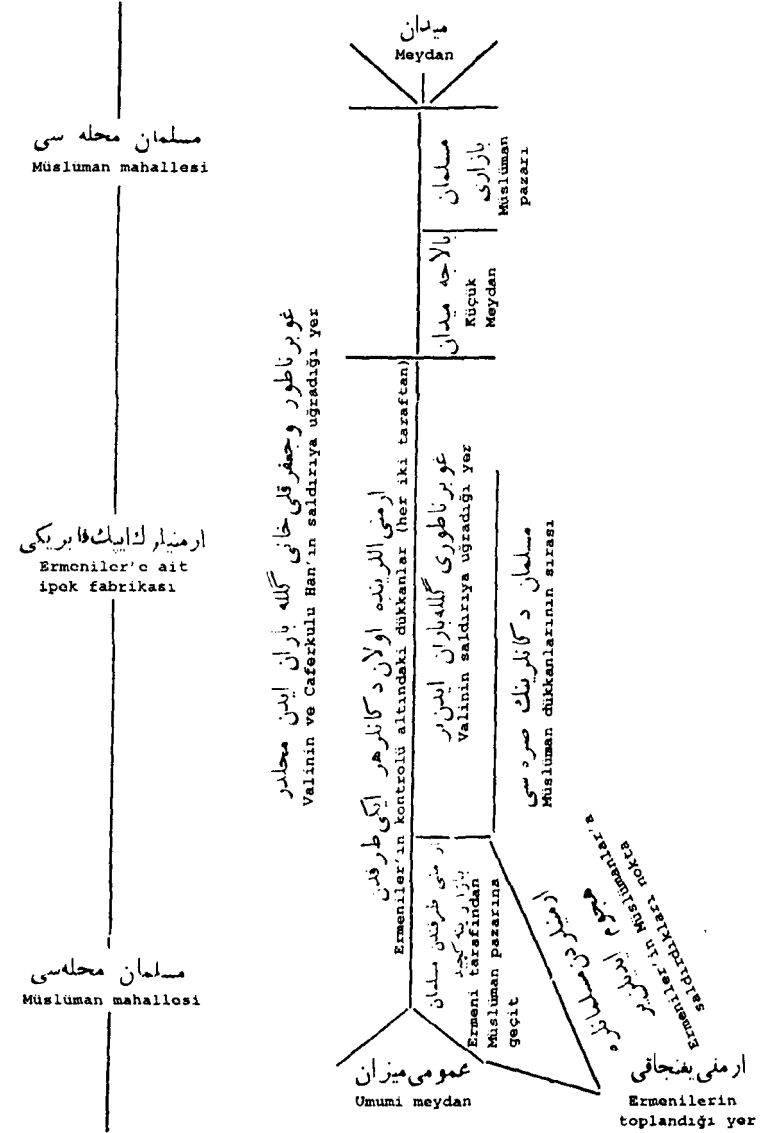
29 Kasım gecesi saat yedi sularında şehirde yine birtakım gürültüler duyuldu. Kimse olayın aslını öğrenmek için gürültünün geldiği istikamete doğru gitmeye cesaret edemedi. Fakat bir saat kadar sonra şu haber halka ulaştı: İkinci kısımda *kazaklar*, bir Müslümanın evini yağmaladıktan sonra yakmışlar. Yarım saat kadar sonra *kazakların* bir evi daha yağmalayarak yaktıkları haberi geldi.

30 Kasım tarihinde ise Ermeniler ile *kazaklar* yine birlikte hareket ederek Cehri köyünü kundakladılar. Aynı gün İrevan genel valisi Paskeviç Nahçıvan'a geldi ve halk toplanarak dertlerine bir çözüm bulunmasını istedi. Özellikle de Cehri olayı anlatılarak yardım talebinde bulunuldu. Paskeviç ise "Ben olayla ilgileneyeğim, merak etmeyin," diyerek halkı başından savdı ve iki gün boyunca şehirde kendi keyfine baktıktan yani Cehri köyü büsbütün yanarak kül olduktan sonra lütfen Cehri'ye uğradı. 2 Aralık tarihinde, Nahçıvan halkı tekrar toplanarak valinin huzuruna çıktı ve şehrin ikinci kısmında *kazakların* neler yaptıklarını anlatarak, *kazakların* şehirden çıkarılmasını talep etti. Genel vali, gerekenin yapılması için emirler verdiğini ve Cehri'den dönünce bu olayla daha yakından ilgileneyeğini söyleyerek Cehri köyüne doğru yola çıktı. Müslümanlar, dönüşte valiye sunmak üzere bir dilekçe tertiplemeye giriştiler. Fakat gece saat on birde şehre dönen vali, trenle İrevan'a doğru yola çıktı. Müslümanlar ise valinin gidişinden büsbütün habersizdiler. İşte hükümet yetkililerinin Müslümanlara karşı takındıkları tavır!

Bir hususu daha burada belirtmek isterim: Nahçıvan'daki ilk olaylardan Ermeniler daha çok zarar görmüşlerdi; son olaylarda ise asıl zarara uğrayanlar Müslümanlardı.

آ نشما اولان محلك پلا نی

Çatışma mahallinin genel krokisi

İREVAN OLAYLARI

*23 Mayıs 1905 tarihinde başlayan İrevan facialarından bahsetmektedir.
Mir Abbas Mir Bağırzade'nin topladığı belge ve mektuplardan alınarak, uygun bir dille kitabımıza aktarılmıştır.*

Olay öncesi

1905 yılının acıklı Bakü olayları, Mayıs ayı başlarında İrevan vilayetinin Nahçıvan kazasına sirayet etti. Nahçıvan'da sayı ve nüfuz olarak Müslümanlardan geride bulunan Ermeniler, büsbütün mağlup olarak milli tarihlerine kara bir leke eklediler. Fakat Nahçıvan'daki bu yenilgi, İrevan Ermenilerini fazlaca öfkeliyordu.

Ermenilerin, Müslümanlar'a reva gördükleri rezillikler her geçen gün artmaktaydı. Öte yandan insanlar, İrevan'da her an bir karışıklık çıkabileceğini düşünüyorlardı. Çeşitli haberler halkı rahatsız etmekle beraber, ticaretin gerilemesine de neden oluyor ve şehir yaşamı gitgide perişan bir hale geliyordu.

Müslümanlar, düşmanın çoğalması ve kendilerinin askeri hazırlıktan büsbütün yoksun bulunmaları gibi problemlerle karşılaşıyorlardı. Şehirde on bin Müslüman varsa, onların korkuyla sarsılmış yüzlerinden on bin çeşit düşünce okunuyordu. Herkesin simasında genel bir yeis ve facia ifadesi sezilmekteydi.

Ermeniler ise Nahçıvan yenilgisinin acısını çıkarmak için sabırsızlanıyor ve Müslümanları muharebeye celbederek perişan bir durumda bırakmak için çeşitli hilelere başvuruyorlardı. Nahçıvan yolunun çoğunlukla Müslümanların denetiminde olmasından bile çekinmeyerek, oradaki Ermenilere her türlü yardımda bulunuyorlardı. Bu yardımların arasında ateşli silahlar ve cephanelik göndermeleri ise Müslümanları büsbütün şaşırıyordu.

İrevan Müslümanlarının ise her türlü tedarikten yoksun olmakla beraber, milli duyguları uyanmamış birer kuru gölgeden

ibaret bulduklarını söylersek, yanlış olmaz. Yine de herkes kendini savunmak için birtakım çareler aramaya çalışıyordu.

Nihayet Nahçıvan'daki ateşi söndürmek üzere Tiflis'ten general Alihanof-Avanski buraya gönderildi. Yine barışı sağlamak adına Vorontsof-Daşkof hazretleri tarafından Şeyhülislam cenapları da Uluhanlı garına gönderildi. İrevan kadısı da Şeyhülislam'la birlikte Nahçıvan'a gitti.

İrevan Ermenileri, Nahçıvan'da barışın sağlandığı haberini alınca, buraya sık sık adam göndererek ahalinin durumuna ilişkin mufassal bilgi almaya ve kendi eksiklerini gidermeye başladılar. İrevan Müslümanları ise, Nahçıvan'daki zafere seviniyor ve bunu kendi zaferleri olarak görüp bütün endişelerini unutmuş bir halde dolaşıyorlardı. Aynı günlerde Ermeniler, birtakım olayların çıkacağından haberdar bulunarak muharebe hazırlıklarını sürdürüyorlardı. Mayıs ayının 23'ünde baş verenler, yukarıda anlatılanların en iyi delilidir.

Karışıklık haberleri

1905 yılının 23 Mayıs'ında tahsilli üç Müslüman genci, polis karakolunun tam karşısında yerleşen ve bir Ermeniye ait bulunan çay bahçesinde içki içerek sarhoş halde birtakım taşkınlıklar yaparlar.⁸ Ermeniler de gençlerin sarhoşluklarından yararlanarak onları bir güzel hırpalarlar. Sarhoş gençler, hançerlerini sıyırıp kendilerini savunmaya çalışarak bağıra çağıra pazara sokulurlar.

Sarhoş gençlerin bağirtısı her tarafa yayılır. (Okurlar, sarhoş bir Müslümanın sesinin ne kadar ikrah uyandırıcı olduğunu bilirler, kanaatindeyim.) Bu sesleri duyan Ermenilerle Müslümanlar birbirlerine girerler ve pazarda çatışma çıkar. Ermeni kurnazlığından habersiz bulunan birtakım Müslümanlar, kendi dükkanlarını boş vererek, kepenkleri açık bırakıp kaçan Ermenilerin dükkanlarını koruma telaşına girerler. Bazı Müslümanlar ise Ermenileri kendi dükkanlarına saklayarak

⁸ Ne tuhafır ki bizim sarhoşlarımız, diğer halkların sarhoşlarına hiç benzemiyor. (y.n.)

kapıları kapatmak suretiyle onları savunurlar. Karışıklık sırasında pazarda birtakım cinayetler de işlenir.

O günde Müslümanlar, Ermenilere el kaldıracak olsalar, Ermenilerin büyük bir faciayla karşı karşıya kalmaları kaçınılmazdı. Zira Müslümanların arasında silahsız ve baş veren olaylardan habersiz bulunan bir hayli Ermeni vardı. Buna rağmen Müslümanlar kökleri eskiye dayalı komşuluk ilişkilerini göz önünde bulundurarak galeyana gelmiş olan halkı yatıştırmayı başarırlar. Gece sakin bir şekilde geçer.

24 Mayıs 1905 olayları

Bugün sabah saat 9 sularında Ermeniler, aldırışsızlık, gurur veya cehalet nedeniyle dükkanlarını açmak üzere giden birkaç Müslümana ateş ettiler. Fakat bereket versin, bundan Müslümanlar zarar görmedi, bilakis birkaç Ermeni yaralandı. O sırada hükümet askerleri gelerek Ermenileri yatıştırdılar. Bir süre sonra ortalık büsbütün yatışarak herkes kendi tarafında büyük bir sessizliğe gömüldü.

Saat 2 sularında Ermeniler, yine şiddetli bir çatışma başlattılar. Bütün Ermeni mahallelerinden aralıksız olarak kurşun yağdırıldı. Yüksek mevkilerden, tepelerden ve evlerin pencerelerinden Müslümanların üzerine kurşun yağıyordu. Kafasını kaldırıp bakan bir insan, gökyüzünden ateş yağdığını söylese, hata etmiş olmazdı. Kurşun yağmuru gece sabaha kadar aynı şekilde sürdü. Müslümanlar ise buna asla cevap vermeyerek sükunetlerini muhafaza ettiler. Zira hepsi bir moral bozukluğu içinde bulunuyordu ve hazırlıksız bir durumdaydı. Öte yandan, hiçbiri savaş görmediklerinden, ne yapacaklarını bilemez bir haldeydiler. O sırada İrevan'da işe yarayıp yaramayacağı dahi belli olmayan topu topu yirmi tüfekte az bir miktarda da cephanelik vardı. Tüfeklerin çoğu Nuh peygamberin döneminden kalma avcı tüfeği olarak Müslümanlara dedelerinden miras kalmıştı ve birer antika hükmündeydi.

Hükümet güçleri Ermenilerin kurşun yağdırmalarına karşı kayıtsız kalarak hiçbir önlem almadı. Ermeniler, keyiflerince Müslümanlara saldırmaya devam ediyorlardı.

Saat 12 sularında Ermeniler yine ateş etmeye başlayarak herkesi korkutup paniğe sevkettiler. Bugüne kadar savaş görmemiş olan insanların ölümü yaklaşıyordu. Çoluk çocuğun ve kadınların inleyip sızlamaları da erkekleri hem şaşkına çevirmiş, hem de manen sarsmıştı. Kadın, çocuk, yaşlı, genç, zengin, fakir herkes kendi başının çaresine bakma telaşındaydı. Ne millet taassubu, ne de mal-mülk kaygısı insanların kalbini etkiliyordu. Müslümanlar, Ermeni kurşunlarına cevap verecek bir halde değillerdi. Evleri, şehrin Ermeni mahallelerinde bulunan Müslümanların yardım isteyen çığlıkları işitiliyorduydu da, büsbütün güçsüz bir durumda olan Müslümanlar, onları kurtarma iktidarından da yoksundular. Bombaların ve cehennem makinelerinin dumanları o zavallıların başlarının üstünü sarmıştı; birer şimşek gibi çakıp geçen kurşunların kırmızı alevi ise bu dumanı parçalayarak insanların gözlerini kamaştırıyordu. Nihayet, Müslümanların başlarının üstündeki bu felaket alevini gören hükümet ordusu subaylarından biri, emrindeki askerlerle onların yardımına yetişti ve sağ kalan zavallıları binbir zorlukla Müslümanların bulunduğu kısma ulaştırdı. Bu olaylar sırasında, Ermenilere kanarak tehlikeli mahallelerde oturmayı sürdüren, sadakat kurbanı on bir Müslüman öldürülmüştü. Bunlardan dördü kadın, beşi erkek, ikisi çocuktü. Esaret ve hakareten kurtulan Müslümanların nisan yağmurunu andıran gözyaşları, bir felaket seline dönüşerek insanları içine almak ister gibiydi. Bu durumun tanığı olan Müslümanlar, milli taassup duygusu altında anlatılması zor bir sıkıntı halindeydiler. Fakat bütün bunlar bir uyanma değil, geçici milli duygulardı.

Civardan gelen gönüllü askerler İrevan'daki Müslümanların manevi açıdan biraz olsun toparlanmalarına neden olmuştu. Silahlı kapan Kürdü, İranlısı veya başka milletlere mensup insanlar İslamiyet adına yardıma koşuyorlardı. Müslüman gönüllüleri, sonucu ne olursa olsun, bir gece Ermenilerin üzerine yürümeyi

düşünüyorlardı. Fakat Müslümanların önde gelenleri bu hazırlıktan haberdar olunca binbir nasihatla onları Ermenilerin üzerine yürüme düşüncesinden vazgeçirmeye çalışıyordu.

Bu arada, halen otuz-kırk hanelik bir Müslüman nüfusu, şehrin Ermenilere ait kısmında bulunmaktaydı. Karışıklıkların beşinci günü, hükümetten muhafaza birlikleri alan Müslümanlar, Ermeni mahallelerinde bulunan ailelerini arabalarla kendi taraflarına geçirdiler. O günden itibaren arasıra çatışmalar yaşanmıyordu. Bazı yerlerde siperler kurulmuştu ve bu siperlerin arkasından Ermeniler Müslümanlara, Müslümanlar Ermenilere ateş ediyorlardı. Siper arkasından yapılan bu çatışmalarda Ermeniler daha çok kayıp veriyorlardı. Oysa onların çoğu daha önce askeri hazırlık görmüş insanlardı. Taşnaksutyun'un askerleri de en modern silahlarla teçhiz edilmişlerdi ve bu silahlardan açılan her ateş Müslümanları şaşkına çeviriyordu. Müslümanlar ise çoğunlukla savaş deneyimi olmayan gönüllülerdi ve yeterince tüfeğe bile sahip değillerdi. Bu arada Müslümanlar arasında dışarıdan gelen bazı değerli nişancılar da bulunuyordu.

Herşeye rağmen, Ermenilerin daha fazla kayıp vermesi Müslümanları şaşırtıyordu. Zira Ermeniler muharebe sırasında balmumundan yapılma birer mukavva gibi olup, üfleyince dağılıyorlardı. Bilindiği üzere Ermenilerde ne sebat, ne metanet, ne de yüreklerinde cesaret vardır. Öte yandan İrevan'da savaşan Ermenilerin büyük bir kısmı Bakü'deki çatışmalardan ve Nahçıvan yenilgisinden kaçarak kendilerini kurtarmayı başarmış askerlerdi ve moral olarak büsbütün bitmiş bir durumdaydılar.

Ermenilerin başarısızlıklarının bir nedeni de bu çatışmalar sırasında votka, şarap ve diğer alkollü içkiler kullanarak kendilerini övmeye başlamaları, arasıra birkaç kurşun sıkıp, "Bir Müslüman vurdum," diye bir kadeh konyak talep etmeleriydi. Bütün bu nedenler dolayısıyla ki Ermenilerin atışları çoğunlukla isabetsiz oluyor, onları diğer halkların gözlerinde rezil-rüsva bir duruma düşürüyordu; yine bu yüzden İrevan muharebesi hâlâ dillere destan olmuş, anlatılmaktadır.

Kısacası, siperler arkasından yapılan çatışmalar bu suretle sürüp giderken, Nahçıvan'da barış imzalandı ve bu haber hem Müslümanlara, hem de Ermenilere duyuruldu. Hükümet de uykudan yavaş yavaş uyanarak, gerine gerine dahi olsa halkın durumuna bir göz atma lutfunda bulundu ve Şeyhülislam, İrevan kadısı ve başpiskoposu şehre davet edildi. İsimleri zikrolunan şahıslar, Mayıs'ın 31'inde şehre teşrif buyurdular.

31 Mayıs 1905 haberleri

Hem Ermeniler, hem de Müslümanlar tarafından barışı sağlayacak olan saygıdeğer misafirler Mayıs'ın 31'inde şehre gelerek, mahalli başkan ve mahallin büyüklerince karşılandıktan sonra Abbaskulu Han İrevanski hazretlerinin evine yerleştiler.

Şehrin bu kısmında az sayıda Müslüman bulunuyordu. İki taraf arasında gidiş-geliş durmuştu. Pazarın da büyük çoğunluğu Ermenilerin tarafında kaldığından, buradan alışveriş yapılamıyordu ve mahalle araları birer küçük pazar haline gelmişti.

1 Haziran 1905 olayları

Haziran'ın 1'inde Şeyhülislam ve başpiskopos şehir parkına gelerek orada bulunan halka nasihatler ettiler. Arkasından geçici bir barış sağlandı ve insanlar pazara gelerek alışveriş yapmaya başladılar. Şehir kenarındaki bahçelerde mahsur kalmış olan birkaç bahçıvan da şehre getirildi. Sonra pazar ve dükkanlar tekrar kapatıldı ve iki taraf arasındaki gidiş-geliş yine durdu. Şehir halkı korku içinde bekliyor ve batacağı kesinleşmiş bir gemi misali yalpalıyordu. Müslümanların kontrolünde bulunan yerlerde Ermenilere ait birkaç ambar yağmalandı; Ermenilerin kontrolündeki Müslüman evlerinin eşyası da ganimet olarak Ermenilere geçti. Fakat geçici bir barış sürmekteydi. Nihayet Ermeni komiteleri, Müslüman köylerine saldırı emri verdiler.

Son haberler

İrevan'da karışıklık çıkarmak için Ermeni komutanları görevlendirildi ve her komutan, emrindeki birliği de alarak görev yerine doğru yola koyuldu. Aynı günlerde muharebe ihtimali

sürüyordu ve Müslümanların kalbindeki korku son bulmuş değildi. Arasına tüfek patlamaları da işitilmekteydi.⁹ Müslümanlar yine ne yapacaklarını bilemez bir halde ve tedirginlik içindeydiler. Öte yandan, bu kötü talihli insanlar arasında, kendilerine büyük zararları dokunmuş olan birlik olamama hastalığı başkaldırmıştı. İrevan'ın ileri gelenleri, böyle bir vakitte bile insanları çeşitli fırkalara ayırıyor ve herkes kendi lafını dinletmeye çalışıyordu. Ortaya çıkan büyük çekişmeler, insanları herhangi bir tedbir alma ve hazırlık yapma olanağından da mahrum bırakıyordu. Bu nedenle, hatta Şeyhülislam hazretleri yüzünü İrevan'ın ileri gelenlerine tutarak nefretle şöyle konuşmuştu: "Biz buraya, aralarında husumet bulunan iki halk arasında barışı sağlamak için geldik; fırkacılık ve kendi menfaatleri uğruna çekişen âyanları değil! Yazıklar olsun İrevan âyanlarına; yazıklar olsun!"¹⁰

Valiyle görüşmek veya herhangi bir milli konuda önderlik yapmak gerekince, herkes kendi aşiret büyüğünü öne sürüyor ve hiçbir işe yaramayacak olan bir adamı başkan yapmaya çalışıyordu. Bunların tamamı, büyüklük iddiasında olanların boş hülyalarının tahrikiyle gerçekleşiyordu.¹¹

⁹ İrevan'dan alınan bilgiler, İrevan ahalisinin ileri gelenlerinin, savaş bilgisinden habersiz oluşları dolayısıyla, halkı bazı hususlarda yanıltıklarını göstermektedir. Zira Ermeniler, saldırı düzenlemeden önce, hafif tüfek ateşleriyle Müslümanlar'ı meşgul etmiş ve yanıltmışlardır. Bu hareket, muharebelerde denenmiş bir hiledir. Düşman, asıl saldırıyı düzenleyeceği noktanın uzağında hafif tüfek ateşleriyle karşı tarafın dikkatini celbeder ve onu, saldırıyı önlemek için alabileceği bazı tedbirlerden yoksun bırakır. (y.n.)

¹⁰ İrevan'dan alınan bilgiler, İrevan âyanlarının, seleflerinden intikal etmiş olan kendini fazlıca beğenme hastalığına yakalandıklarını göstermektedir. Ermeniler İrevan halkını mahvetmek için çalışıyorlardı, fakat İrevan âyanları o sırada kendi soyluluklarını kanıtlama sevdasındalardı. Seleflerinin, tarih sayfasında bırakmış oldukları fenalıkları yaşatan ve koruyan hayvanlara yazıklar olsun! (y.n.)

¹¹ Saygıdeğer muhabirimiz, İrevan'da, her aşiretin kendi reisini öne çıkarmak istemesinden dolayı çok fazla üzülmeyin. Zira böyle kötü yaratılışlı insanlara İslam âleminin her noktasında rastlanabilir. Bizdeki bu kötü huy 11. yüzyılda gerçekleşmiş olan birtakım kötü hadiseleri andırmaktadır. Küçük Ordubad şehri de aynı dertten mustarıptır. (y.n.)

Vatan ve milletin tehlikede olduğu bir durumda, âyanların halkın arasında fitne çıkarmaları, açık görüşlü bazı insanları nihayetsiz derecede iğrendiriyordu.

Aynı günlerde, Ermenilerin Müslümanları abluka altına alarak katliama başladıkları haberi şehir merkezine ulaştı. İnsanlar büyük bir şaşkınlık, derin bir yeis ve umutsuzluk içinde bulunuyorlardı. Her taraftan Ermeni köyleriyle çevrili bulunan halk, kendini yapayalnız hissediyor ve dehşete kapılıyordu. Daha önce İrevan'ın güneyinden şehre gelip gidenler bulunuyordu; fakat orada da karışıklıklar baş gösterdiğinden gidiş-geliş büsbütün durmuştu. İslam köyleri kendi kaderlerine terkedilmişlerdi ve sürekli bir savaş halinde bulunuyorlardı. Daha önce savaş görmüş ve hazırlıklı bir durumdaki on binlerce Ermeninin arasında, harp görmemiş ve eğitimsiz bir avuç Müslüman köylüsü kalmıştı. Şehirde Ermeniler arasıra tüfeklerden ateşler açarak Müslümanlara mahsus evleri tehdit ediyorlardı. Müslümanlar ise kaderlerine razı gibiydiler. Herkesin yüzüne ecel ve ölüm tozu konmuştu. Başlarına geleni bir bela olarak görüyor; adaklar adamakla bu beladan kurtulmayı umuyorlardı.¹²

İmkan sahibi birtakım insanlar, bir an önce başka bir yere taşınarak kendilerini kurtarmayı düşünüyorlardı. Onlar kendi yaşamlarını ve mallarını vatanlarından daha yüksekte tutuyorlardı. "Biz kendi ailemizi, çocuklarımızı bu ölüm girdabından kurtaralım da, bu olanaktan yoksun bulunanlar düşman elinde tutsak olsunlar," diye düşünen bu kansızlar, kendilerini "insan" ve "Müslüman" adlandırmaktan da çekinmiyorlardı.

Evet! İrevan'da halkın ileri gelenleri arasında bu kabilden çekişmeler sürdüğü sırada, şehir dışında kanlar sel olup akmakta, günahsız yere kesilen Müslüman kafaları kan çukurlarında yüzmekte, tepelerden tepelere fırlatılmaktaydı.

Kuran'lar yakılırken, İrevan'da kendini ehl-i Kuran olarak gören insanlar fırkacılıkla meşgullerdi. Köylerde Müslüman evleri kundaklandığı sırada, İrevan'da sabahtan akşama kadar yüzünü

¹² Adak, belayı defeder ve hususu tartışmaya dahi gerek yok. Fakat asılsız tevekkülün ve boş ümitlerin hiçbir şeye faydası olmayacağı kanısındayız. (y.n.)

minbere tutarak bir yardım bekleyen, fakat eline hiçbir şey geçmeyen ahali elleriyle göğüslerini oğuşturmaktaydılar.

İrevan bir yanardağa, bir volkana dönmüş; necip İslam milletini yakmakta ve boğmaktaydı.

İrevan'ın doğusunda, dörtte üçlük kısmında Ermenilerin, bir kısmında ise fakir ve mazlum Müslümanların oturdukları Kırkbulak'ta Haziran'ın ilk günü kavga ve karışıklık baş gösterdi. Önce yirmi haneli Gözecik köyü büyük bir faciaya maruz kaldı. Saldırı bitişikteki Tirjabad isimli Ermeni köyünden yapılmıştı. Olayları okurlarımıza sırasıyla arz ve takdim ediyoruz.

Üzücü Gözecik olayları

1 Haziran 1905 tarihinde akşam üzeri Ermeniler Gözecik köyünün etrafını çevirerek şiddetli bir kurşun yağmuru başlattılar. Müslümanlar büsbütün silahsız olduklarından, ailelerini de alarak yarım *verst*¹³ mesafedeki Menkus isimli Müslüman köyüne sığındılar. Ermeniler, Müslümanları takip ederek Menkus köyüne de saldırıya hazırlandılar. O sırada köyün ağası Himmet Bey Hüseyinzade şehire taşınmış bulunuyordu ve köyde elli yaşlarında bir adam reis olarak kalmıştı.

Nevruz Kâzım oğlu ismindeki bu adam, halkın Ermenilerin önünden kaçtığını görünce, yüksekçe bir yere çıkarak insanlara şöyle seslendi:

“Ey ahali! Nereye kaçıyorsunuz? Kaçarak bizi -Kafkasyalı Müslümanları- diğer halkların yanında rezil bir duruma düşürmek mi istiyorsunuz? Kaçmakla Ermenilerden kurtulabileceğinizi mi zannediyorsunuz? Hayır! Asla! Bunların önünden kaçarsanız daha da cesaret bulacak, bize ve ailelerimize tarihin hiçbir döneminde görülmemiş olan hakaretleri yapacaklardır.

Bu gördükleriniz, bir sene öncesine kadar ben parmağımı kıpırdatınca neredeyse Kırkbulak'tan kaçıp gidecek raddeye varan aynı Ermeniler değil mi? Peki bugün zavallı kadınların arasına karışarak bir koyun sürüsü misali kaçmanızın nedeni nedir? Siz

¹³ Verst – metrik sistem öncesinde Rusya'da kullanılmış olan uzunluk ölçüsü; 1.06 kilometreye eşitti. (ç.n.)

kaçarsanız kaçın! Ben Ermenilerin önünde bir başıma savunma mevkiinde duracak ve burada can vereceğim!

Ey Müslümanlar! Herkesin ölümü kendi şanına ve haysiyetine yakışır bir şekilde olmalı! Muhammet Peygamber'in şeriatına, Allahın rızasını gözeten amel ve niyetlere göre, düşman önünden kaçarken ölmek iğrenç ve asla uygun görülmemeyen bir davranıştır. Mezarlarında uyuyan dedelerimizin kemiklerinin çıkarılarak yakılacağını, sonra da o mezarların yerinde Ermenistan kurulacağını biliyorsunuz. Ben ahirette sorumlu olmamak için burada kalarak elimden gelen herşeyi yapacağım.”

Fakat insanlar bu onurlu vatanseverin -Nevruz Kâzım oğlu'nun- lafını dinlemeyerek kaçmaktaydılar. Bir süre sonra köy boşaldı ve Ermeniler Nevruz Kâzım oğlu'nun etrafını çevirdiler. Akrabaları onu kurtarmak için bir girişimde bulundularsa da, düşmanın çokluğu nedeniyle başarılı olamadılar. Nevruz Kâzım oğlu, yaklaşmakta olan gruptan bir Ermeni'yi çifte namlulu tüfeğiyle vurarak öldürdü; diğerlerini de geri çekilmek zorunda bıraktı.

(Burada anlatılanların tamamı bir Ermeninin dilinden duyulmuştur.)

Ermeniler tekrar saldırdılar. Nevruz Kâzım oğlu, onlardan birini daha öldürdü. Fakat kurşunu bitince, heyecanlı bir şekilde tüfeğine saçma doldurmaya çalışırken Ermeniler saldırıp evin kapısını ateşe vermek suretiyle adamı tutsak ettiler.

Ermeniler köyün pek çok yerini, mescidi, kutsal kitapları ve Nevruz Kâzım oğlu'nun evini kundakladılar. Adamı ise eli-kolu bağlı bir şekilde Tirjabad isimli Ermeni köyüne götürdüler ve binbir türlü işkenceden sonra kafasını kestiler. Yine aynı Ermeninin anlattıklarına bakılırsa, Nevruz Kâzım oğlu'nun kafasını, köyün papazı Ayrapet bizzat kesmiştir. Zira onun tüfekle vurduğu Ermenilerden biri, Ayrapet'in oğluymuş. Ermeniler, Nevruz Kâzım oğlu'nun kesilmiş kafasını “Bin beş yüz kişilik Müslüman ordusunun komutanının kafasıdır,” diyerek önce Aleksandropol'a, sonra ise Bakü'ye göndermişlerdi.

2 Haziran haberleri

Haziran'ın 2'de Müslümanların sığındıkları Menkus köyüne saldırıldı. Ermeniler on bin kişilik bir kuvvetle saldırıyor ve köyün üzerine her defasında beş bin tüfekten atılan bir kurşun yağmuru yağıyorlardı. Müslümanların çoğu silahsız olduklarından, ailelerini de yanlarına alarak kaçmaya çalışıyorlardı. Köy bütünü boşaldıktan sonra, yerinden kıpırdamayan seksen yaşlı bir ihtiyar Ermenilerin eline geçerek şehit oldu. Anlatılanlara bakılırsa, Ermeniler ihtiyarı tandır şişiyile öldürmüşlerdi.

Müslümanlar civar köylerden yardım istedikleri sırada, on beş fersah ilerideki Kaledibi köyünün ağası Cihanbaşı Bey, yanında iki Kürt süvarisi de bulunduğu halde, Honkus köyündeymiş. Üçü de hemen tüfeğini alarak köyün kuzey doğusundaki yüksek bir tepeye çıkmış ve kaçan kadınlarla çocukları takip eden Ermeni birliğine ateş etmeye başlamış; takipçi Ermenilerden ikisini öldürmüşler. Bu suretle, kadınlar ve çocuklar kaçarak on beş fersah mesafedeki Tazekend'e¹⁴ sığınmayı başarmışlar. Ermenilerce dağıtılmış olan on iki Müslüman köyünden kaçan ahalinin tamamı bu köyde toplanmıştı.

3 Haziran 1905

Haziran'ın 3'ünde Ermeniler, yüz elli haneli Güllüce köyüne saldırdılar.

Güllüce köyünün kuzeyinde yerleşen ve herbiri dört yüz hane civarında bulunan on dört köyden toplanan on bin kadar Ermeni gönüllüsü güneyde, yüksek dağların arkasında yerleşen beş yüz haneli Başkeni isimli Ermeni köyünden saldırarak Güllüce üzerine kurşun yağdırmaya başladılar.

(Ermenilerin amacı Müslümanları kendilerine bağımlı bir hale getirmek veya onları bütünü mahvederek uzun zamandan beri arzu ettikleri bağımsızlıklarına kavuşmakmış. Bu yüzden

Ermenilerin tamamı ellerine silah alarak Müslümanlar aleyhine ayağa kalkmışlardı.)

Güllüce'de bulunan ahali silahsız olduğundan, kaçarak köyü Ermenilere teslim ettiler. Köyde servetiyle ünlü Meşhedî Kamber, Mahmut, Hacı Hüseyin ve diğer on beş kişi, mallarını muhafaza etmek için köyde kalarak Ermenilere direndiler ve onlardan sekizini öldürdüler. Nihayet Ermeniler Mahmud'u ve köyde sahipsiz bırakılmış bir kadını sekiz kurşunla vurarak öldürdüler. Diğer Müslümanlar kaçarak Tutya, Damagirmez ve Kemal isimli Müslüman köylerine sığındılar.

Kaçış sırasında Ermeniler, herkesten daha geride bulunan Mir Süleyman Seyit Mustafa oğlu'na ateş ederek adamın atını vurmuşlardı; kendisi ise bir Ermeni'yi öldürerek kurtulmayı başarmıştı.

4 Haziran haberleri

Tehlikelere açık bulunan yüz elli haneli Kemal köyünün ahali, daha Ermeniler saldırmadan, kadınları ve çocukları da alarak güneydeki Damagirmez köyüne kaçtılar. Bu köyün halkı da onlara katılarak, beraberce yirmi *verst* mesafede bulunan Tazekend'e sığındılar.

Tazekend'de on sekiz gün boyunca zor şartlar altında yaşadılar. Nihayet İrevan'da bir daha barış ilan edilerek etrafa hükümet kuvvetleri yerleştirildi. O sıradan Güllüce köyüne de bir bölük asker konuşlandırıldı ve Müslümanlar nihayet kendi evlerine dönebildiler.

¹⁴ Tazekend, bir vadide yerleşen Kart isimli Ermeni kilisesinin kuzey doğusunda, yirmi haneli bir Müslüman köyüdür. (y.n.)

EÇMİYAZIN – ÜÇ KİLİSE OLAYLARI

Özel mektuplardan

İrean'daki olaylar, Müslümanların savaş sanatına iyi vakıf olmadıklarını gösterdi. Öte yandan, büyük çoğunlukla silahtan mahrum bulunan bu insanlar, Ermeni mezalimine maruz kalan şehir dışındaki kardeşlerine de herhangi bir şekilde yardımda bulunamamışlardı. Yine bu nedenlerden dolayıdır ki Ermeniler, Kırkbulak bölgesine saldırarak Müslümanları son derece perişan bir hale getirdiler.

Üç Kilise'de de Müslümanlar öldürme ve yağmaların hedefi haline gelmiş ve bölgenin coğrafi konumu nedeniyle emsali görülmedik zulümlere maruz kalmışlardı. Burada yakılıp-yıkılan köylerin içler acısı hikayesi aşağıda anlatılmaktadır.

Eçmiyazın'ın coğrafi konumu

Eçmiyazın adıyla bilinen bölge, ünlü Hanavenk nehriyle Anpur çayı arasında kalan geniş ovalardan ve bahçelerden ibarettir. Kuzeyinde Eleyiz dağları, Abaran bölgesi, "büyük Ermenistan" adlandırılan Aleksandropol, Penbek, Şoragöl vilayetleri vardır. Batıdan Anpur çayı, doğudan Hanavenk nehri ve İrean vilayeti ile kuşatılmıştır. Güneyinde ise Üç Kilise adıyla bilinen eski bir Ermeni mabedi ve merkezi bulunmaktadır.

Ermenilerin başkaldırısı veya askeri hazırlıklar

3 Haziran 1905 tarihinde Abaran'dan Şoragöl, Penbek ve Aleksandropol Ermenileri biraraya gelerek Uşu isimli Müslüman köyüne saldırdılar. Yılançalı isimli Ermeni köyüyle Uşu köyü arasında siperler kuruldu ve saat dokuz sularında muharebe başladı. Sekiz saat süren muharebenin sonunda Ermeniler pek çok kayıp vererek kaçmak zorunda kaldılar. Kurtularak kaçmayı başaranlar telaş içinde Hanavenk nehrine dalarak karşıya geçmeye çalışıyorlardı. Bazıları suya garkoluyor, bazıları ise amaçlarına ulaşıyordu. Müslüman gençleri bu muharebede çok iyi

savaşıklarından çok sayıda Ermeni muharebe alanında vurularak öldürülmüştü.

Ertesi gün Ermeniler son derecede perişan bir halde bulduklarını göz önünde tutarak muharebeyi erteleme kararı aldılar. "Bu kadar az bir kuvvetle Müslümanları yenemeyiz," diye düşünerek asker toplamaya giriştiler. Ermeniler, piyade ve süvari birlikleri halinde sürekli yardıma geliyorlardı ve herşey Müslümanların gözleri önünde olup bitiyordu. Müslümanlar ise, dört bir taraftan yolları kapatılmış olduğundan, dışarıdan herhangi bir yardım alabilecek bir konumda değillerdi.

5 Haziran 1905 olayları

5 Haziran tarihinde Ermeniler daha bir saldırı başlattıysa da yine yenilerek geri çekilmek zorunda kaldılar. Çatışmalarda Müslümanlardan iki kişi öldürüldü, bir kişi ise yaralandı. Ermeniler, 6 ve 7 Haziran günlerinde muharebeye tekrar ara vererek asker toplamayı ve diğer ihtiyaçlarını temin etmeyi sürdürdüler.

8 Haziran olayları

8 Haziran tarihinde muharebe tekrar başladı. Ermeniler hızlı hareket ediyor ve iyi silahlar kullanıyorlardı. Müslümanlar ise ellerindeki *berdankalarla*¹⁵ fazla etkili olamıyorlardı. Bu nedenle de fazla kayıp veriyorlardı.

Öte yandan, Müslümanların elinde bulunan cephanelik de tükenmek üzereydi. Muharebe akşam saatlerine kadar sürdü. Müslümanlar yavaş yavaş siperleri terkederek Uşu köyüne çekilmek zorunda kaldılar. Kadın ve çocukları köy camiiine topladıktan sonra direnmeyi sürdürdüler. Ellerindeki olanaklarla fazla direnemeyeceklerini biliyorlardı, fakat "Köyün, gözümüzün önünde Ermenilerin eline geçmesini kabullenemeyiz," diyerek savaşmaya devam ediyorlardı.

¹⁵ Berdanka, Rus ordusunda kullanılan bir tüfek çeşidi. (ç.n.)

Uşu köyü içindeki çatışmalar

Güneşin batışından iki saat önce Ermeni birlikleri dört bir taraftan köye saldırdılar. Ermeni birliklerinin önünde ihtiyar bir papaz, elinde sancak olduğu halde savaş şarkıları söylüyor ve askerleri savaşa ruhlandırıyor.

Ermeniler, küçücük bebeklere ve ihtiyarlara bile merhamet etmiyorlardı. Onların köye iyice yaklaştıklarını gören Budakoğlu Paşa, camide toplanan kadın ve çocukları alarak binbir zorlukla dağları aştı ve yükseklerdeki yaylalarda bulunan Sürmeli isimli Kürt aşiretinin yanına götürerek onların himayesine bıraktı.

Uşu köyünün içinde süren muharebede Müslümanlardan dört kişi -iki ihtiyarla iki de sakat adam- şehit oldu. Ermeniler, ellerinde tüfeklerle saldırıyor, Müslümanlar ise daha çok hançerlerle karşılık vermek zorunda kalıyorlardı. Buna rağmen Ermeniler yüz seksen kayıp vermişlerdi. Yine yaklaşık yüz seksen kişi de yaralanmıştı. Fakat Ermeniler sayı olarak yine de Müslümanlardan on beş kat fazlaydılar. Bunu göz önünde bulunduran Müslümanlar, köyde kalmayı uygun görmeyerek Uşu'yu terk ettiler. Ermeniler ise köyü yakıp yıkmaya giriştiler. Kur'an-ı Kerim'ler ve başka birtakım kutsal eşyalar da yakıldı. Müslümanların bu muharebedeki mal kaybı yaklaşık iki yüz bin rubleydi.

9 Haziran tarihinde ise isimleri aşağıda zikredilen Müslüman köyleri yakılıp yıkıldı: Persi, Nazrevan, Küçükkend, Kütüklü, Koşabulak ve Anpur çayı kıyısında bulunan İrgu ve Engirse köyleri. Daha sonra ise Tekye isimli Müslüman köyüne saldırı düzenlendi.

Tekye köyü olayları

9 Haziran 1905 tarihinde, saat on iki sularında ünlü Tekye köyüne saldırı düzenlendi. Ermeniler iyi silahlara sahiptiler. Müslümanlar ise büsbütün silahsız olduklarından, kadın ve çocukları da alıp köyü terkederek yüksek tepelere doğru kaçmak zorunda kaldılar. Ermeniler köyü yakıp yıktılar. Ahund Mehmet

Ali Mirza Abdülhüseyin Kadızade'nin malikanesi de iki yüz cilt Kur'an-ı Kerim ve diğer kutsal kitaplarla birlikte yakıldı. Kadı hazretlerinin özel kütüphanesi ve yine Kadılık'a ait kitap ve evraklar da Ermeniler tarafından yakıldı. Ermeniler'in, Kur'an-ı Kerim'leri süngü uçlarına geçirerek meşale misali yaktıklarını, kadı hazretlerinin hizmetçisi kayaların üzerinden bizzat izlemiş bulunuyordu.

Köy camii de, içinde Müslümanların saklandığı düşünülerek kurşunlarla delik deşik edilmişti. Camiin minberi ve camide bulunan mukaddes eşyalar da yakılmıştı.

10 Haziran tarihinde Eçmiyazin'de Müslümanlara ait dokuz köy daha yakılıp yıkıldı. Fakat hükümet güçleri bu olayları önlemek için hiçbir girişimde bulunmadı.¹⁶

¹⁶ Bana çeşitli noktalardan ulaşan mektuplardan görüldüğü üzere, hükümet bazı bölgelerde olaylara hiç müdahale etmemiştir. Burada da aynı tutum sergilenmiştir. Her iki halkın, bu hareketin ne anlama geldiğini iyi anladıklarını umuyorum. (y.n.)

CEBRAİL – KARYAGİN OLAYLARI

Gence vilayetinde 13 Haziran 1905 tarihinde başlayan Cebiril-Karyagin olaylarını anlatmaktadır. İrşad gazetesi aracılığıyla Ermeni-Müslüman olayları hakkında bilgi talep edişim üzerine, Mirza Cemal Yusifzade'nin göndermiş olduğu dergiden ve bazı özel mektuplardan alıntılanarak redakte edilmiştir.

Mülahaza veya düşüncelerim

Çeşitli kaynaklardan elime ulaşan bilgilerin pek çoğunda Ermenilerin bağımsızlık -idari muhtariyet- taleplerinden uzun uzun bahsedildiğini okurların dikkatlerine sunmak isterim. Cebrail olaylarına gelince, bu olaylar bazı karışık durumları açıklığa kavuşturarak ispat etmekle, okurları birtakım tereddütlerden kurtaracak niteliktedir.

Ben, Ermenilerin faaliyetlerini ve gerçekleşmesi imkansız olan emellerini boş bir hayal ve nafiye bir istek olarak görmekteyim. Zira Ermeniler pek çok bölgede, olanca kuvvetleriyle Müslümanlara saldırarak, emellerini gerçekleştirmek uğruna çok çalıştılar; fakat hep de yenilgiye uğradılar.

Şu hususu da göz önünde bulundurmalı ki Müslümanlar ne savaş araçlarına, ne ateşli silahlara, ne de muharebe deneyimi olan düzenli orduya sahiptiler. Ermenilerin, hükümet memurlarından birtakım konularda almış oldukları yardımları bir tarafa bırakacak olsak bile, sırf kendilerinin yirmi seneden beri yaptıkları hazırlıkların göz önünde bulundurulması, onların ne derecede başarısız olduklarını ortaya koymaktadır. Bütün bunlara rağmen Ermenilerin Rusya veya Türkiye aleyhinde başkaldırmaları, çocukça bir harekettir, zannındayım.

Olay öncesi

13 Haziran 1905 tarihinde silahlı iki Ermeni Taşnaksutyun askeri, Kacar köyünün sakini Ahmet Kerbelai Kasım oğlu'nun evine gelerek şöyle söylemişler:

“Biz Taşnaksutyun fırkası mensuplarıyız ve itibar sahibi bazı şahıslarca alınmış olan kararı siz Müslümanlara ulaştırmak üzere geldik. Taşnaksutyun fırkası yetkilileri sizleri 16 Haziran'da ünlü Akoğlan manastırına¹⁷ davet ediyor. Divanali, Yağlıvent, Dilağarda, Veyselli köylerine de aynı haber ulaştırılmıştır. Söylenen tarihte hepiniz toplanmış olunuz, zira size anlatacakları bazı konular bulunmaktadır.”

16 Haziran'da isimleri anılan köylerin halkı manastıra gelerek Ermenilerin de katılımıyla bir toplantıda iştirak ettiler.

Manastırdaki toplantı

Akoğlan manastırında Ermeni ve Müslümanların katılımıyla bir toplantı yapıldı. Toplantı manastırın bahçesinde gerçekleştirildi; bahçeye pek çok masa ve sandalyeler dizilmişti. Orta yerde daha gösterişli üç sandalye vardı ki bunların, daha önce bahsedilmiş olan Ermeni liderlerine ait olduğu belliydi. Nitekim bir süre sonra bu adamlar manastıra gelerek kendi yerlerini aldılar ve toplantı başladı. İki dakika kadar sonra, yani resmi sunumun hemen arkasından, Bahşı isimli bir Ermeni gelerek şöyle konuşmaya başladı:

“Ey ahali! Sizin köyünüze misafir olarak üç muteber şahıs gelmiş bulunuyor. Ben Çartazlı Bahşı'yım ve gerçek ismim Aşot'tur. Bu muteber misafirlere katıplık ve mütercimlik yapmak üzere buradayım. Ortadaki sandalyede oturan şahıs, çok saygıdeğer...”

Ermeniler, “Sus! Sus!” diye bağırarak Bahşı'nın lafını yarım bıraktılar ve sağdaki sandalyede oturan şahıs vakar ve azametle ayağa kalkarak bir nutuk irat etti.

Birinci nutuk

“Ey ahali! Biz Ermenilere ve Müslümanlara, esasında bütün Kafkasyalılar'a her konuyu bir mesel yardımıyla anlatmak icap

¹⁷ Akoğlan manastırı. Kacar köyüyle Çanakçı isimli Ermeni köyünün arasında yerleşmektedir. (y.n.)

ediyor. Zira bizde, özellikle de siz Müslümanlarda asla ilim ve maarif ışığı yoktur. İlim ve maarif ışığına sahip bulunan bir şahıs, bu sayede, kendine söylenen sözlerin gerçek manasını anlar. Fakat bizde bu ışık bulunmadığından, derdimizi meselsiz anlatmamız mümkün değil.

Ben burada yüzümü hem Ermenilere, hem de Müslümanlara tutarak konuşuyorum. Biz Kafkasyalılar, Ruslar'ın şamarı ve zulüm boyunduruğu altında yaşamakta olduğumuzu bilmeniz gerekir. Ruslar, bize kendi keyiflerine göre davranarak, ellerinden ve dillerinden gelen hiçbir şeyi sakınma ihtiyacı hissetmiyorlar. İnsanlık haklarımızı istibdat tekmeleri altında çiğneyerek, bizim asıl ve kendimize özgü yaşantımızı elimizden almışlar!

Biz Ermeniler bir süreden beridir milli haklarımızı ve idari bağımsızlığımızı talep etmeyi düşünüyorduk. Ne var ki bizim düşmanımız olan Rusya imparatorluğu kocaman bir fil mesabesindedir. Esasında Rus olmayan bütün diğer halklar gibi bizler ve sizler ise hep o zalim hükümetin, o kocaman filin korkusundan bir köşeye sinerek aciz bir durumda ve aç bılaç olarak sızlamaktaydık. Fakat şükürler olsun ki bizden daha aciz Japon sinekleri o zalim file darbe üstüne darbe indirerek bizim de emellerimizin gerçekleşmesi için bir şans doğurdu. Sinek, zalim fili sağa-sola koşturup yordu ve sonuçta fil, takatsiz bir halde derin bir çukura sırtüstü düşüp kaldı.

Kardeşler! Şimdi gelin birlik olalım da o fili parçalayarak mahvedelim! Bu fili parçalayarak mahvedersek, uzun yıllardan beri gaflet ve esaret içinde yaşamakta olan halkların üzerine de adalet güneşi doğabilir; o halklar da kurtuluşa erebilirler! Haydi kardeş, haydi!"

Daha sonra sol sandalyede oturan şahıs mutantan bir edayla ayağa kalkarak konuşmaya başladı.

İkinci nutuk

"Ey ahali! Biz Ermeniler, uzun zamandan beridir Kafkasya'da bir yemek pişirmeyi düşünüyorduk. Bir tencerenin içinde adalet ve eşitlik yemeklerini pişirerek sizleri de, bazı diğer

halkları da bu yemeğe ortak edecektik. İşte şimdi o tencere hazırdır da tencereyi koyacak bir sacayak gerekmektedir. O sacayağın bir ayağı Ermeniler, diğer ayağı ise Gürcüler'dir. Siz Müslümanların da sacayağın üçüncü ayağı olmanız icap eder.

Siz Müslüman kardeşlerimizin, bizim lafımızı dinleyerek sacayağın üçüncü ayağı olmayı kabul edeceklerine inanıyoruz. Bu konuda Müslümanlara güveniyoruz!"¹⁸

Daha sonra ortadaki sandalyede oturan şahıs azametle ayağa kalkarak konuşmaya başladı.

Üçüncü nutuk

"Binlerce yıldan beri güzel komşularımız olan necip Müslümanlar! Bir süre kadar önce Üç Kilise'de -Eçmiyazın'de- hükümet ordusunca ne kadar cephaneliğimizin ele geçirildiği haberini duydunuz mu? (Müslümanlar: "Evet! Evet!") Peki Şuşa'da bir mezarlıkta ve diğer yerlerde ne kadar ateşli silahımızın yakalandığını işittiniz mi? (Müslümanlar: "Evet! Tabii!") Öyleyse tedarik ettiğimiz bunca silah ve cephaneliğin sadece bizlere değil, sizlere bile yetecek kadar olduğunu anlamanız gerek. Siz çalışmaya başlayarak bir gayret gösterecek olursanız, istediğiniz kadar silah ve para bizde zaten hazır bulunuyor. Binbir zorlukla topladığımız silah ve cephaneliği sizlerle ortak olarak kullanmaya hazırız. Aksi taktirde o silahlar size karşı kullanılarak, bütün zararını size dokunacaktır. Eğer bahsettiğimiz konuda bize yardımcı olmazsanız, bela şimşekleri sizi yakarak sevgili vatanınızı harabeye döndürecektir. İçinde yaşadığınız evleriniz ise mezarlığa dönüşecektir. Siz ve evlatlarınız işte bu mezarlığın matem dolu köşelerine gömüleceksiniz."¹⁹

¹⁸ Şuşa olaylarını anlatırken Ermeniler'in idari özerklik taleplerine karşılık olarak hem kendi düşüncelerimizi, hem de sevgili Gürcü kardeşlerimizin düşüncelerini aktarmış olduğumuzdan, burada tekrara lüzum görmedik. (y.n.)

¹⁹ Muhabirime güvenerek, konuşma metinlerini aynen yayınladım. Zira tarafsızlığımı korumak için, elime ulaşan bilgilere karşı eleştirel bir yaklaşım sergilemeyi yeğliyorum. (y.n.)

Müslümanların, Ermenilere itirazları

Ermeni milliyetçileri konuşmalarını bitirince Müslümanlara tehditler yağdırmaya başladılar. Müslümanlar da karşılık olarak kendi itirazlarını bildirdiler. Herkesten önce, Kacar köyünün sakinleri olan KasıMZade Molla Abdurrahim ve Tapduk Talibhanof ayağa kalkarak şöyle konuştular:

“Siz Ermeniler biz Müslümanları iyi tanımamışsınız! Biz asla bu tehditlerden korkmayız. Biz Müslümanlar, sizlerin askeri olacak değiliz elbette! Sizin paranıza ve silahınıza da ihtiyacımız yok. Biz birşey yapmak isteyecek olursak, gereken malzemeyi de buluruz. Siz, para vererek bizi padişahımızın aleyhine ayağa kaldırabileceğinizi mi sanıyorsunuz? Bizim dinimiz bunun tam tersini tavsiye etmektedir”

Diğer Müslümanlar da ayağa kalkarak, “Biz bu işte yokuz!” diyerek manastırı terketmek istediler. O sırada Ermeni liderlerinden biri şöyle seslendi:

“Durun ey Müslümanlar! Biraz bekleyin. Bir lafım daha var. Onu söyleyeyim de, öyle gidin.”

Müslümanlar durup beklediler. Ermeni konuşmaya başlayarak şunları söyledi:

“Bilesiniz ki komitenin, biz üç kişinin dışında da yetkilileri vardır. Onların uyarısını size ulaştırmak isterim. Eğer Müslümanlar toplantıda konuşulanları kabul etmezlerse, Taşnaksutyun ceza birliklerince büyük tehlikelere maruz bırakılacaklardır.”

Müslümanlar:

“Hiç mühim değil!” diyerek toplantıyı terkettiler.

Karışıklık haberleri

Bu toplantının ardından, Ermeni milliyetçilerinin sözünü ettikleri bela şimşekleri Şuşa üzerine indi. Bilindiği üzere, Ermeniler Müslümanlara yaptıklarının karşılığını iki kat aldılar. Nitekim, bu köyde Ermeniler’in yerlebir edilmelerine ramak

kalmıştı ve salgın hastalık hızla yayılarak pek çok evi harap durumda bırakmıştı.

Karışıklıklar Cebrail kazasına da sirayet etti. Zenginliğiyle ünlü yirmi beş haneli Divanali köyü Ermenilerin saldırısına uğradı. Bu köyün sakinleri cesaret ve metanet gösteremeyerek ailelerini alıp eşyalarını bırakarak kaçtılar. Ermeniler ise köyü alalecele yağma ettikten sonra yaktılar. Gösterişli evleri sökerek tahtalarını Süst isimli Ermeni köyüne götürdüler. Divanali köyünün ahali si hâlâ dilenciler gibi aç biilaç dolanıp durmaktadır.

Vahşi saldırganlar, Müslümanların bahçelerindeki ağaçları bile keserek Ermenilere dağıttılar. Bu suretle o köyde bir daha Müslümanların barınamaması için ellerinden geleni yaptılar.

Veyselli köyü faciasına dair

Divanali köyünün yağmalanmasının ardından, Ermeniler Veyselli köyüne saldırmaya hazırlandılar. Komşu Çartaz²⁰ köyündeki ahaliyi silahlandırarak, diğer Ermeni köylerinin de yardımıyla Veyselli üzerine yürümeye başladılar.

Ermeniler köye her taraftan saldırarak kurşun yağdırınca, Müslümanlar da ellerinde bulunan gücün azlığına bakmadan karşı koymaya başladılar. Bir süre sonra Ermeniler on beş kayıp verdiler; Müslümanlardan ise bir kişi şehit oldu. Buna rağmen Müslümanlar köyü bırakıp geri çekilmek zorunda kaldılar.

Ermeni komşular köyü yağmalayarak yakmaya giriştiler. Olayların tanığı bir Müslümanın anlattığına bakılırsa, Ermenilerden biri, bu köyde yıllardan beridir sık sık misafir olarak bulunduğu, ekmek yiyerek çay içtiği bir evi herkesten önce yakmak için gayret sarfediyormuş.

Müslümanlar, Veyselli köyünde pek çok şey kaybettiler.

Kacar olayları

Üzücü Veyselli olaylarının arkasından, Taşnaksutyun mensupları 150 haneli Kacar köyü üzerine saldırıya geçtiler.

²⁰ Çartaz. 950 haneli zengin bir Ermeni köyüdür. (y.n.)

Kacar köyünde cereyan eden olaylar, gerçekte bütün diğer köylerdekinden daha farklı bir mahiyettedir. Güneşin doğuşuna üç saat kala Taşnaksutyun fırkasının generali Aslan Bey,²¹ başta Melikşahnazarof kumandasındaki askerler olmak üzere, civar köyleri de silah altına alarak Kacar köyüne saldırdı.

Ermenilerin Kacar köyüne saldıran kuvvetleri

Çartaz sakini Aşot kendi askerleriyle, Çıkadüz sakini Beyler Bey kendi askerleriyle, Mavas köyünün sakini Sancan Bey kendi birlikleriyle, Cebrail kazasının albayı Çıkadüz sakini Hadrut birlikleriyle, Sako isimli Ermeni komutanı Zengezur alaylarıyla gelerek Kacar köyünün iki *verst* batısında yerleşen Vebaycan mevkiinde toplanırlar. Burada kuvvetlerini birleştirerek saldırı planı hazırlamak için askeri bir şura tertiplerler ve birlik komutanlarına gereken emirler verilir.

Savaş hazırlığı veya saldırı planı

Kacar köyünün kuzeyindeki Hazez tepesi Melikşahnazarof'un birliklerine, güneydeki Ocaklı tepesi İşhanof'un birliğine, bu iki tepenin batı uçlarını birbirine birleştirerek köyü çevirmek Sako isimli Zengezur komutanına havale edilir. Bu komutanlar geceleyin kendilerine havale edilen mevkiileri tutarak, Sokrat'ın işaretini beklemeye başlarlar.

Muharebenin başlaması

Güneşin doğuşuna üç saat kala müşir Sokrat, askeri mızıkalarla işaret verdi ve Kacar köyüne her taraftan yağmur misali kurşun yağmaya başladı. Uykularının en tatlı saatinde olan köy halkı telaşla uyanarak kendilerini gürültü-patırtının ve kargaşanın ortasında buldular. Bebekler annelerinin memesini bırakarak ağlamaya başladılar. Kadınların ve çocukların feryatları, hayvanların bağırması köyü mahşer yerine döndürmüştü. Ermeni

tüfeklerinin imansız sedaları ise bütün bu sesleri bastırmaya çalışıyordu.

Korkunun şiddetinden yanmakta olan çıraklar söndürüldü; çırağı akşamdan söndürülmüş olan evlerde ise çıraklar tekrar yakıldı; köy halkı duydukları gürültünün ne anlama geldiğini anlamaya çalışarak telaşa ve korkuya kapıldılar. İnsanlar ne yapacaklarını bilemez bir haldeydiler. Kimi komşusuna koşuyor, kimi henüz uyanmamış olanları uyandırıyor; bazıları da duydukları korkudan put gibi hareketsiz kesilmişti. Öte yandan, köyde bulunan İslam gönüllüleri -kanları milli taassup ve şecaatle yoğrulmuş olan Müslüman gençler- kendilerini asla kaybetmeyerek üç istikamette siperler oluşturup saldıran kuvvetlere karşı koymaya başladılar. Kadınlar ve çocuklar da evde kalmaya daha fazla dayanamayarak siperlere akışmışlardı.

Altı saat süren şiddetli çatışmalar sonucunda, savunma siperlerinin dışında kalan 55 ev yağmalanarak yakıldı. Daha sonra Müslüman kadınlarını tutsak etmek düşüncesiyle siperlere saldırı düzenlendi. Fakat saldıranlar, İslam askerinin şecaati karşısında fazla birşey yapamadı ve büyük kayıplar vererek kendi mevkilerine çekildi. Bunun üzerine Müslümanlar da büyük bir cesaret göstererek siperlerden çıktılar ve düşmanın üzerine yürümeye başladılar. Diğer Müslüman köyleri de olaydan haberdar olunca yardım için Kacar'a koştular.

Yardım etmek üzere ilk gelen Yağlıvent sakini Hasan Ali Bey Askerhanof oldu. Hasan Ali Bey, silahlı yirmi süvariyle Hazez tepesine ulaşarak Melikşahnazarof'un birliklerine yaklaştı ve onlarla çatışmaya başladı. Korkusuzca saldıran süvariler, Ermenileri siperlerini terketmek zorunda bırakarak Hazez tepesini ele geçirdiler. Tepenin ele geçirilmesinin ardından, süvarilere gereken emirler verilerek çatışma sürdürüldü. Kendilerine gelen yardımdan ruhlanan köylüler de hançere sarılarak siperlerden çıkıyor ve düşman üzerine yürüyorlardı. İsmi daha önce zikredilmiş olan Aşot, emrindeki askerlerle birlikte, siperinde öldürüldü.

²¹ Çanakçı beyzadelerinden olan Aslan Bey'in gerçek ismi Sokrat'tır. (y.n.)

Müslümanlara her taraftan yardımlar geliyor ve gönüllülerin sayısı her saat artıyordu. Ermeniler de olanca kuvvetleriyle saldırarak Müslümanları sıkıştırmaya çalışıyorlardı. İşhanof'un süvarileri de Ocaklı tepesinden köye kurşun yağdırıyorlardı.

Müslümanların sayısı artınca, herkese siperlerden çıkarak düşman üzerine yürümek emredildi. Ermeni ve Müslümanlar birbirlerinin arasına karışarak dört saat boyunca savaştılar. Dört saat süren bu hançer ve süngü savaşı sonucunda Ermeniler güçlerinin tükendiğini hissederek yavaş yavaş geri çekilmeye başladılar. Müslümanlar ise Ermenilerin geri çekildikleri yolları kapatarak onlara büyük kayıplar verdirdiler ve süvariler, kaçmakta olan Ermenileri takibe koyuldular. Takip edilen Ermeniler arkalarında kuyruk bırakmak suretiyle on *verst* boyunca savaşarak geri çekildiler. Müslümanlar ise dönüşte Afşar isimli Ermeni köyünü büsbütün yağmaladılar ve üç Ermeniye tutsak olarak getirdiler.

Geri çekilmek zorunda kalan Ermeni komutanlar, askerlerin ihtiyaçlarını giderdikten sonra üç binlik bir kuvvetle tekrar Kacar köyüne saldırıma hazırlandılar ve saldırıdan önce şu kararları aldılar:

1) Kacar'daki bütün erkekler öldürülecek; kadınlar ise tutsak edilerek askerlere dağıtılacak.

2) Son asker kalıncaya değin geri çekilmeden savaşılacak.

Ermeniler bu sefer de isteklerine ulaşamayarak hezimete uğradılar.

Kacar muharebesinde Müslümanların mal kaybı doksan bin can kaybı ise on iki kişi oldu. Ermenilerden yüz elli kişi öldürülmüş, iki yüz kişi de yaralanmıştı. Bazı Ermenilerin söylediklerine bakılırsa, kayıpları daha fazla olup iki yüz elli üç kişiye ulaşmıştı.

Cebrail ve Karyagin kazasındaki son olaylar

Bakü'deki üzücü olayların ardından, Karyagin'de Ermeni ve Müslümanlar arasında gerçek bir sevgi mevcuttu. Üstelik bu sevginin her geçen gün artması, söz konusu bölgede Ermeniler ile

Müslümanlar arasında herhangi bir çatışma ihtimalini büsbütün ortadan kaldırmaktaydı, denebilir. Fakat bu, Müslümanları, kendilerini savunmak için tedbir almaktan ve milli duygulardan mahrum bırakma amacı güden zahiri bir sevgiymiş. Eldeki pekçok bilgi bu hususun kanıtı ihtiyacı olmadığını göstermektedir.

Şuşa'daki ilk facianın ardından, Şuşa halkından olan Mürsel Hacıkulu oğlu, Karyagin'de Karabulak pazarı denen yerde bir ziyafet tertipleyerek mahalli idare memurlarıyla pekçok soyluyu ve taciri davet eder. İşfendiyyar Bey Vezirof ve Ağa Bey İşhanof da davetliler arasındaydı.

Ermeni Ağa Bey süvari olarak İşfendiyyar Bey'le karşılaşır ve İşfendiyyar Bey'in, "Mürsel'e söz vermişsin, ya nereye gidiyorsun?" sorusu üzerine, "Zamanında orada hazır bulunacağım," diyerek geçip gider.

Akşam olunca İşfendiyyar Bey davet edildiği ziyafete giderken, Grişa isimli bir devacının dükkanına girer ve Grişa'yla aralarında şu konuşma geçer:

"Ağa Bey'in nereye gittiğini, *pristav* katibi (mirza) İsrail Teroganesof'a neden sormadınız?"

"Kendisiyle karşılaştıydık ya zaten."

"Yine de gidip bir sorsanız?"

İşfendiyyar Bey:

"Nereye gittiğini sen biliyorsan söyle işte; İsrail'e sormaya ne gerek var?" deyince, Grişa ısrarla:

"Yok, yok; İsrail'e sorunuz," cevabını verir.

Bu konuşma üzerine İşfendiyyar Bey kendi kendine şöyle düşünmeye başlar: "Bre gafil; Ağa Bey bir Ermeni komutanı olduğuna göre, birtakım işler çevirmek üzere gitmiş olmasın?"

İşin aslını İsrail'e sormak için sabırsızlanır.

"İsrail, Ağa Bey nereye gitti?" sorusuna karşılık şu cevabı alır:

"Ağa Bey attan düşerek kolunu ve bacağını kırmış; kendisi şu an Çıraküz köyünde."

İşfendiyyar Bey, içinde birtakım şüpheler kalmış olarak Mürsel'in ziyafetine gider.

Karışıklık haberleri

Mürsel'in tertiplemediği ziyafetin ertesi günü pazardaki Ermeni esnaf, alalacele dükkanlarını kapatarak kaçmaya başlar. Bu sıradışı davranışlarının nedeni kendilerine sorulunca da, cevap vermeyerek kaçmaya devam ederler. Bir süre sonra Şuşa'da karışıklık baş gösterdiği haberi alınır. Müslümanlar şehre telgraf çeker, fakat "Savaş falan yok," haberini alırlar. Birkaç gün sonra Ermeniler tekrar pazara dönerek alışverişlerini sürdürmeye başlarlar. Oysa amaçları, savaş ihtimaline karşılık dükkanlarını elden çıkarmakmış.

Nihayet birgün, pazarda üç kişi hariç hiç Ermeni esnaf kalmadığı ortaya çıkar. Bu durumdan kuşkulanan Müslümanlar, tekrar telgraf çekince, Şuşa'da şiddetli çatışmaların olduğu haberi alınır. Haber alınır-alınmaz Müslümanlar, durumu görüşmek üzere Şıhlı köyünde bir şura toplar. Nihayet, "Şehre gitmeli" kararı alınır ve şuraya katılanlar atlarına binerek yola koyulurlar. Bir süre sonra Cebrail ve Karyagin halkı da silahlanarak onlara katılır ve Akdam yolunda ilerlemeye başlarlar. Cebrail'den üç yüz kişilik bir süvari birliği Molla Nasreddin yolundan ilerleyerek Şuşa kazasının Cebrail ve Karyagin'in bitişiğindeki Şeyhmalı köyünde toplanırlar. O geceyi köyde geçirerek civara keşif kolları gönderirler. Ağa Bey İshanoğlu'un attan düştüğü haberinin yalan olduğu ve adamın, askerlerini toplayarak Nurmhammet değirmeni isimli genişçe bir ovada askeri talim yaptırmakta olduğu öğrenilir.

Müslümanlar, "Ermenileri burada bırakıp şehre gitmenin bir anlamı yok," diye düşünerek Ağa Bey'in emrinde kaç kişilik bir kuvvet olduğunu öğrenmek için onun yanına kılık değiştirmiş birkaç casus gönderirler.

Muharebe mektupları

Şeyhmalı köyünde toplanan İslam süvarileri, Ağa Bey'in birliklerinin Nurmhammet değirmeni isimli manzaralı bir ovada talim yaptığı haberini aldı, fakat kaç kişi olduklarını casuslar

aracılığıyla öğrenemediler. Nihayet dört bir yandan çıkarılan keşif kolları sayesinde Ağa Bey'in komutasında bin kişilik süvari ve piyade kuvvet olduğu öğrenildi.

Müslümanlar, Şeyhmalı köyünde toplanan beş yüz süvariye üç yüz piyade gönüllü de ekleyerek, sekiz yüz kişilik bir kuvvetle Ağa Bey'le muharebeye başlama kararı aldılar.

Müslüman askerleri yürüyüşe geçerek öncü birlikler çıkardılar. Bu öncü birlikler bir ateş mesafesi kadar ileri sokularak düşman mevkiilerini dövmeye başladılar. Piyade gönüllüler sağ koldan düşman üzerine kurşun yağdırmaya başladılar. Sol koldan da yine bir piyade birliği düşman mevkiilerini ateşe maruz bırakıyordu.

Ermeniler, bir tek komutanın emri altında ve yekpare bir ordu halinde savaşıyorlardı. Müslümanlar ise öncü siperler kurmak suretiyle düşman kuvvetlerini sıkıştırıyordu. Müslüman süvarileri de ateş açarak Ermeni süvarilerini abluka altına almaya çalışıyordu.

Sabah erkenden başlayan muharebe havanın kararmasına dört saat kalıncaya değin kanlı bir şekilde sürdü ve Ermeniler kaçmak zorunda kaldılar. Ermenilerin kaçmaya başladıklarını gören Müslümanlar piyade kuvvetleri geri çekerek süvarilerle takibe koyuldular. Ermeniler nizamsız bir şekilde kaçtıklarından kuyruk da bırakamayarak çokça kayıp veriyorlardı. Nihayet geri çekilerek Dündükçü adlı Ermeni köyüne girdiler. Bunun üzerine Müslüman piyadeleri köyün önemli mevkiilerini tutarak ateşe başladılar. Müslüman süvarileri de onlara katılınca, Ermeniler on kişilik bir kayıpla köyü terkederek kaçmayı sürdürmek zorunda kaldılar. Havanın kararmış olması ve harp alanının elverişsizliği dolayısıyla Müslümanlar, Ermenileri takip etmekten vazgeçerek köyü yağmalamaya giriştiler. Ermeni komutanı İshanoğlu'un bizzat bindiği atla birlikte birkaç başka at da ganimet olarak ele geçirildi. Hava iyice kararınca Müslümanlar muharebe alanında keşif kolları ve savunma birlikleri bırakarak, elde ettikleri ganimetlerle birlikte karargaha döndüler.

Çemenli muharebesi

Müslümanlar, sabah erkenden Ermenilerin Çemenli köyüne saldırdığı haberini aldılar. Bunun üzerine dünkü muharebe alanını savunma birliklerine havale ederek, nizami bir şekilde Çemenli üzerine yürümeye başladılar. Aynı saatte Ermeniler Hahulu isimli Ermeni köyünden Çemenli'ye saldırmaktaydılar. Müslümanlar, içinde buldukları durumu ölçüp biçtikten sonra, kuvvetlerini üç kısma ayırarak üç istikametten Ermenilerin karşısına çıktılar. Müslüman piyadeleri görülmedik bir fedakarlıkla çarpışarak düşmanın geri dönüş yolunu da kapatarak Ermenileri sıkıştırıyorlardı. Çok kötü bir durumda kalan Ermeniler Hahulu köyüne çekilmeye çalıştılsa da, çatışmaların cereyan ettiği alanın bir *verst* kadar ilerisinde bekleyen Müslüman süvarilerince takip edilmeye başladılar. Müslümanlar, Hahulu köyünü dört bir yandan sararak köye kurşun yağdırdılar ve Ermenileri oradan da kaçmaya zorladılar.

Karanlık bastırıldığından, düşmanın net olarak ne kadar kayıp verdiğini öğrenmek mümkün olmamıştı; fakat Ermenilerin büyük kayıplara uğradıkları açıktı. Müslümanlardan ise Cebrail Caferkulu oğlu isimli bir kişi yara almıştı ki karargaha dönünce millet yolunda şehit oldu.

Müslümanlar bu mevkide de savunma birlikleri bırakarak geri döndüler.

Akbulak muharebesi

Çemenli muharebesinin ertesi günü, yine sabahın erken saatlerinde Ermenilerin Akbulak isimli Ermeni köyünde toplanarak Çemenli'ye tekrar saldıracakları haberi alındı. Müslümanlar, eksiklerini tamamladıktan sonra atlarına binerek Çemenli'ye doğru yola koyuldular.

Akbulak muharebesi, iki millet arasında bir eşine daha rastlanmamış olan muharebedir, denebilir. Ermeniler, daha önceki yenilgilerinin acısını çıkarmak için savaşıyorlardı. Müslümanlar da genel bir saldırıya geçmişlerdi. Kanlı çatışmalar akşama kadar sürdü. Ermeniler perişan bir halde karargahlarına -Akbulak

köyüne- çekilerek evler arasında istihkamlar kurarak savaşmaya devam ettiler. Müslümanlar köyü dört taraftan sararak kurşun yağdırdılar ve Ermenilere büyük kayıplar verdirerek onları köyü terk etmek zorunda bıraktılar. Sonra da köyü yağmaladılar.

Ermeniler, daha önceki muharebelerde olduğu gibi, burada da kayıplarını saklamaya çalışıyorlardı. Müslümanlar, ancak gözleri önünde ölen Ermenileri sayabiliyorlardı.

Sabahın erken saatlerinden akşama kadar süren çatışmalardan Müslümanlar kayıpsız olarak çıktılar ve dillerinde "şükran-ı Muhammedi" olarak karargahlarına döndüler.

Büyük Arış muharebesi

Akbulak muharebesinin ertesi günü Ermeniler, Ermeni köylerinden olan 250 haneli Harmancık'ta toplanarak her taraftan gönüllü askerler celbetmekle kuvvetlerini iki bin beş yüze ulaştırdılar. Askeri ihtiyaçlar giderildikten sonra, Müslümanları ağır bir yenilgiye uğratıp yeni bir ün kazanmaya hazırlanıyorlardı.

Harmancık köyü dört taraftan aşılması zor dağlarla çevriliydi ve bu köyü almak için en azından on binlik bir orduyla bir-iki ay sürecek bir ablukayı gerçekleştirecek kadar malzeme gerekiyordu.

Ermenilerin Harmancık'ta toplanmalarının amacı, bitişikteki Müslüman köylerinden olan Arış'a saldırmak, Müslümanların galip gelmeleri halinde ise yine Harmancık'a sığınmaktı.

Harmancık, her taraftan dağlarla çevrili olduğundan, buraya ordu yürütmek imkansızdı. Bir istikametten, tek bir süvarinin geçebileceği kadar açıklık vardı. Müslümanların keşif kolu, Ermenilerin hazırlıklarıyla ilgili bilgiler elde ederek, komutanlarına ulaştırmaktaydılar.

Müslümanlar, ellerinde bulunan kuvvetleri biraraya getirerek Şeyhmalı'da ve diğer yerlerde bulunan karargahlardan çıkıp Arış köyünde toplandılar.

Muharebe mektupları veya savaş alanından haberler

Müslümanların komutanları, Ermenilerin Harmancık'ta toplanan kuvvetlerinden haberdar bulduklarından, nutuklar

iradıyla askerlerini cesur ve metin olmaya sesliyorlardı. Vücutlarındaki milli duygu kanı coşan askerler ise ün kazanmış kahramanların asker evlatları olduklarını beyan ederek karşılık veriyorlardı.

Müslümanların öncü kuvvetleri, Ermenilerin güneşin doğuşundan bir saat önce Harmancık'tan hareket ettikleri haberini komutanlarına ulaştırdı. Müslümanların komutanı, emrindeki birlik komutanlarını köyün etrafındaki siperlerde yerlerini almak üzere gönderdi. Ermenilerin ilerleyerek hangi mevkiye oldukları haberi de zaman zaman Müslümanlara ulaşıyordu.

Muharebe başlamadan önce Müslümanların baş komutanı atına binerek askerlerin önüne çıktı ve şu konuşmayı yaptı:

“Evlatlarım! Ben, her halükarda Ermenilerle Müslümanların işleri bu mertebeye ulaştırmış olmalarından dolayı esef duyuyorum. Bununla birlikte, esef duymanın ne bize, ne de Ermenilere bir faydası vardır. Zira şu an onlarla karşı karşıya gelmiş ve savaşmak zorunda kalmış bulunuyoruz. Bu saatten sonra bize hiçbir şeyin faydası yok. Ancak hançerden, kurşundan bir fayda var. Evet! Barış zamanında barışa uymak, savaş zamanında ise kahramanlık göstermek icap eder.”

“Ermenilerin, bizim ne kadar köyümüzü yağmaladığını, ne kadar kadınıımızı, kızımızı tutsak ederek binbir türlü hakarete maruz bıraktığını biliyorsunuz. Fakat sabredin! Bu esaret ve hakaretler sizin için ne kadar acı olsa da sabredin!”

“Kerbela meydanında, Hüseyin ibn Ali Hazretleri'nin bir avuç maiyetiyle, Yezid'in (lanetullah) binlerce kişilik ordusunun karşısına çıktığını bilirsiniz. O hürriyet ve haysiyet mücessemesinin Kerbela meydanındaki fedakarlığı, gerçeğin gözüne perde çekilmesini kabullenmeyerek Yezid veledizinasına itaat etmekten kaçınmasının nedeni değil miydi? Evet; itaat etmeyerek, evladına ve yakınlarına esareti uygun gören şahıs yalnızca o hazrettir. Fakat bizim durumumuzla o vaktin arasında büyük bir fark vardır. O fark işte şudur: O yüce şahsın kızkardeşleri, eşleri ve kızları Peygamber torunu ve Ali ibn Abutalip'in gelinleri olduğundan, Yezid'in ordusu onlara hakaret

edecek cüreti bulamazdı. Oysa bizim kadınlarımızın Ermenilerin eline geçmesi durumunda neler olacağını bilirsiniz, kardeşlerim!”

(Bu sırada askerler arasından ağlama sesleri yükseldi.)

“Bizim durumumuzda savunma meselesi çok önemlidir. Bu yüzden kalplerinizde zerrece korku bulunmasın. Millet ve vatan uğruna fedakarlık yaparken korkaklık göstermek asla yakışmaz. Korku insanlığa ve İslam'a da zıttır. Düşman hançerinden korkan gözlerimiz ölümü, mal-mülk ve servetimiz yağmayı, kendilerini savunmak için gayret göstermediğimiz kadın ve kızlarımız tutsaklığı ve hakareti görecektir. Ölersek mezara girmek yataкта, karada, denizde veya düşman hançeri altında olsun, ne farkeder? Herkes birgün ölecektir. Bu muharebede muzaffer oluşumuzun veya kan göllerinde boğulmamızın hikayesi ise tarih sayfalarına yazılarak milletin istikbali ve vatan evladı için bir hatıra olarak kalacaktır.”

“Harmancık'ın taşlarına çilenecek şerefli kanımız, hiçbir zaman silinmeyecek ve İslam'ın adını ilelebet yaşatmak uğruna şehit olduğumuzu evlatlarımıza anımsatacaktır. Fakat savaşı bırakarak sıcağı evlerimizde sevgili kadınlarımızın koinunda ölürsek, evlatlarımız kıyamete kadar bize lanet okuyacaktır.”

“Önümüzdeki Harmancık muharebesini diğer muharebelere benzetmeyiniz. Başarısızlık göstererek düşmana sırt çevirmeyiniz. Düşman hançerini sırtında kabul eden askere yazıklar olsun!”

“Muharebede vicdanınızı kaybederek silah kullanma iktidarında olmayan çocuklara ve yaşlılara karşı merhametli olunuz! Ermenilerin çocuklarına ve kadınlarına hakaret etmeyiniz; onlara zulüm yapmayınız! Aksi taktirde keramet sahibi Peygamberimiz yanında mahcup oluruz.”

“Haydi kardeşlerim! Düşman yaklaştı!”

Ermeniler bir atış mesafesine varınca çatışma başladı. Müslüman askerleri önce siper arkasından ateş ederek düşmanın düzenini bozuyorlardı. Ermeniler muharebe alanında sıkı bir şekilde biraraya toplanmış olduklarından, Müslüman komutanları piyadelere siperlerden çıkmayı emrettiler. Piyadeler siperlerden çıkarak düşmanı sağdan ve soldan sıkıştırmaya başladı. Bunun

üzerine Ermeniler kuvvetlerini üç kısma ayırarak Müslüman piyadeleri üzerine kurşun yağdırdılar. Müslümanların komutanları ise piyade birliklerine dört yüz kişilik bir takviye daha yaptılar.

O sırada Ermeniler savaş ilminden büsbütün habersiz olduklarını gösteren bir hataya yol verdiler. Sık sık istihkamlar kurarak düşmana kurşun yağdıran Müslüman öncü kuvvetlerinin karşısına süvari birlikleriyle çıktılar. Ermenilerin bu hatası karşısında Müslümanlar, orta alandan açılan şiddetli ateşlerle onlara büyük kayıplar verdirdiler. Ermeniler yaptıkları hatayı telafi etmek isteyerek süvarileri geri çekip piyade kuvvetler göndermeye çalıştılsa da; İslam askerleri “Ya Allah! Ya Allah!” nidaları altında istihkamlardan çıkarak düşman mevkiilerini ele geçirdiler. Savaş düzenleri büsbütün bozulan Ermeniler, ne yapacaklarını bilemez bir hale geldiler. Müslümanlar ise fırsatı kaçırmayarak, düşmanın geri çekilme yolunu da kapatmak üzere daha iki yüz piyade çıkardılar.

Gelişmeler karşısında, Ermeniler kaçmaya başladılar. Geride yirmi, otuz kişilik kuyruk bıraktılsa da, yolun elverişsiz oluşu üzerine, atlarını bile terkederek canlarını kurtarmaya çalıştılar. Arazinin dağlık oluşunu göz önünde bulunduran Müslümanlar ise düşmanı piyade kuvvetlerle takip ediyorlardı.

Ermeniler, atlarını dar geçitlerden geçirerek köyde toplanıncaya değin, Müslümanlar tepelere tırmanarak köyü hedef haline getirdiler. Ermeniler toparlanmaya fırsat bulamadan köyü bırakıp kaçmak zorunda kaldılar. Müslümanlar ise köyü ele geçirdiler ve yağmalayarak yaktılar.

Bu muharebede Ermeniler çok fazla kayıp verdiler; fakat kayıplarının ne kadar olduğu kesin olarak bilinemedi.

Köy büsbütün yandıktan sonra ele geçirdikleri ganimetlerle birlikte geri dönen Müslümanlar, pusuda bekleyen bir Ermeni birliğiyle karşılaşarak çatışmaya başladılar. Düşmanların uygun mevki seçmiş olmaları dolayısıyla on altı Müslüman askeri şehit edildi.

Bu muharebeyi izleyen üç, dört gün sakin geçti. Daha sonra hükümet olaya müdahale etmek gerektiğini düşündü ve kaza reisi,

kadı hazretlerine barış işareti verdi. Halkın ileri gelenleri toplanarak barışa razı olunca, reis telgrafla Ermenileri Güzlek köyüne davet etti. Ertesi gün reis, Müslümanların ileri gelenlerini de alarak Güzlek Müslüman köyünün komşuluğunda ve Ermeni mahali olan Hadrut’la Hunbabat’ın üç *verstliğinde* yerleşen Kürt Mahmut isimli köye gitti.

Bir ara reis Hadrut’a uğradı; o sırada Müslümanların ileri gelenleri ve komutanlar Kürt Mahmut köyünde bulunuyorlardı. Aynı saatlerde Hadrut ikinci sahasının *pristavı* Davidof, aynı sahanın korucularını ve bazı Ermenileri de yanına alarak Arış köyüne saldırdı. Saldırganlar köyü ateşe vererek ortadan kayboldular. Olaydan iki-üç saat kadar sonra Müslümanlar, barış görüşmeleri için Saracık köyüne, reisin huzuruna davet edildiler. Bu suretle Ermenilerle Müslümanlar Saracık’ta toplanarak barış konusunda anlaşılar.

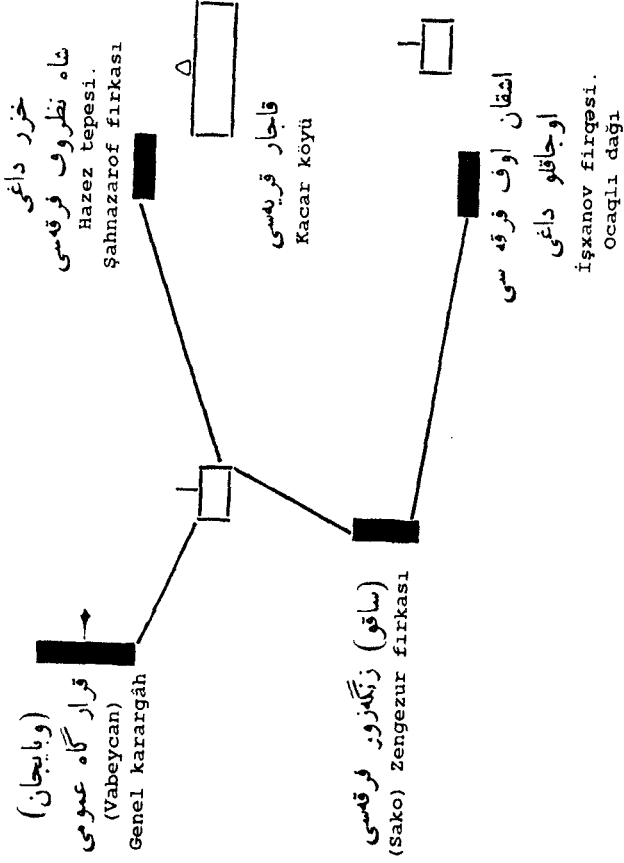
Kışlak muharebesi

Ermeni köyü olan Surlı’dan bir at kaçarak, Kışlak isimli Müslüman köyünün hayvanları arasına karışır. Bunun üzerine Ermeniler, “Müslümanlar bizim hayvanımızı çaldı,” diyerek bir miktar gönüllüyle Kışlak köyüne saldırırlar. Köyün bütün hayvanlarını toplayıp götürmek isterlerken Müslümanlar olaydan haberdar olarak Ermenilere karşı koyarlar. Ermeniler çoğunlukta bulunduğundan, Müslümanlar Süleyman isimli köyden yardım alarak düşmanı birlikte takip ederler. Fakat yolların elverişsiz olması üzerine yenilgiye uğrarlar. Bu arada Kışlak köyü de yakılır. Yedi-sekiz bin rublelik bir maddi hasar oluşur.

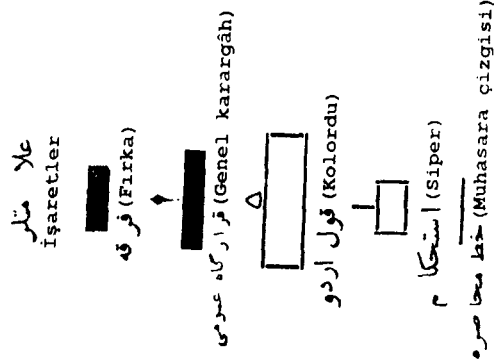
Mallarını kaybeden Müslümanlar, sefil bir durumda kalmak istemeyerek Dolanlar isimli Ermeni köyüne sokulurlar. Diğer Müslümanların da yardıma yetişmesi üzerine Ermeniler mağlup olarak on kişilik bir kayıp verir ve kaçmaya başlarlar.

Müslümanlar köyü ele geçirirler, fakat cephanelikleri de biter. O sırada bazı hain Müslümanlar, Ermenilere, “Birkaç saat dayanabilirseniz, Müslümanlar kaçmak zorunda kalır,” diye haber ulaştırır. Ermeniler bu haberden moral bulurlar, Müslümanlar ise cephaneliklerinin yokluğu nedeniyle geri çekilmek zorunda kalırlar.

فاجار دارالحرب خریطه سی
Kacar muharebe alanı haritası

Mezraa muharebesi

Ertesi gün Ermeniler toplanarak Mezraa köyüne saldırırlar. Mezraa halkı yaylada olduğundan, köyde 9 haneden ibaret korucu bulunmaktaymış. Erkekler birkaç saat boyunca çatışılar. Altı kişi şehit olur; bir ihtiyar da esir düşer. Ermenilerden de altı kişi öldürülür. Civar köylerden Müslümanlar yardıma yetişirler. Çatışmalar iki gün sürer. Ahmetli sakini Tatar Hasan'ın oğlu öldürülür. Nihayet Müslümanlar kadınları da alarak köyü terketmek zorunda kahlılar. Ermeniler ise köyü yağmalayarak ateşe verirler.

Şu hususu da belirtmek gerekir ki Mezraa, dört bir taraftan Ermeni köyleriyle çevriliydi ve Müslümanlar, kendilerine yeterince yardım gelmediği için mağlup olmuşlardı. Bu bölgede muharebe Mart ayından başlayarak ikinci Şuşa faciasına kadar sürmüştür.

Son haberler

Sonuncu Şuşa faciasının üzerinden beş gün geçince, karışıklık haberleri her tarafa yayıldı ve insanlar şehre gitmek üzere toplanarak hazırlık yapmaya başladılar. Öte yandan, Şuşa halkından elli kişilik bir süvari grubu da Akdam istikametinden gelerek, şehre gitmeye hazırlanan kalabalığa katıldı. Dört yüz kişilik bir süvari grubu Molla Nasreddin yolundan şehre giderken, Ermeniler Hoşendam adlı mevkiye saklandıkları yerden çıkarak onlara kurşun yağdırmaya başladılar. Müslümanlar da hançerlerini sıyrarak muharebeye giriştiler ve Ermenileri Afşar isimli Ermeni köyüne kadar kovdular. Köyün içinde üç saat süren çatışmanın ardından, Ermeniler köyden çıkarak kaçmaya başladılar.

Daha sonra Müslümanlar, yardım etmek üzere şehre gitmeye karar verdiler, fakat iki kişi birbiriyle kavgaya girişerek biri diğerini öldürdü ve bu olay, toplanan kalabalığın dağılmasına neden oldu. Şuşa olayları ayrıntılı olarak ayrıca anlatılacağından, burada tekrarına lüzum görülmedi.

Son mektuplar

Şuşa olaylarından sonra Cebrail ve Karyagin'ın Karadağlı köyünün davarları meraya çıkınca, Ermeniler saldırarak davarları ele geçirdiler. Köy halkı çatışmaya girerek birkaç Ermeni'yi öldürdü. Ermeniler kaçıp gittiler, fakat öldürülenler arasında bir Ermeni milliyetçisinin bulunması kendilerini çok öfkeliendirdiğinden, *pristav* Davidof'a başvurarak katilin yakalanması ve Ermenilere teslim edilmesi talebinde bulundular.

Ermenilerin *pristavı* Davidof'un planı

Pristav, Ermenilerle şöyle anlaştı:

“Ben Karadağlı'ya gidip halkla konuşarak onları meşgul edeceğim. Bu arada siz gelip köyün bostanlarında saklanınız. Ben bir bahane bularak o genci sizin saklandığınız yere gönderirim; siz de orada kendisini öldürürsünüz.”

Pristav, Ermeni milliyetçisini öldürmüş olan genci, bu suretle pusuya düşürdü; Ermeniler de ateş ederek genci yaraladılar. Zavallı, bir şekilde kurtularak köye ulaşmayı başardı. Halk olaydan haberdar olunca, Ermeniler kaçıp gittiler. Fakat ertesi gün yine toplanarak Karadağlı köyüne saldırdılar. Ermeniler kalabalık olduğundan, Müslümanlar köyü terkederek kaçmak zorunda kaldılar. Bu arada 15 haneli Yukarı Güzlek köyü de yağmalandı.

Olayların özeti

Savaşı önce Ermeniler başlatarak Cebrail ve Karyagin kazasında Veyselli ve Divanali köylerini yağmaladılar. Muharebeler sırasında birtakım Ermeni köyleri de yağmalandı. Bunlardan Afşar, Düdükçü, Hahulu, Akbulak, Harmancık, Dolanlar ve Hoşendam'ın isimleri zikredilebilir. Bu köylerde can kaybı da az olmamıştır.

Müslümanların yaylalara göç etmeleri nedeniyle iki de kışla yağmalanmıştır.

Ermenilerin bu kazadaki yenilgilerinin asıl nedeni Şuşa şehriydi. Zira Ermeniler asıl kuvvetlerini burada toplayarak

Müslümanlara darbe indirmeye hazırlanıyorlardı. Öte yandan, Cebrail Müslümanları, savaş konusunda son derece deneyimli olduklarından, Ermenilere büyük kayıplar verdirdiler.

Hükümete gelince, olaylara müdahale ederek bu bölgede barışı sağlamaya çalışmadı. Zira hükümet güçleri de Şuşa'da büyük planlar peşindeydi. Kalaşçapof, hükümet güçlerini Ermenilere yardım etmek üzere Şuşa'da bulunduruyordu. Diğer yerlerde ise barışı sağlaması gereken hükümet güçlerine mensup bir kişi bile yoktu.

ACIKLI ŞUŞA OLAYLARI VEYA CEHALET BELASI

Gence vilayetinin Şuşa kazasında 16 Ağustos 1905 tarihinde baş veren faciaları anlatmaktadır.

Şuşa Ermenilerinin eskiden beri ve halen de içinde buldukları duruma, onların hal ve tavırlarına bakılacak olursa, hep geleceğe yönelik birtakım hazırlıklar yaptıkları anlaşılır.

Onların büyük bir savaşa başlama, korkunç bir girişimde bulunma niyetleri kendisini apaçık göstermekteydi. Her ay, hatta her gün askeri araç-gereç elde etme yolunda gösterdikleri gayret dikkatten kaçamazdı.

Şuşa Müslümanları ise Ermenilerin son derece cesaretsiz olduklarına inanıyor ve onların Müslümanlar aleyhinde herhangi bir girişimde bulunabileceklerini akıllarına bile getirmiyorlardı. Müslümanlara göre Ermeniler, araya kendileriyle ticaret yapmak dışında hiçbir işe yaramazlardı ve onlarda eline silah alacak bir genç yoktu. Böyle düşünen Müslümanlar, gaflet ve aldırışsızlık içinde kendi işlerine bakmaya devam ediyorlardı.

Şuşalı Müslümanların, içinde buldukları durumdan habersiz olduklarını söylerken, okurların nefretlerine hedef olacağını biliyorum. Zira yaratılıştan cesaret ve mertlik sahibi olan bu necip halkı, gafletle suçlamış oluyorum.

Şuşa'daki olayları yazarak bana ulaştıran saygıdeğer muhabirin sözlerini kitaba almakla birlikte, kendi tarafımdan birkaç samimi kelime eklemeyi de gerekli görüyorum. Saygıdeğer muhabirimin Şuşalı Müslümanlar hakkındaki bilgece yorumlarının her ne kadar eleştiriye ihtiyacı yoksa da, "Yöre halkının temiz kalpliliğini ve yine bu temiz kalplilikten doğan asilzade sükunetlerini gaflet olarak görmek büyük bir hatadır," demekten kendimi alamayacağım.

Öte yandan, Şuşa halkının cehaleti konusunda birkaç kelime de ben ekleyerek, saygıdeğer muhabirim hakkında yapmış olduğum eleştiri ateşinin üzerine su serpmek istiyorum. Bu suretle

Şuşalı Müslümanların içinde buldukları gafletle ilgili şu küçük notları okurların dikkatlerine sunuyorum:

Kafkasya'da Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki üzücü olaylar vuku bulmadan önce, Kafkasyalı Müslümanlar, Ermenilerin az olmalarına rağmen her hafta farklı bir ülkede çıkardıkları karışıklığı gazetelerde okuyor, diğer kaynaklardan duyuyorlardı. Türkiye'nin İstanbul şehrindeki Ermeni katliamını, Sason ve Zeyton facialarını duyan Müslümanlar, "Bunlar Ermenilerin suçu değil, Türkiye'deki fanatizmden ileri gelen olaylardır," diye düşünmekteydiler. Müslümanları bu yanlış düşüncelere sevk eden şey ise, Ermenilerin Kafkasya'da barışı ve huzuru korumak için gösterdikleri zahiri bir yakınlıktı. Öte yandan, "Ermeniden pehlivan olmaz," gibi anlamsız bir atasözü de Müslümanları yanlış yönlendirmekteydi.

Yıllar geçti ve Müslümanlar gözlerini açarak birtakım hususları farkedince, mesela Rusya'da Ermenilerin gece gündüz demeden çalışarak birtakım hazırlıklar içinde olduklarını görünce, şaşkınlıkla parmaklarını ısırarak düşünceye daldılar. Şuşalı Müslümanlar da aynı durumda olduklarından, Ermeniler, kendilerini daha önce Türkiye ve İran'da başarıyla ulaştırmış olan tatlı dillerini kullanmaya başladılar. "Bizim bu hazırlığımız Müslümanlar, ya da başka herhangi bir millet aleyhinde değil, Rusya'da idari bir bağımsızlık, bir muhtariyet elde etmek içindir," dediler. Müslümanlar da bu uydurmalara kanarak yine kendi işlerine bakmaya devam ettiler.

Mülahaza veya intibahname

Şuşalı Müslümanların, Ermenilerin muhtariyetle ilgili asılsız hayallerine kanarak kendilerini savunmak için hiçbir tedbir almadıkları göz önünde bulundurulursa, söz konusu muhtariyet uğruna çalışmaların ne şekilde yürümesi gerektiğine dikkat etmek yerinde olacaktır.

Ermenilerin Kafkasya'da oluşturmak istedikleri milli bir muhtariyette bütün Kafkasya halkları eşit bir şekilde mi temsil olunacaktı? Hayır! Veya diğer halklar da Ermeniler'le aynı

haklara mı sahip bulunacaklar? Hayır! Asla! Ermenilerin bu muhtariyetten kasıtları aslında bir Ermenistan kurmak gibi hayata geçmesi imkansız bir hayalden ibaretti. Ermenilerin idari bir muhtariyete sahip olmaları, Kafkasya'daki diğer halkların mahkum duruma düşmeleri anlamına gelirdi. Peki Müslümanlar bu mahkumiyeti kabullenecekler miydi? Ya da bizden daha güçlü bir konumda bulunan ve terakki yoluna bizden daha önce girmiş olan Gürcü kardeşlerimiz mahkum sayılma hakaretini kabul edecekler miydi?

Elbette ne biz, ne de Gürcüler, Ermenilerin kendileri için istedikleri ayrıcalık karşısında mahkum bir konuma düşmeyi kabullenecek değildik. Şu halde hem bizim, hem de Gürcüler'in, Ermenilere karşı hazırlık yapmaya başlaması gerekiyordu.

Öte yandan, Rus monarşisi, Ermenilerin bu akıl almaz talepleri karşısında sessiz kalabilir miydi? Ermenilerin attığı taşlara sabredebilir miydi? Asla! Rusya, her ne kadar zayıf bir durumda bulunsa da, kendisine atılan taşları defederek gereken cevabı verecekti. Bunu yaparken de, çanağın, Kafkasya'daki halklardan birinin kafasında patlayacağı apaçıktı. Bu halkın biz Müslümanlar olduğunun kanıtı ihtiyacı yok. Rusya hükümeti, doğrudan Ermenilere karşı koymaktan çekinerek, Kafkasya'daki halklardan birini onların karşısına çıkaracaktı. Bu halk ise biz Müslümanlar, zira eğitim ve kültür açısından Kafkasya'daki bütün halklardan daha geride bulunuyoruz. Kafkasya, hatta bazen Rus basınında da, "Olup bitenlerin sorumlusu hükümet," diye defalarca yazılmış olması da bizim bu düşüncelerimizi kanıtlamaktadır. Fakat sadece hükümeti değil, Ermenileri ve onların vahşi partilerini de sorumlu tutmak gerekir, sanıyorum.

Bütün bunlar göz önünde bulundurulunca, Müslümanların birtakım hazırlıklar yaparak tedbir almaları gerekirdi. Oysa Müslümanlar bunu düşünmediler. Sonuçta Bakü ve Nahçıvan olayları patlak verdi. Bazı Müslüman vilayetlerinin ahalisi gözlerini açarak gerçekleri farketmeye başladılar. O sıradan Şuşalı Müslümanların da gözleri açılmaya başladı. Fakat Ermeniler yine tatlı dillerini kullanmaya başladılar:

"Bin yıldan beridir aynı vatanda kardeş gibi geçinip gidiyoruz. Bakü'de, ya da Nahçıvan'da karışıklık çıkmışsa bize ne? Biz yine kardeşiz."

Bu gibi laflarla Müslümanları bir süre daha uyutmayı başardılar. Öte yandan bazı Müslüman köylerine zulüm yapmaktan ve fırsatını buldukça Müslümanları yağmalayarak katletmekten de geri durmadılar. Bu suretle 8 Ağustos 1905 tarihinde, gece saat iki sularında, Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki sokağın köşesinde şehir fenerlerini yakmakta olan İranlı bir Müslümanın öldürülmesiyle, Ermeniler ile Müslümanlar arasında yeni bir savaşın tohumu ekildi.

Karışıklığa dair acıklı haberler veya Müslümanların zaferi

Yukarıda söylemiş olduğumuz vakit ve mekanda, Ermeniler bir İranlı'ya saldırarak onu öldürdüler. İranlı son nefesini verirken onun yardımına yetişenler olduysa da, caniler, yardım için gelenlere de ateş ederek kaçıp kurtulmayı başardılar. Ermenilerin bu vahşice hareketi Müslümanları fazlaca galeyana getirdi, ne var ki barış taraftarları ortalığı yatıştırarak karışıklığa fırsat bırakmadılar.

Aynı günlerde Venk isimli bir Ermeni köyünde oluşturulan 300 kişilik bir eşkıya grubu, kervanlara saldırarak Müslümanları yağmalamak ve katletmekle meşguldü. Bu haberin Müslümanlara ulaşması üzerine karışıklık ihtimali çıkmış, fakat barış komisyonu bir kez daha olayları önleyebilmişti.

16 Ağustos tarihinde, sabah dokuzda, Müslüman mahallesinin bitişiğindeki Ermeni mezarlığında *kazaklarca* silahsızlandırılmak istenen bir Ermeni emre uymamakta direnince, öldürülür. Adamın *kazaklar* tarafından öldürüldüğüne tanıklık yapanların bulunmasına rağmen, Ermeniler, "Bu olayın suçlusu Müslümanlar," diyerek karışıklık çıkarmak için ellerine geçen bahaneyi kullanmak isterler. Sokaklarda ve pazarda kargaşa yaratmaya başlarlar. Ermeni hafiye örgütü mensubu dış hekimi Maşoryans özel bir hazırlık yaparak halk arasına çıkar ve

karışıklığı körüklemek için bir nutuk atar. Nutuk sırasında, "Elimize yeni ulaşan bir habere göre şehir kenarındaki Müslüman köyü olan Zarışlı'da dört Ermeni işkenceyle öldürülmüştür," diye konuşur. Bu haber üzerine Ermeniler daha da galeyana gelir. Ermeni kilisesinin çanı hüzünlü bir şekilde çalınır ve Ermeniler kiliseye toplanırlar.

Maşoryans'la iki arkadaşı -Atabeyof ve Dolkhanof- Zarışlı köyündeki olaylar konusunda daha iyi bilgi almak için, atlarına binerek İrevan kapısı denen bölgeye giderler. Kiliseye toplanan Ermeniler de evlerine gider, silahlarını kuşanarak dükkanlarına döner ve kargaşa çıkmasını beklemeye başlarlar. Bir süre sonra, haber almak üzere giden Ermeniler, attan düşerek yaralanan bir Ermeni'yi, yaralı haliyle atına bindirerek şehre getirirler. Şehirde kendilerinden haber bekleyen Ermenilere, "Bakınız Müslümanlar bizlere neler yapmaktalar," diye şehir içinde dolaşmaya başlarlar. Galeyana gelen Ermeniler ise Ermeni pazarından geçmekte olan Kara isimli bir Müslümanı öldürürler.

Kargaşa gitgide büyür ve İranlı bir hamal da öldürülür. Ermeniler harekete geçerek Ermeni pazarındaki Müslümanları katletmeye koyulurlar. Olaylar sırasında, yukarıda bahsedilmiş olan Zarışlı faciasını araştırmakla görevli müfettiş Hüsrev Bey Fulatof'a da görevi başında kurşun sıkılır. Aynı gün içinde Ermenilerin arasında bulunan Müslümanlardan çoğu ya katledilir, veya yaralanır. Müslümanlar, önceden hazırlanmış olan siper ve sığınaklarla Ermeni kilisesinden atılan kurşunların hedefi haline gelirler. Sokaktan geçen Müslümanlar, yükseklerde mevzilenen Ermeniler tarafından kurşun yağmuruna tutulur.

Müslümanlar da bu feci olaylar karşısında Müslüman pazarındaki birkaç Ermeni'yi katleder, fakat birkaçını da -güvenliklerini temin etmek uğruna- kendi evlerine götürerek saklarlar.

Ermeniler, Göçerli isimli Ermeni mahallesine komşu olan Müslüman mahallesine saldırırlar. Aynı saldırı sırasında Ermenilerden biri, kendi komşusu olan Abbas Bey'in oğlunu, kardeşini ve kardeşinin birkaç hizmetçisini katleder. Daha sonra

Ermeniler, aynı mahalle halkının evlerini kundaklamaya ve insanları öldürmeye başlarlar.

Karışıklıkların ilk gününde Müslümanlar şaşkınlık ve tereddüt içinde kendilerini savunmaya çalışırlar. Ermeniler ise hep daha ileri giderek Müslümanlara ellerinden geldiği kadar zulmetmeyi sürdürür ve çatışmalara bir an olsun ara vermek istemezler.

Bu arada Ermeni asıllı 15 asker silahlarını da alarak kışlalarından kaçar ve Ermenilerin yardımına yetişir.

17 Ağustos 1905 olayları

Ermeniler, sabahın erken saatlerinden itibaren harekete geçerek Göçerli mahallesindeki sekiz evi ateşe verdiler, insanları ise katlettiler. Halfeli isimli mahallenin Ermenilere ait kısmına yakın bulunan on evin yağmalandığı, bu evlerde oturan Müslümanların ise katledildiği haberi alındı. İhanet kurbanı mazlum Müslümanları korumak için kışladan Rus askeri gönderildiyse de Ermeniler bu askerlerden ikisini vurarak diğerlerini geri çekilmek zorunda bıraktılar.

Ermenilerin bu vahşilikleri karşısında, Müslüman gençler din büyüklerinin ve ileri gelenlerin nasihatlerini daha fazla dinlemek istemeyerek Ermenilere karşı saldırıya geçtiler. Bu saldırı Ermenileri dehşete düşürdü. Zira Müslümanlar, ele geçirdikleri yerleri baştan başa yakıp yıkıyorlardı. En modern silahlara sahip bulunmalarına rağmen Ermeniler bu saldırı karşısında hiçbir varlık gösteremediler. Büyük kayıplar vererek korku içinde kaçmaya başladılar. Müslümanların, sabahın erken saatlerinden akşama kadar süren kanlı çatışmalarda elde ettikleri zafer herkesi şaşkına çevirmişti.

Ermeniler Port Artur misali siperlerini daha fazla savunamayarak kaçmak zorunda kalıyorlardı. Müslümanlar ise Allah'tan yardım dileyerek onları takip etmeye koyulmuşlardı. Siperlerini bırakıp kaçmak isteyen Ermeniler, siperden çıkar çıkmaz İslam gönüllülerinin darbeleri altında can veriyorlardı.

Manzara nihayet derecede korkunç ve dehşetliydi. Siper önünde korkudan ölen Ermenilerin sayısı, kurşun ve hançerle ölenlerin sayısından neredeyse daha fazlaydı. Bu çatışmaya Müslüman gönüllülerinden yaklaşık bin kişi katılmaktaydı; Ermeniler ise bunun on katı bir güce sahiptiler. Fakat hepsi de siperlerini terkederek kaçmaya başlayınca, Müslümanlar zaman kaybetmeden onları takip etmeye koyuldular. Müslümanların kalbinde Ermenilere karşı asla merhamet yoktu, zira daha önce barışı sağlamak için Ermenilere çokça yalvarmışlardı ve bu yalvarışlar neticesiz kalmıştı.

18 Ağustos 1905 olayları

18 Ağustos tarihinde²² Ermeniler toparlanarak tekrar savaşa giriştiler. Fakat manen büsbütün mahvolmuş bir halde bulduklarından, fazla mukavemet gösteremeyerek yine çok kayıp verdiler. Müslümanlar baskın çıkararak Ermenilerin oturduğu mahalleleri ele geçirdiler ve dört bir taraftan ateşe vererek yakdılar. Yakaladıkları Ermenileri de katlettiler. Ermeniler kesin bir yenilgiye uğradılar. Bir önceki gün uğradıkları yenilginin öcünü büyük bir panik içinde almaya çalışırken, daha ağır bir yenilgiye maruz kalarak kendi denetimlerindeki yerleri de Müslümanlara teslim ettiler.

19 Ağustos 1905 olayları

Savaşın dördüncü gününde de Müslümanlar baskın çıkararak Ermenilere ait dükkan ve evleri yakıp yıktılar. Handemirof'un tiyatrosu, Kızlar mektebi, Sulh Hakimliği'nin idarehanesi ve pek

²² Bu tarihte cereyan eden olaylar fevkalade kanlı olmuştur. Fakat muhabirimiz, vakit sıkıntısı nedeniyle olayları özet şeklinde aktarmıştır. 18 Ağustos günü Şuşa'nın kanlı günü olarak bilinmektedir ve buradan da anlaşılacağı üzere o tarihte Müslümanlar büyük bir cesaret ve yiğitlikle savaşmışlardır. Yine aynı günün olayları sırasında, Müslümanlar'dan biri minareye çıkarak halka şöyle seslenmiştir: "Ey ahali! Bu günde Ermeniler'den bir dinarlık mal yağmalayan veya onların namusuna leke getirerek ayaklar altında kalan Ermeni kadınlarına el uzatan Müslüman'a yazıklar olsun!" (y.n.)

çok ünlü yapı da yakılan yerler arasındaydı. Bu tarihte Ermenilerin içinde buldukları durum, daha önceki çatışmaların hiçbirinde görülmuş değildi. Ermeniler büyük bir dehşete kapılarak Müslümanların önünden kaçıyor ve kışlalara sığınarak canlarını kurtarmaya çalışıyorlardı.

Müslümanlardan dört kat fazla sayıda bulunan silahlı Ermeniler çoğunlukla kaçarak çöllere dağılmışlardı. Heybetli Ermeni gençleri sırtlarında hırka, ellerinde mermi dolu kemerler, omuzlarında tüfekler olduğu halde, kışlada Rus askerlerinin yataklarının altına saklanarak hayatlarını kurtarmaya çalışıyorlardı. Ermenilerin tamamı kaçmış, siperlerde ancak kaçabilecek durumda olmayan birkaç ihtiyar kalmıştı. Bu ihtiyarlar ise Müslümanlarca emniyet altına alındı, zira Müslüman komutanlar, yaşlılara ve çocuklara karşı silah kullanmamayı askerlerine önceden emretmişlerdi.

Müslümanların kesin zaferi karşısında Ermeni papazı ve vali Baranovski cami avlusuna geldiler. Arşimandrit Müslümanlara yalvarmaya başlayarak:

"Merhamet edin ey Müslümanlar! Gerçi suçlu olan Ermenilerdi, fakat Şuşa'da artık Ermeni kalmadı. Kalan birkaç zavallı var ki bari onlara acıyınız!" diye ağlayarak barış önerisinde bulundu.

Müslümanlar barış lafını duyar duymaz çatışmalara son verdiler. Ermeniler ise yine de uslu durmadılar ve evine dönerken valiye ateş ettiler. Müslümanlar aynı günün akşamına kadar barışa uyarak hiçbir taşkınlığa yol vermediler.

20 Ağustos 1905 olayları

Ermeniler, Müslümanların sessizliğini dikkate almayarak eski tavırlarını sürdürmeye ve ateş etmeye başladılar. Bu haince hareketten fazlasıyla mideleri bulan Müslümanlar genel bir saldırıya geçmek zorunda kaldılar. "Sonucu ne olursa olsun" diyerek Ermenilerin bulunduğu meydana doğru yürüdüler. Bu durum karşısında Ermeniler birkaç bomba patlatmak ve gülle atmak suretiyle kendilerini savunmaya çalıştılsa da, Müslüman

gençleri kendilerini kaybetmiş bir halde ve kendilerinde hiçbir korku emaresi görülmeden ileri atıldılar. Şuşa'da Ermenilerin mahvına ramak kalmıştı. O sırada Ermeni din adamları, hükümet memurları ve Rus ordusunun askerleri ellerinde kilise bayrakları ve İncil-i şerif, başlarının üzerinde haçlar olduğu halde, müzik eşliğinde camiye geldiler. Ermenilerin, barış yapıldığını anlayarak çatışmayı durdurmaları için bayraklardan bir tanesi camiin minaresine asıldı. Gelenler, Ermenilerin suçlarının affedilmesini dileyerek ağlayıp yalvarmaya başladılar. Müslümanlar bu barış teklifini de kabul ederek evlerine dağılmak üzerelerken, Ermeni siperlerinden atılan bir kurşunla Müslümanlardan biri öldürüldü. Müslümanlar buna rağmen barışı bozmak istemeyerek sabır gösterdiler. Aynı gün akşam saatlerine kadar Ermeni evlerinden kurşunlar atıldı.

21 Ağustos 1905 olayları

Müslümanlar, kendi evlerinde saklamakta oldukları Ermenileri sağ-salim bir şekilde teslim ettiler. Ermeniler de beş altı Müslümanı serbest bıraktılar. Fakat daha sonra bir okulun onarımında çalışan İranlı on yedi işçinin kafasını kesmek suretiyle Müslümanlara yine ihanet ettiler. Müslümanlar ise bu derecede acımasız ve alçak bir tavır sergileyen Ermenilere cevap vermeyerek barışı korumayı yeğlediler. Çatışmalar dindikten sonra Müslüman mahallelerindeki Ermeni dükkanlarının tamamının hiçbir hasar görmediği anlaşıldı. Oysa Ermeni mahallelerindeki Müslümanlara ait dükkanlar büsbütün yağmalanmış ve yerle bir edilmişti.

Bu olaylar sırasında Müslümanlardan yaralananların ve katledilenlerin yekunu yüz kişiyi ancak bulmaktaydı. Ermeniler ise her zaman yaptıkları üzere yine de kayıplarını saklamaya çalışıyorlardı. Oysa Müslüman gönüllüleri, cesetleri saydıkları için bunu başaramadılar.

Aynı olaylar sırasında Müslümanlara ait yirmi ev yakılıp yıkılmıştı. Ermenilere ait çok sayıda ev ve dükkan yakılarak yerle bir edilmişti.

16 Ağustos'ta başlayan çatışmalar, barışın ilan edilmesiyle 21 Ağustos'ta sona erdi. Çatışmalar sırasında hükümet kuvvetleri tarafsız kalmışlardı; ordudaki Ermeni asıllı askerler ise kendi milletlerine fazlaca yardım etmişlerdi.

İKİNCİ ŞUŞA FACIASI VEYA KALAŞÇAPOF'UN HİLESİ

*12 Temmuz 1906 tarihinde Gence vilayetinin
Şuşa kentinde Kalaşçapof'un hilesi sonucu
vukubulan üzücü olayları anlatmaktadır.*

Niyetin ifadesi

Gence vilayetinin Şuşa kazasında Ermenilerle Müslümanlar arasında cereyan eden olaylar süresinde pek çok genel vali görev yapmıştı. Son feci olaylardan kısa bir süre önce Kalaşçapof tekrar Şuşa kazasında göreve atandı. Şuşa'da hemen hemen her ay yeni bir yönetim tarzı denenerek sahneye çıkarılıyordu.

Şuşa'ya atanan generaller -Tagaşvili, Fleyşer ve Kalaşçapof- hep keyiflerine fazlasıyla düşkün ve kendilerini zora koşmak istemeyen insanlardı. Her iki tarafı memnun etmeye çalışır, bu suretle herkesi kendi taraflarına çekmeye gayret ederlerdi.

General Kalaşçapof, görünürde saf ve temiz kalpli bir insandı; oysa aslında son derecede kurnaz ve gaddar biri olduğu gün gibi ortadaydı. Karabağ'da ilk kez görev yaptığı sırada, "Nasıl olsa Ermeniler beni öldürecekler, bari hançer veya tabancayla öldürseler, zira bombadan korkarım," gibi birtakım laflar sarfetmişti.

Şuşa'ya ilk gelişinde Müslüman mahallesine yerleştiğinden, Müslümanların dikkatini kendi üzerine çekmişti. Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki ihtilafta birkaç kez adaletsiz karar vermiş olduğundan hükümetçe görevden alınmıştı. Zira hükümet, Kafkasya'da barışı sağlamanın tek yolunun her iki tarafa adil davranmak olduğunu kavramaya başlamıştı.

Kalaşçapof görevden alınarak yerine Alftan atanınca, Kalaşçapof, Ermeni ve Müslümanlardan birer rıza mektubu tedarik ederek Tiflis'e gider. Göreve yeni başlayan Alftan ise adil davranmaya çalışarak bazı yerlerde vahşice hareketlerde bulunan Ermenileri cezalandırmaktaydı.

Alftan gibi bir adamın Ermenilerin işine gelmeyeceği belliydi. Bu nedenle Ermeniler yeni hileler denemeye başladılar. Öncelikle papaz Aşot, Ermeni kadınlarının dilinden yazılan bir mektupla İmparatoriçe'ye ve Grafinya Vorontsof'a başvurdu. Sonra ise Tiflis'te Müslüman vekilleri de kandırarak, Kalaşçapof'un ikinci kez Şuşa'ya atanmasına razı olduklarını bildiren bir belge elde etti. Öte yandan, adil bir şekilde hareket etmeye çalışan Alftan'ı, hükümet nezdinde kötülemeye başladılar. "Alftan köylerimizde küçük kızlardan ihtiyar ninelere kadar bütün kadınları elde etmeye çalışıyor," diyerek yaygara kopardılar. "Eğer Alftan'ı ve onun kadrosunu -yarbay Vevren ile kaza reisi Frelikh'i- görevden alarak Kalaşçapof'u tekrar göreve getirmezseniz, Şuşa'da hiç Ermeni kalmayacak," diyerek hükümeti tahrik ettiler.

Canışın²³ hazretleri, Ermenilerin bu yaygarası üzerine kendi yardımcısı general Malama'yı birkaç müfettişle birlikte Şuşa'ya göndererek, iddiaların araştırılmasını istedi. Yukarıda isimleri zikredilmiş olan görevlilerin hiçbir suç işlemedikleri ortaya çıkınca, Gence vilayetine iki genel valinin atanmasına karar verildi. Dolayısıyla vilayetin bir yarısı saygıdeğer general Alftan'ın, diğer yarısı ise insanlık katili Kalaşçapof'un idaresine verildi.

General Kalaşçapof, Karabağdaki her iki görevi sırasında da Cavanşir, Zengezur ve Cebrail kazalarıyla asla ilgilenmeyerek, bütün dikkatini Şuşa'ya yöneltmiştir.

Kalaşçapof'un girişimleri

Kalaşçapof'un ikinci görevi sırasında, Askeran'da meyve bahçelerinde çalışan dört Müslüman öldürüldü. Yine birkaç kişi de bahçelerini sulamak isterken öldürüldü. Müslümanlar şikayet için polise başvurduklarında, Kalaşçapof onları şöyle yanıtladı:

"Yol üzerinde, yani herkesin gelip geçtiği yerlerde cereyan eden olayların dışındaki vukuatlar benim yetkim haricindedir."

²³ Canışın. Çar hükümetinin vilayetlerdeki en yetkili memuru, "vali". (ç.n.)

Birkaç gün sonra Müslüman eşkıya, Yevlak'tan Şuşa'ya gitmekte olan birkaç Ermeni'yi öldürüp, yine birkaç kişiyi de hapsedince, yiğit Kalaşapof hemen Şıhlar köyünü iki bin ruble cezaya çarptırdı. Gorus kazasında Ermeni bir *pristavın* yine eşkıya tarafından öldürülmesi üzerine, bazı Ermenilerin düzme ihbarlarına uyarak Şuşa'nın soylularından olan Necefkulu Ağa'nın hapsedilmesine karar verdi.

Aynı günlerde, Ermeniler, Askeran yolunu büsbütün kapatmış bulunuyorlardı. Bunu yaparken, ihtiyaç duydukları zaman dışarıdan yardım alabilmeyi, fakat Müslümanları her türlü yardımdan yoksun bırakmayı planlıyorlardı.

Muharebe haberleri

Askeran yolunun kapatılması üzerine, Müslümanlar bir tek batı istikametindeki Zarıslı köyü üzerinden yardım alabiliyorlardı. Ermeniler bu köyü de ele geçirmek için birkaç kez teşebbüste bulunmuşlardı, fakat köy çok iyi savunulduğundan, başarılı olamamışlardı.

Son muharebe ve kalenin top ateşine tutulması

General Kalaşapof'un Müslümanlardan hazzetmediğini bilen Ermeniler, onu, Müslümanların aleyhinde davranmaya zorlamak için sürekli bahaneler arıyorlardı. Bazı durumlarda bunu başarıyorlardı; bazen ise Müslümanların tedbirli davranmaları üzerine, niyetlerini gerçekleştirmeye muvaffak olamıyorlardı. Nihayet 12 Temmuz 1906 tarihinde, bu tarihten birkaç gün önce ölen bir Ermeninin cesedini göstererek, "Bu adamı az önce Müslümanlar öldürdü," diyerek generali tahrik ettiler. Kalaşapof ise fazla bir araştırma yaptırmaya ihtiyacı hissetmeyerek Göçerli mahallesine toplarla ateş edilmesi emrini verdi.

12 Temmuz tarihinde süvari *kazaklarla* Rus piyade birlikleri, civardan toplanan on bin kişilik Ermeni gönüllüsüyle birlikte şehirde önceden hazır bulundurulan Ermeni birlikleri ve eşkıyalar dört bir taraftan Müslümanların üzerine saldırıya geçtiler. Beş gün

zarfında, Ermeni sınırındaki bütün Müslüman evleri top ateşiyle yakılıp yıkıldı.

Müslüman gönüllüleri de Rüstemi yığılmasıyla çarpışmayı sürdürüyorlardı. Ermenilerle birlikte hücumu geçen Rus askerleri Müslüman gönüllülerinin üzerine kurşun ve gülle yağıyorlardı. Müslümanlar bu saldırının karşılığında fazla birşey yapamıyorlarsa da, bir adım olsun geri çekilmeyerek kendi mevkilerini savunuyorlardı.

Kendilerinden fazlaca emin Ermeniler, sık sık siperlerden fırlatarak Müslüman siperlerine doğru yürüdüklerinden, fazlaca kayıp veriyorlardı. Ermenilerin bu durumunu gören general Kalaşapof, emrindeki bütün Rus ordusunun muharebeye katılmasını sağladı. Çarpışmanın beşinci gününde, Müslümanlar üzerine geniş çaplı bir saldırı düzenlendi.

Saldırı sırasında Müslüman mevkilerine toplardan ve beş, altı bin tüfekten aynı anda ateş ediliyordu. Müslümanlar çarpışa çarpışa en son siperlerine kadar çekilmek zorunda kalmışlardı. Müslümanların komutanlarından biri herkesi savaşa çağırarak gönüllülere moral vermeye çalışıyordu. Yediden yetmişe herkes silaha sarılmıştı. Ermeniler ve Ruslar, coşarak üzerlerine yürüyen Müslümanların önünde daha fazla dayanamayarak geri çekilmek zorunda kaldılar.

Müslümanlar, atağa geçerek Ermenileri evlerine, Rus askerlerini karargahlarına, nereden geldikleri belli olmayan bazı Ermenileri ise çöllere kaçıp gitmeye zorladılar. Muharebe alanında yalnızca Müslüman gönüllüleri ve Müslüman şhitlerinin cesetleri kalmıştı. Ermeniler geri çekilirken kendi cesetlerini de götürmeye gayret ediyorlardı, fakat çok sayıda ceset hâlâ Müslüman gönüllülerinin ayakları altında kalmış bulunuyordu.

Yüksek bir tepenin üzerinden çarpışmaları izleyen general Kalaşapof, Müslümanların zafer kazandıklarını görünce evine sokularak uzunca bir süre dışarı çıkmadı.

Müslümanlar Ermenilere ait birkaç büyük evi yaktılar. Evler yanarak küle çevrildi, fakat sağanak yağmur, yangınların yayılmasını önledi.

Muharebenin altıncı gününde -ayın 18'inde- general Kalaşapof, her iki taraftan vekilleri yanına alarak Müslümanlarla görüşmek için geldi. Görüşme sırasında, “Ne güzel anlaşacağımız yerde, işi nerelere vardırınız, baksanıza,” diyerek ağladı.²⁴

Son haberler

Bunca top ve tüfek kullanılmasına, Rus ordu birlikleri ve Taşnaksutyun'un binlerce gönüllüsünün omuz omuza çarpışmasına rağmen, Müslümanların mal kaybı fazla olsa da, can kaybı Ermenilerden on kat daha az olmuştu. Müslümanlar otuz kişi kaybetmişlerdi ki bunlar da aslında savaşacak durumda olamayan zavallı insanlardı. Ermeniler, ne kadar kayıp verdiklerini ısrarla saklıyorlardı. Fakat Hankendi'nde bulunan bazı Ruslar'ın söylediklerine bakılırsa, Ermeniler, dört yüz civarında cesedi arabalarla şehir dışına taşımaya çalışıyorlarmış. Şehirde kalan cesetlerin ne kadar olduğu konusunda ise bir bilgi yoktu.

Muharebe sırasında Ermenilere yardım eden *kazaklardan* birkaçı da öldürülmüştü.

Savaş sırasında Müslümanların ne derecede kahramanlıkla çarpıştıklarını herkes görmüş olduktan sonra, 18 Temmuz tarihinde barış sağlandı.

Gerçekte, Ermeniler, Ruslar'a güvenmiş olmasalar, bu son muharebeye girmeyeceklerdi. Müslümanların “*Soldat*²⁵ geldi, kaç!” sözünü unutarak kendilerini savunmaya hazır bir durumda bulduklarını akıllarının ucundan bile geçirmiyor olmalıydı.

Ermenilerin, bir daha hükümet güçlerine ve birtakım politikacıların oyunlarına güvenerek kendi tarihlerine böyle kara bir sayfa eklemek istemeyeceklerini umuyoruz. Kalaşapof ise son nefesine kadar bu hezimetin acısını unutamayacaktır.

---

²⁴ General Kalaşapof'un, konuşma sırasında sahtekarlıkla mendili gözlerinin üzerine bastırması, Hacı Hafız Şirazi'nin “Hod koştayi Hafızra, hod taziye midari” (Hafız'ı sen öldürdün, yasını da sen tutuyorsun) beytini hatırlatmaktadır. (y.n.)

²⁵ Soldat, Rus askeri demektir. (ç.n.)

Halkımız şunu da unutmamalı ki ikinci Şuşa muharebesi sırasında yediden yetmişe herkes silaha sarılarak Ermenilere karşı çarpışıyordu. Kadınlar ise siperlere cephanelik yetiştiriyorlardı. Yıllarca belki evlerinden dışarı adımlarını atmamış olan hanımlar, sırtlarında ekmek ve su taşıyarak Müslüman askerinin yardımına koştuğu için herkesin takdirini kazandılar. Allah onlardan razı olsun. Onların asker evlatlar doğurup yetiştirmelerini Allah'tan diliyoruz. “Asker annesi asker olur,” diyen atalarımızı rahmetle anarak bahsi kapatıyorum.

İKİNCİ BAKÜ FACIASI

20 Ağustos cumartesi günü öğlen saat beş buçukta²⁶, savunma gücünü oluşturan gönüllü Müslüman gençlerinin şehirde bulunmadıkları bir sırada aniden Müslümanlara saldırı düzenlendi. Saldırı sonucunda Müslümanlar fazlaca can kaybı verdiler. Kayıpların hemen hemen hepsini hamallar ve İranlı işçilerle arabacılar teşkil etmekteydi. Müslümanlar saldırıya hazırlıksız yakalanmışlardı. Öte yandan 6 Şubat tarihinde Ermenilerin yenilgiye uğramasıyla biten olayları, nihai zafer olarak değerlendirmekteydi, zannındayım. Başka türlü olsa, şehir halkı hemen tamamen yaylalara taşınarak şehri hamal ve arabacıların umuduna terketmezlerdi. Ermeniler de halkın şehirde bulunduğu bir sırada saldırmayı göze alamazlardı zaten. Bu husus, kanıtla ihtiyacı olmayacak kadara açık bir gerçektir.

Herkes, Şubat olayları neticesinde Ermenilerin manevi bir çöküşe maruz kaldıklarını ve kendilerini henüz toparlayamamış olduklarını düşünmekteydi. Yine bu nedenle Müslümanlara bir daha saldıramayacakları düşünülüyordu.

Ermeniler, 20 Ağustos olayını kendileri için büyük bir fırsat olarak değerlendiriyorlardı. Şehrin bütünüyle boş ve müdafaasız bırakılması, onlara, ani bir gece saldırısı düzenleme fikrini cazip göstermişti.

Karışıklıklara ait ayrıntılar

İkinci Bakü faciası öncesinde *gonka* çalışanları grev ilan etmişlerdi. Sebep, çalışanların, içinde buldukları durumdan hoşnut olmamalarıydı. Hükümet ise işçilerle anlaşmaya yanaşmayarak onların yerine askerleri görevlendirerek *gonkaları* çalıştırmıştı. Bu durum işçileri daha da öfkelenmişti.

Greve giden işçilerin çoğu Ermenilerdi. Hükümetin tutumuna kızan bu işçiler cumartesi günü *gonkaya* saldırarak ateş

cederler ve saldırı sonucu *gonkada* görevlendirilen askerlerle birkaç müslüman yolcu hayatını kaybeder. Yaralananlar da olur.

Durumu fırsat bilen Ermeniler karışıklık çıkarmaya çalışırlar. Ermeni kilisesinde hazin bir şekilde çanlar çalınırken, Ermeni gençleri de dükkanların önünde birtakım işaretlerle arbedeyi başlatmaya girişirler. Ermeni esnaf, dükkanlardan Müslümanlara ateş etmeye ve sokaktan geçen insanları -sucuları ve arabacıları- katletmeye başlar. Evlerin pencerelerinden de Müslümanlara kurşunlar sıkılır. Ayrım yapılmaksızın Ruslar'a ve Gürcüler'e de ateş edilir. Dolayısıyla, Ermenilerin Şubat yenilgisinin acısını çıkarmaya çalıştıkları görülür.

Dördüncü sahanın *pristavı* Jegintin'in verdiği bilgiler

Ermeniler, olayları ilk olarak kilisenin bulunduğu sokakta başlattılar. Ermeni evlerinin pencerelerinden Müslümanlara tüfek ve tabancalardan kurşun yağdırılmaktaydı. Bazı bölgelerde Ermeniler, Müslümanlara ait evlere ve dükkanlara da saldırı düzenlemişlerdi.

Hükümetin yasaklarını dinlemeyen Ermeniler, sahipsiz kalmış olan evleri kundaklıyor, dükkan ve depoları vahşice yağmıyorlardı. Müslümanlar ise askeri bir hazırlıktan ve silahtan yoksun buldukları için Ermenilere karşılık veremiyorlardı. Mikayılof Ermeni Hayır Kurumu'nun, Osipof, Yegizarof, Avakof, Mayılof, Antonof, Adamof isimli Ermenilerin evlerinden kurşunlar yağdırılıyordu. Hava karardıktan sonra ise Mikayılof, Yegizarof ve Antonof'un evleriyle Hayır Kurumu'nun pencerelerinden polise ve hükümet güçlerine ateş edilmişti.

Pristav Jegintin, olayların Ermenilerin milli husumetleri nedeniyle çıktığını ve uzun bir zamandan beri planlanmış olduğunu da belirtmiştir.

Bakü Polis Şefi Eyzbaş'ın yazılı bildirisi

21 Ağustos tarihinde Ermeniler, Birinci Labinski Alayı'nda görevli *kazaklara* ve itfaiye alayının yanbaşında yerleşen topçu birliğine kurşun yağdırmaya başlamışlardı. Fakat on altı *kazak* ve

²⁶ Müslümanların saatine göre (ç.n.)

topçu birliği görevlisi, 82 numaralı Dağıstan Alayı'nın da yardımıyla Ermenilere karşılık vermiştir. Binaların camları ve duvarları, açılan ateş sonucu hasar görmüştür. Askerlerin ve komuta kademesinin odalarındaki eşyalar da hasara maruz kalmıştır. Bu odalardan 284 tüfek, 7 tabanca mermisi kovarı toplanmıştır.

Polis şefinin emri üzerine, Ermenilerin üs olarak kullandıkları evlerin kapıları kırılarak içeri girilmiştir. Fakat Ermeniler kaçıp kurtulmayı başarmışlardır. Olay mahallindeki Ruslar, çok sayıda Ermeninin askerlere kurşun sıktığına tanıklık yapmışlardır. Aramalar sonucunda iki tabanca, altı hançer, yüz mermi, üç tüfek bulunmuştur.

Polis şefi de Ermenilerin silahlı saldırısına uğramış, fakat yara almadan kurtulmuştur.

21 Ağustos haberleri

Üçüncü sahanın mahalle bekçileri aşağıdaki bilgiyi vermiş ve doğrulamışlardır: 21 Ağustos tarihinde, akşam saat beşte, Bağırof'un Krasnovodski sokakta bulunan evinden kendilerine ateş edilmiş, fakat kurşunlar kimseye isabet etmemiştir.

25 Ağustos tarihinde, aynı evin Surahanski sokağına bakan balkonundan yine kurşunlar sıkılmış, neticede bir Türk yaralanmıştır. Daha sonra aynı evin kapısından ateş edilmiş, bunun üzerine hükümet güçleri evi taramaya başlamışlardır. Bu taramanın sonucu bilinmemekle birlikte, aynı evden daha sonra ateş edildiği görülmüştür.

Yine mahalle bekçilerinin şahitlik ettikleri üzere Bağırof'un evi oradaki polis memurları ve hükümet askerleri için tam bir kapan durumunda bulunmaktaydı.

Pristav Jegintin'in verdiği bilgiler

15 Ağustos tarihinde, Dağıstan Alayı'nda görevli Tekmiçenko komutasındaki bir bölük asker, dördüncü sahanın karakoluna kırk yedi Ermeni tutuklu getirmiştir. Tutuklu Ermeniler, Kudikof isimli bir şahsın evinde toplanarak, sokaktan

geçen hükümet memurlarına ve sivil halka ateş etmekteymiş. Dağıstan Alayı'ndan üsteğmen Dubrof, söz konusu eve baskın düzenleyerek suçluların yakalanmasını emretmiştir. Evde yapılan arama sonucunda birkaç *berdanka*, revolver ve cephanelik bulunmuştur. Ele geçirilen silahlar da tutuklularla birlikte dördüncü saha pristavına teslim edilmiştir.

Yine Dağıstan Alayı'nda görevli askerler, Magazinni sokakta Varşapetof ve Mehmet Rıza Resulbeyof isimli şahıslara ait evlerde arama yapmışlardır. Zira aynı evlerden de sokaktan geçmekte olan vatandaşlara kurşunlar sıkılmaktaymış. Arama sonucunda çok sayıda tüfek ve tabancaya el konmuş ve bu silahlar saha pristavına teslim edilmiştir. Aynı harekatta altmış bir kişi tutuklanmış, fakat hapishanede yer olmadığı için hapishane müdürü tutukluları teslim almamıştır.

Liman reisinin bildirisi

Bakü liman reisi, liman işletmesinin bekçisi Savili Muknatkin'in tanıklığına dayanarak, 24 Ağustos tarihinde Adamof'un Merkür ve Milyutinski caddelerinin kesiştiikleri noktada bulunan evinin balkonundan sabaha karşı saat altı sularında sokağına ateş açıldığını bildirmiştir. Bu olay sonucu yara alan olmamıştır. Saat on birde ise aynı evin kapısı arkasından, sokaktan geçmekte olan Müslümanlara ateş edilmiştir.

20 Ağustos tarihinde aynı evin altında yerleşen Sergejev biraderlere, Mirzayansa'ya ve Barutçiyev'e ait dükkanlardan sokağına ateş edilmiştir. Yine 20 Ağustos tarihinde Afşarof'un dükkanının karşısında bulunan evden de kurşun sıkılmıştır. Aynı evin bekçisi ise sokak fenerlerinin bakımıyla görevli bir işçiyi öldürmüştür. Liman sihiye memuru Laktenof, bekçi Muknatkin ve denizcilik okulundan bir görevli işbu katil olayının şahididirler.

Posta idaresinin arkasında bulunan Birjavoy sokağındaki Ermeni evlerinden sıkılan kurşunlar sonucunda da birkaç Müslüman öldürülmüştür. Yine aynı evlerden sokaklarda asayiş sağlamakla görevli askerlere de kurşun sıkılmıştır. Askerler evlerin etrafını sarmış, fakat içeri girmeye muvaffak

olamamışlardır. Nöbetçi subayın emri üzerine, söz konusu evler, civarda bulunan diğer evlerin balkonundan taranmış, operasyon sonucunda altı Ermeni ve bir Gürcü öldürülmüştür.

Pristav Jegintin'in bazı makamlara sunduğu rapor

20 Ağustos tarihinde Ermeniler, kendilerine mahsus evlerin pencerelerinden, sokaktan geçmekte olan vatandaşları taramaya başladılar. Sonuçta, Seferaliyef'in Morskoy ve Torgovı sokaklarının kesiştiği noktada bulunan evinin önünde bir Rus, Stanislavski sokağında ise Müslüman bir faytoncu öldürüldü. Balahanı sokağında bir Müslüman işkenceyle öldürülmüş ve Mihaylofski hastanesinin morguna kaldırılmıştır.

21 Ağustos tarihinde sabah erkenden başlayan çatışmalar öğlene kadar sürdü. Öğlen saat 3'ten sonra çatışmalar azaldı. Ermeniler kendilerine ait evlerin kapısı arkasından ve pencerelerden sokaktan geçmekte olan Müslümanlara kurşun sıkıyorlardı. Bu olaylar sonucunda Müslümanlardan dört kişi öldürülmüş, üç kişi ise yaralanmıştır. Ermenilerden ise bir kişi öldürülmüş, iki kişi yaralanmıştır. Yaralılar Mihaylovski Hastanesine, kimliği belirlenemeyen Müslümanların cesetleri ise mezarlığa gönderilmiştir. Pencerelerinden kurşun sıkılan evlerin sahipleri belirlenmiştir.

22 Ağustos tarihinde, gece, Ermeniler İranlı Müslümanlara ait bazı dükkanları yağmalamışlardır. Yağmalanan dükkanlar aşağıdakilerdir:

1) Ağadadaş Bahtiyef'in, Balahanı ve Kaspi sokaklarının köşesinde Devletof'a ait binada bulunan dükkanı.

2) Dadaş oğlu Seyid'in, Telefon ve Kaspi sokaklarının köşesinde Zeynalof'a ait binada bulunan dükkanı.

3) İsmi tespit edilemeyen bir İranlı'nın, Balahanı sokağında Aliyev'e ait binada bulunan dükkanı.

4) Meşhedi Mustafa oğlunun, Telefon sokağında Dadaşof'a ait binada bulunan dükkanı.

5) Cafer Nasrullayef'in, Büyük Morskoy sokağında Seferaliyef'e ait binada bulunan dükkanı.

Yağmalanan mallarla beraber yakalanan bazı Ermenilerin isimleri polise bildirilmiştir.

24 Ağustos tarihinde, saat on birde 28 kişilik arbedeci bir grup, Şahnazarof'un Aşurbey sokağı 11 numarada bulunan evini yağmaladıktan sonra büsbütün yıkmışlardır. Suçlular yakalanmıştır.

Aynı sokak 125 numarada, Aleksandr Terasayev isimli bir şahsa ait ev de kundaklanmıştır.

Yine 24 Ağustos tarihinde sabah yedide, Büyük Morskoy ve Gimnazyum sokaklarının köşesinde, üzerlerinde cüzi yaşam belirtileri görülen iki yaralı bulunmuştur. Surahanı ve Pazar sokaklarının köşesinde Yuri Antonoviç isimli bir Rus katledilmiştir. Birinci Kantapın sokağındaki yirmi dokuz numaralı evin karşısında ise 55 – 60 yaşlarında bir Müslüman katledilmiştir.

Bağırof'un evi civarından başlayan Primorsk bölgesinde, 207 no'da görevli polis memuru Hasanof, üç Ermeninin bir evin balkonundan açtıkları ateş sonucunda yaralanmıştır.

Bakü dördüncü saha pristavının, 20-25 Ağustos tarihleri arasında cereyan eden olaylarla ilgili raporu

Filiposyans biraderlerin Karantinni sokağı 121 numaradaki evinin dördüncü katından, 20-24 Ağustos tarihleri arasında, sokaktan geçen vatandaşlara hiçbir ayırım yapılmadan ateş edilmiştir. Bu sebeple, aynı ev, 24 Ağustos tarihinde, saat on birde üç top mermisiyle vurularak dördüncü katın duvarları büsbütün yıkılmış ve bunun üzerine, sokaktan geçen vatandaşların kurşunlanması son bulmuştur.

Diğer olaylar

26 Ağustos tarihinde, gece saat onda, iki Ermeni, Telefon sokağında Ter-Petrosof'un binasında Cafer Mirbabayef'in oğluna ait bulunan dükkanın kapısını kırarlarken, pristav yardımcısı Lazaref'le bir polisin yaklaştığını görmüş ve onlara ateş ederek kaçmaya çalışmışlar. Suçlulardan biri kaçmayı başarmış, Artyom Semyonof isimli diğeri ise yakalanmıştır.

Yine 26 Ağustos tarihinde, dördüncü sahada görevli Nikolay Akopof, Ermeni arkadaşlarıyla birlikte Balahanı'dan gelen Ahmed Bağirof'un arabasını gasbetmek istediği gerekçesiyle hapsedilmiştir. Aynı tarihte, Mikayılof'un Balahanski sokağındaki evinden Ermenilerce açılan ateş sonucunda Abdül Zeynel oğlu Ferid yaralanmıştır. Suçlu Ermenilerden biri -Sergey Nalbantof-yakalanmıştır.

Bakü'deki zararın büyük bir kısmının Balahanı petrol madenlerinde olduğu tahmin edilmektedir.

Barış imzalanması

20 Ağustos-10 Eylül tarihleri arasında Bakü ve civarında çok sayıda cinayet işlenmişti. Fiyatlar üç kat arttığından şehir halkı büyük bir sıkıntı içine girmişti. 10 Eylül tarihinde Graf Vorontsof-Daşkof hazretleri Ermeniler ile Müslümanlar arasında barışı sağlamak için Bakü'ye geldi ve 14 Eylül 1905 Çarşamba günü barış imzalandı.

14 Eylül 1905 günü saat on iki sularında, Ermeni ve Müslümanlardan oluşan yaklaşık bin kişilik bir kalabalık Dumski meydanında toplandı. Her iki taraftan halkın ileri gelenleri ve din adamları toplanmış bulunuyordu. Vilayet kadısı Mir Mehmetkerim Ağa Mir Caferzade, tarafları barışa davet etti. Daha sonra Ermeni papazı ile genel vali Fadeyef, halka nasihatte bulundular.

Kalabalık müzikler eşliğinde Parapet, Kolyubiyakinski, Morskoy ve Telefon sokaklarına doğru hareket etti. Daha sonra Stanislavski ve Balahanski sokaklarından geçilerek Guba meydanına gelindi. Burada din adamlarından ve halkın ileri gelenlerinden bazıları nutuklar söylediler. Genel vali Fadeyef ve vali Lileyef faytonlarla geldiler. Meydana toplanan kalabalık, onları sevinç gösterileriyle karşıladı. Sokaklar ve evlerin damı insanlarla doluydu. Ermeniler ile Müslümanlar sokaklarda omuz omuza yürümekteydiler. İnsanı hayretlere düşürecek bir kalabalık vardı. Herkesin yüzünden mutluluk okunuyordu. Guba

meydanında barışın şerefine çalınan müzikler evlerin balkonlarına, damlarına, oradan da gökyüzüne yükseliyordu.

Kalabalık, genel valinin faytonunu evine kadar takip etti. Evin önüne varıldığında, genel vali ayağa kalkarak şu nutku irat etti:

“Bugün, hayatımın en mutlu gününü yaşamaktayım. Bugünü asla unutmuyacağım. Ey insanlar! Sizler de bu büyük günü asla unutmayınız ve ilelebet barış içinde yaşayınız!”

Daha sonra genel vali halkla vedalaşarak evine girdi. Yapılan barışı şehir merkezine uzak yerlere de ulaştırmak üzere birkaç kişi görevlendirildi. Bunlar, şehir idaresi reisi Kamil Bey Seferaliyef, poruçik²⁷ Eyzbaş ve papazdı.

Anlaşmaya varılması halkı son derece mutlu etmişti. Çarşıda ve pazarlarda alışveriş eski haline dönmüş, fiyatlar sabitleşmişti.

Allah bu barışı ebedi etsin!

²⁷ Porucik, eski Rus ordusunda mülazim rütbesinde subay. (Ç.n.)

VATAN FERYATNAMESİ

Hayat²⁸, Nu. 53- 67

29 Ağustos 1905 tarihinde Batum şehrinde

Ermeni komitacıları tarafından öldürülen

büyük şehidimiz Mehmetkulu Bey Kengerli'nin

yaşam öyküsünü anlatmaktadır.

Gazete haberlerinden ve birtakım mektuplardan

iktibas edilerek kitabın üslubuna uygun hale getirilmiştir...

Açıklama

Meşhur Mehmetkulu Bey Kengerli'nin, 29 Ağustos 1905 tarihinde Batum'da Ermeni komitacılarınca görevlendirilen teröristler eliyle şehit edildiğini duyup da ağlamayan Kafkasyalı bir Müslüman yoktur, sanıyorum. Kendi halkı ve bütün insanlık uğruna can vermeğe hazır aziz bir vücudun hayat hikayesi, *Hayat* isimli, el'an neşri durdurulmuş olan bir gazetenin 71. sayısında vatan evladına bir hatıra olmak üzere, "Şua" imzasıyla yayınlanmıştır. Ben hem bu makaleden, hem de merhumu tanıyanlardan aldığım mektuplardan yararlanmak suretiyle, bir vatan feryatnamesi olarak bu sayfaları yayınlıyorum.

İrean vilayetinde hamiyet ve cömertlikle anılmaya en fazla layık olan şahsın Mehmetkulu Kengerli olduğunu halkımızın bütün maarifperverleri itiraf etmektedirler. Merhum Mehmetkulu Bey, kendi halkına en az Fransız "feleyişeleri" kadar hizmette bulunmuştur desek, yanlış olmaz. Şunu da itiraf edelim ki, diğer halklar, kendilerine bu denli büyük hizmeti geçmiş olan insanların heykelini yaparak kuşaktan kuşağa, asırdan asra bir hatıra olarak bırakırlar. Yazıklar olsun ki, fitri bir kudretin ender olarak yetiştirdiği o millet şehidinin adını yaşatacak herhangi bir abide²⁹

²⁸ *Hayat*, 7 Haziran 1905-3 Eylül 1906 tarihleri arasında (toplam 325 sayı) Bakü'de yayınlanmış olan günlük gazete. (ç.n.)

²⁹ Büyük bir şahsın veya olayın hatırasını yaşatmak için yapılan mimarlık veya heykeltıraşlık eseri 'abide' adlandırılmaktadır. 'Abide' kelimesi bu manada ilk kez Muallim Naci Efendi tarafından kullanılmış ve herkesçe kabul edilmiştir. Pak ruhu şad olsun! (y.n.)

dikilmiş değil. Bu yüzden işbu değersiz yazıyla, o merhumun kanlı hayat hikayesini hasretle kucaklayarak vatan evladına bir musibet örneği olmak üzere muhafaza etmeyi umuyorum.

Mehmetkulu Kengerli Beyin yaşamı ve ölümü

Merhum Mehmetkulu Kengerli, İrean vilayetine bağlı Nahçıvan şehrinde 1864 yılında doğmuştur. Babası Nahçıvan soylularından Yarbay Şefi Ağa'dır.

Mehmetkulu Bey Kengerli ilk eğitimini babasından almıştır. Daha sonra ise özel öğretmenlerden ders görmüştür. İptidai eğitimini tamamladıktan sonra babasının yolunu izleyerek Tiflis askeri okuluna -Kadet Korpusu'na- girmiştir. Daha sonra ise eğitimini Petersburg'da Mihaylovski Yüksek Topçu Okulu'da sürdürmüştür. 1882 yılında bu okulda assubay rütbesi almıştır. 1884 yılında ise aynı okulu başarıyla bitirerek subay olmuştur.

Mehmetkulu Kengerli, subay rütbesiyle devletine, ülkesine ve halkına uzunca bir süre hizmet etmiştir. Doğuştan gelen yetenekleri ve liyakati sayesinde herkesin saygısını kazanmıştır. Başarıları göz önünde tutularak ştabs-kapitan³⁰ rütbesine terfi ettirilmiştir. 1893 yılına kadar askeriyede kalarak hizmet etmeyi sürdürdükten sonra, devletine ve ülkesine kılıç ve sancakla yaptığı hizmetleri ilim ve kalem aracılığıyla sürdürmeye karar vermiştir.

Ştabs-kapitan rütbesinde askeriyeden istifa ederek memleketine döndü. İki sene kadar doğduğu yerde -Nahçıvan'da- kaldı. Daha sonra İrean'a giderek canından çok sevdiği aziz milletinin ihtiyaçlarını araştırmaya başladı.

İrean vilayeti Müslümanlarının cehalet nedeniyle ve hükümet memurlarının hak ve yetkilerini bilmemeleri dolayısıyla her an yeni bir felakete uğradıklarını gördü. Herşeyden önce başarılı bir avukat olarak halkına hizmet etmesi gerektiğine karar verdi. Bu niyetle olanca say ve iradesini toplayarak avukatlık sınavına hazırlandı. Kısa bir sürede resmi avukatlık izni almayı başardı. Daha önce ne derecede iyi bir topçu subayı olarak görev yapıyorduydu, şimdi de aynı oranda iyi bir avukatı, yani kılıçla kalemi biraraya getirmiş bulunuyordu. Fazilet ve hamiyeti,

³⁰ Çar dönemi Rus ordusunda bir rütbe (ç.n.)

doğruluk ve necipliği sayesinde kısa sürede şöhret kazandı. Daha önce Petersburg'daki ünlü avukatlara baş vuran insanlar şimdi onun hukuk bilgisinden, etkileyici konuşmasından faydalanmaya başladılar. Bilgisi ve yeteneği sözde kalmayarak kısa bir sürede ortaya çıktı. İrevan'ın ünlü ve diplomalı avukatlarına rakip olarak aldığı büyük ve zor işlerin üstesinden hep başarıyla geldi.

Erdem ve yetenek sahibi olmasının ötesinde merhametli ve halkını seven bir insan oluşu sayesinde merhumun ismi herkesin gönlüne kazınmış bulunuyordu. Diğer birçok avukat gibi paraya ve servete düşkün olmayarak, hem manen, hem de cismen necip ve soylu biri olduğunu hep kanıtlamaktaydı. Gönlü tok, niyeti ali, emelleri büyük, zihni açıktı. Akıl, bilgi ve birikim olarak bulunduğu yüksek mevkiye ilaveten, vatanını ve halkını düşünme, hamiyet sahibi olma hususunda da takdir edilecek bir zattı. Evine hergün çok sayıda fakir Müslüman gelir ve dilekçelerini parasız olarak yazdırır, sorunlarına parasız olarak çözüm bulurlardı.

Çok meşgul olmasına rağmen, halkı ilgilendiren bütün işlerin de merkezinde yer almaktan kaçınmazdı. Halkı için hayırlı olacak bir işle iştiğal etmeden geçirdiği bir gün bile yoktu. Yine bu sebeptendir ki, o yüce amaçlı şehit, zaten bu kadar ciddi ve önemli bir görev üstlenmişken, vatan evlatlarının eğitim ve öğrenimini de asla ihmal etmezdi. Milletinin terakkisini düşünür ve bu yolda en önemli aracın devrin şartlarına uygun bir okul olduğunu bilirdi. Avukatlık mesleğinin güçlükleriyle boğuşurken, üstüne üstlük, Kafkasya'da Müslümanlar için ilk yatılı okulu açtı. Subaylık ve avukatlık gibi vasıflarına bir de eğiticiliği ekledi. Bütün hayatları boyunca öğretmenlik yapmakla beraber, koca Kafkasya'da bir tek Müslüman yatılı okulu açamamış olan insanlar için de ibret alınacak bir örnek oldu. Kısa bir sürede okulunu geliştirdi. Artık bütün zamanını ya avukatlık yaparak, ya okulunu denetleyerek, ya da milleti için yararlı olacak toplantılara katılarak geçirmekteydi. Nihayet, İrevanlı Müslümanların vekili olarak Petersburg'a gitmeye karar verdi.

Bu zor ve önemli görevin, bilgi ve hamiyet sahibi bir insana havale edilmesi gerekirdi. Sorumluluk talep eden bu hassas görevi gerektiği gibi yerine getirecek birini bulmak lazımdı. Fakat İrevanlılar seçim yapmakta hiç zorlanmadılar; zira dağlar kadar

sebat. aslanlar gibi cesaret sahibi, her işte Hızır gibi milletin yardımına yetişen Mehmetkulu Kengerli Bey gözlerinin önünde duruyordu. Zavalı adam, bütün halk tarafından oybirliği ile seçilerek birkaç arkadaşıyla beraber Petersburg'a gitti.

Milletin her türlü ihtiyacını bizzat canişin Vorontsof hazretlerine söyler, arzıhal ederdi. Devlet kurumlarında milletinin haklarını savunmak uğruna dili ve kalemi ile çok çalışmaktaydı. Amacı, milletinin konumunu, Kafkasya'daki diğer komşuları, o sıradan Ermenilerle aynı seviyeye getirmektir. Fakat merhumun bu faaliyeti Kafkasya'da kendilerini herkesten daha ileride görmek isteyen ve herkesi yönetmek sevdasında olan Ermenilerin hoşuna gitmemekteydi. Ermeniler, Mehmetkulu Kengerli için ölüm kararı çıkardılar. Petersburg'dan döner dönmez, kendisini izlemeye, öldürmek için fırsat kollamaya başladılar.

Merhum, Ermenilerin maksadını biliyordu. Fakat birkaç alçak Ermeninin duvar diplerine saklanarak kendisini öldürmeye çalışacakları düşüncesi onu korkutmamaktaydı. Hem avukatlık, hem de eğiticilik yaparak millete hizmet etmeyi sürdürmek istiyordu. Fakat bu işlerde kendisine yardımcı olacak kimseyi bulamıyordu. Nihayet okulu kapatmak zorunda kaldı; avukatlığı da bırakarak Paris'e gitmeye karar verdi. Paris'te millete daha başka türlü hizmet edecekti.

Mehmetkulu Kengerli, kuzeni (ablasının oğlu) Haydar'ı da Paris'e götürmek ve bu vesileyle Kafkasyalı Müslümanlara yeni bir eğitim kapısı açmak istiyordu. Müslüman gençlerin eğitim almak için Paris'e gitmelerini, dar bir çevrede sıkışık kalmış olan Kafkasyalı Müslümanların ilim ve başarı merkezi olan Fransa'nın başkentini tanımalarını sağlamayı amaçlıyordu.

25 Ağustos tarihinde İrevan'ı terkederek Tiflis'e gitti. Oradaki işlerini bitirdikten sonra, gemiye binerek Avrupa'ya gitmek için kuzeni Haydar'la birlikte Batum'a geçti. Batum'a gemiye bilet alarak yola çıkacakları saati beklemeye başladılar. O sırada birkaç arkadaşına mektup yazmak istedi. Bir dükkandan kağıt ve zarf alarak bazı arkadaşlarına şu mazmunda mektuplar yazdı:

“Batum’dayız. Biletleri aldık. Bir saat sonra Fransız gemisiyle yola çıkıyoruz. Vatanım ve milletim her zaman aklımda olacaktır. Vatana hizmet mekana değil, insanın kendine bağlıdır...”

Mektupları postaladıktan sonra yemek yemeği düşünüyordu. Fakat Ermeni komitacıları tarafından gönderilen üç alçak Ermeni saklandıkları yerden çıkarak o millet fedaisini hançerlerle delik deşik ettikten sonra kaçıp gittiler. İrevan vilayetinin yüzyıllardan beri yetiştirmiş olduğu en büyük hamiyet sahiplerinden biri, bütün Kafkasyalılar’ın kendisiyle gurur duymaları gereken Mehmetkulu Bey, henüz kırk bir yaşında iken birkaç hain alçağın hançeriyle öldürüldü.

O şehidin mübarek naaşı iki gün Batum’da kaldıktan sonra 1 Eylül tarihinde Batumlu Müslümanların, İran konsolosunun, diğer önemli şahısların ve Haydar Ağa’nın³¹ da katılımı ile Tiflis’e gönderildi. Tiflis halkı merhumun cenazesini büyük saygıyla karşıladı. Cenaze camiye götürüldü ve 2 Eylül tarihinde ablasının mezarı yanında toprağa verildi.

Merhum Mehmetkulu Kengerli Bey ihlas sahibi bir Müslümandı. Onun son nefesinde söylediği sözlerin herkesçe bilinmesini isteriz. Merhum kafasına aldığı birkaç darbeye yere düşmüş, sonra tekrar ayağa kalkarak duvara yaslanıp şöyle demiştir: “Allahumme salli ala Muhammedin ve ali Muhammed. Eshedu en laillaha illellah. Eshedu enne Muhammeden rasulullah. Şahit ol Allahım, aziz milletime hizmetten bir an olsun geri durmadım.” Daha sonra katiller kalbine sapladıkları bir hançerle merhumu öldürmüşler. Allah onun kuzenine, kardeşine ve bütün Müslümanlara sabırlar versin, merhamet etsin!

³¹ Haydar Ağa ile bizzat görüşerek sağlam bir düşünceye sahip bulunduğunu gördüm. (y.n.)

ERMENİLERİN CAVANŞİR KAZASINDAKİ BOŞ HÜLYALARI

Bilindiği üzere, Ermenilerin başlıca düşüncesi Müslümanları Gence vilayetinden çıkarmak ve burada bir Ermenistan kurmaktı. Cavanşir kazasında cereyan etmiş olan ve biraz aşağıda anlatacağımız olaylar buna iyi bir delildir. Terter ve Haçın vadilerindeki Müslüman köylerinin Ermeniler tarafından dağıtılması da onların bu gayesini açığa çıkarmaktadır. Ermeniler bu köyleri yakıp yıktuktan sonra, işlerini kolaylaştırmak için bu arazilerden bir araba yolu geçirmeyi de planlıyorlardı. Gence’den Şuşa’ya kadar uzanacak olan bu yolun yapılması Ermeni örgütleri tarafından kararlaştırılmış ve bu iş için altmış bin ruble para ayrılmıştı. Söz konusu otomobil yolu Kolanlı köyünden geçecekti. Fakat yapım çalışmaları, Kalaşçapof’un Şuşa’da başına buyruk yönetimine denk geldi; Kalaşçapof görevden alınarak yerine Bauver atandı ve Müslümanların şikayeti üzerine yolun yapımı durduruldu. Kolanlı köyünün ahalisi evlerini terk etmek zorunda kalarak sefil ve perişan bir şekilde orda-burda dolaşmaktaydılar. General Bauver, bu insanları koruma altına almış ve kendi köylerine göndermişti. Yol yapım çalışmalarının bazı izleri Kolanlı köyünde hâlâ kalmaktadır.

Cavanşir kazası konusundaki düşüncelerini gerçekleştirmek için Ermeniler çok çalıştılar; pek çok Müslüman köyünü yakıp yıktılar ve yağmalayarak fazlaca ganimet elde ettiler. Ama nihayetinde, 1 Ocak 1906 tarihinde gerçekleşen Papravait muharebesinde hüsbütün yenilgiye uğrayarak daha önce çalıp çırptıkları kadar ganimeti muharebe alanında bırakıp kaçmak zorunda kaldılar. Maksatlarına ulaşamayarak Şuşa’da da, diğer kazalarda da kendi eserleri olan siyasetin batağına saplandılar.

Cavanşir olayları

Gence vilayetinin Cavanşir kazasında 1905-1906 yıllarında cereyan eden Ermeni-Müslüman çatışmalarını anlatmaktadır.

Olaylara dair *İrşad* gazetesi aracılığıyla bilgi talep etmemiz üzerine Bakış Yusufbeyof Bey'in göndermiş olduğu Rusça bir dergiden tercüme ve iktibas edilmiştir. Bazı konularda eleştirel bir yaklaşım sergilenmekle birlikte, uygun görülen kısımlara birtakım ilaveler de yapılmıştır.

Cıvarın mahalli idaresi ve imtiyaz sahibi kişileri hakkında bazı bilgiler

Cavanşir kazası üç polis sahasına ayrılmaktadır. Birinci ve ikinci sahalarda Hasankaya, Serv, Yarımca, Sistula ve Kahırlar köyleri haricindeki bütün köylerde Müslümanlar yaşamaktadır. Yine bu iki sahanın en nüfuzlu şahısları da Müslümanlardır. Müslümanların çoğunlukta olmaları nedeniyle bu iki sahada asla bir karışıklık görülmemiştir. İnsansever Müslümanlar, aciz komşuları Ermenilere karşı hep iyilikle davranmış ve bu hareketleriyle tarihimize şanlı sayfalar eklemiştir.

Üçüncü saha ise çoğunlukla zengin Ermenilerin yaşadıkları köylerden ibaretti. Bu sahadaki Müslüman köyleri şunlardır: Demirli, Hacıgarvent, Çıraklı, Ümidli, İmaretgarvent; Haçın nehri boyunca yerleşen Şehavent, Köynepay, Aliağalı, Sırhavent, İsmailbeyli. Bu köylerin yerleştiği bölgenin tamamı Kolanlar adıyla da bilinmektedir.

Ermeni gizli örgütleri bu köyleri elde etmek için çalışmalar yapmaktaydılar. Onlar İrevan, Şuşa, Zengezur ve Gence Ermenilerini birbirlerine bağlayacak bir yol yapmak arzusundaydılar. Dolayısıyla İrevan'da, ya da Şuşa'da tüfeğini omuzuna alıp yola koyulan bir Ermeni askerinin, ancak Ermeni köylerinden geçmek suretiyle istediği noktaya ulaşabilmesini sağlamayı amaçlıyorlardı. İsimleri yukarıda zikredilen Müslüman köyleri ise Ermenilerin bu emeli önünde engel teşkil ediyordu. Bu sebeple de Ermeniler olanca güçleriyle bu köyleri ortadan kaldırmak için hazırlıklar yapıyorlardı. Taşnaksutyun mensupları, Müslüman köylerinin temelini devrim sularıyla yıkarak harap etmek niyetiyle çeşitli hilelere müracaat ediyorlardı.

Ermeniler, iki vadi boyunca uzanan Müslüman köylerini yakıp yıkarak buraya kendileri yerleşmek istiyorlardı. Bu köyler ortadan kaldırıldığı takdirde, Ermeniler üç kazayı kolayca kontrol edebileceklerdi.

1905 yılının Ağustos ayında Karabağ ve Şuşa'daki karışıklıklardan yararlanan Cavanşir Ermenileri yavaş yavaş harekete geçerek Müslümanlara karşı kötü davranmaya başladılar. Fırsat buldukça soygunlar ve diğer insanlık dışı olaylar gerçekleştiriyorlardı. Müslümanlar ise uzunca yıllardan beri dillerinden "Allah saklasın"³² lafını duydukları, karanlık gecelerde evlerine misafir oldukları Ermeni komşularının bu hakaretlerini, soygun ve diğer insanlık dışı hareketlerini görünce şaşkınlık içinde ne yapacaklarını bilemiyor ve arasıra hükümet memurlarına şikayet dilekçesi yazmakla yetiniyorlardı. Bu kötü gidiş, her iki halkın arasına yerleşen adavet, gitgide büyüyerek tehlikeli hal alarak bir faciaya dönüşmeye başlıyordu. Artık Ermeni ve Müslüman köyleri arasındaki irtibat büsbütün kopmuş ve Ermeni köyleri Taşnaksutyun mensuplarının at oynattıkları birer askeri üs oluvermişti.

Ermenilerin karışıklığa önyak olmaları

Muharebe hazırlıklarını tamamladıktan sonra Ermeniler, birinci ve ikinci sahadaki Ermeni köylerini üçüncü sahaya taşımaya başladılar. Serv köyü dışındaki bütün köyler üçüncü sahaya taşındı. Üçüncü saha, hemen hemen bir harp sahası şeklini almıştı. Burası Rusya'nın Magadan'ı, Türkiye'nin Selanik'i, Japonya'nın Tokyo'su veya Yunanistan'ın Atina'sı misali asker ve cephanelikle dolu, savaşa hazır bir bölge olmuştu.

Daha sonra Ermeniler, Müslüman köyleriyle komşu olan Ermeni köylerinde siperler ve istihkamlar kazmaya başladılar. Ermeni istihkamları, güçlü bir ülkenin savaş döneminde kurduğu istihkamları andırıyordu. Müslümanlar ise Ermenilerin hazırlıklarını alayla karşılıyor, kurdukları istihkamları ve siperleri

³² Allah bağışlasın, Allah korusun anlamında bir iyi dilek ifadesi. (Ç.n.)

çocuk oyununa benzetiyorlardı. Elimizdeki bilgilere bakılacak olursa, Müslümanların bu hal ve tavırlarına ne kadar teessüf edilse, yine azdır. Ermenilerin modern silahlar tedarik ettiklerini gördükleri halde hiçbir hazırlık yapmayan, üstelik dededen kalma tüfeklerini de uygun bir fiyata Ermenilere satmakta beis görmeyen bazı insanlara Müslüman demenin yanlış olacağını düşünüyorum. Cavaşır Müslümanlarının bu kadar vurdumduymaz davrandıklarını gören Ermeniler, silah tedariki konusunda daha rahat hareket ediyor, çalışmalarını açıktan açığa hızlandırıyorlardı. (“Cavaşır” adında ne gibi bir muamma olduğunu anlayabilmiş değilim.)

Karışıklık haberleri

26 Eylül 1905 tarihinde, ateşli silahlarla donanmış bir grup Taşnaksutyun mensubu, Esat isimli bir Müslümanı öldürdü. Bu haberi alan insanlar, katilleri takip etmek gerektiğini düşündüler ve aynı gün Ermenilerden bir miktar barut, bomba, tüfek ve İsviçre’den gönderilmiş olan ateşli silah alındı. Yerel polis memurları cinayet mahalline giderek birtakım eşyalara el koydu. Soruşturma sonucunda bomba ve barut dolu iki kolinin köy öğretmenleri Andriyans, Mirzayans ve Sabah Sahankyans isimli şahıslara ulaştırılmasına çalışıldığı ortaya çıktı. Bu arada, polis şefi Mirza Zaharbeyof’un emrine gönderilen üç kişi de gözaltına alındı.

Birkaç gün sonra Ermeniler, Hacıgarvent sakini altmış yaşlı Paşa oğlu Himmet Bey’i tutsak ederek götürdüler. Polis memurları tutsak edilen şahsın geri verilmesini talep ettilerse de, bir sonuç alınamadı. Nihayet Müslümanların karşı hamleye geçeceklerinden endişelenen genel vali, Ermenileri cezalandırmak için silahlı güç göndereceğini beyan etti ve bunun üzerine Ermeniler tutsağı serbest bırakacaklarını söylediler. Fakat yüz *kazaktan* ibaret olan askeri güç Himmet Bey’in birkaç gün önce öldürülerek saklanmış olan cesedini getirerek Müslümanlara teslim etti.

Aynı günlerde Sırhavent köyünden olan Hasanhan oğlu Abbaskulu ve İman isimli iki şahıs ormana gittikleri sırada

Ermeniler tarafından öldürüldü ve cesetleri yakıldı. Cinayet mahallinde onların yalnızca kesilmiş kafaları bulundu. Kafkasya’da *zemstvo*³³ oluşturulması için kazada kurulacak olan meclise vekil seçmek üzere Terter’de bir toplantı yapılmaktaydı. Maktullerin ihtiyar babası, evlatlarının kafalarını, buraya toplanan halka göstererek onlardan yardım istemeye çalıştı; fakat Cavaşır kazasının ileri gelenlerinden birtakım hamiyetsizler, ihtiyarı engelleyerek onun halkın arasına karışmasına izin dahi vermediler.

“Cavaşır” isminde ne varmış acaba? Neden Cavaşır’ın servet sahibi ileri gelenleri kendi eğlencelerinden geri kalmayarak Ermenilerin vahşilikleri karşısında sabırları tükenen halkı hâlâ uyutmaya çalışıyordu? (Böyle insanlara da “ikinci Ermeniler” demek gerekir!)

Müslümanlar bin bir zorlukla sabrediyor, hükümetin birtakım tedbirler almasını bekliyorlardı. Fakat hükümet güçlerinin vurdumduymazlığı onları daha da perişan ediyordu. Bu perişanlığı arttıran haberlerden biri de Sırhavent köyünün yakılıp yıkılarak yağmalanması haberi idi. Haber alınır alınmaz olay mahalline giden yüz kişilik bir *kazak* grubu köyü dağıtılarak yakılmış, insanları ise sefil bir halde bulmuştu. Köyde nelerin olup bittiğiyle ilgili, zavallı köy halkından aşağıdaki bilgiler alınmıştı.

Sırhavent olayları

3 Ekim 1905 tarihinde, sabah erkenden ormanın içlerinden borazan sesleri duyuldu. Daha sonra ormandan, ellerinde askeri sancaklar taşıyan, piyade ve süvarilerden müteşekkil silahlı gruplar çıkarak köye yaklaşmaya başladı. Köyün etrafındaki tepeleri ve diğer önemli mevkileri ele geçiren bu gruplar köye ateş yağdırdılar. Paniğe kapılan Müslümanlar ailelerini de alarak ormanlara doğru kaçmak istediğinde, dört yüz Ermeni süvarisi onları takip ederek katliama girişti. Hamazasp³⁴ isimli Ermeni

³³ Terkibinin çok hissesi zadeganlardan oluşan seçimle gelen yerel idare.

³⁴ Hamazasp, Karabağ’daki pek çok muharebeye katılmış ve tarife gelmez vahşilikler sergilemiştir. Taşnaksutyun fırkası, yaptıklarının karşılığı olarak kendisine ‘general’ rütbesini uygun görmüştür. (y.n.)

komutanına bağılı süvariler köyü büsbütün yakıp yıktılar. Kısa sürede Müslüman cesetleriyle dolan köyde pek çok kan çukurları oluşmuştu.

Daha sonra Sırhavent'in bitişiğindeki Aliağalı köyü de yağmalanarak yakıldı. Köyün ünlü zenginleri İsmail Bey'le Cevad Ağa Cavanşir'in mülkleri de yağmalanarak yakılan evler arasındaydı. Vahşi Ermeniler süttten kesilmemiş olan bebeklerin beşiğini ateşe veriyor, çocukları annelerinin kucağından alarak duvarlara çarpıp parçalıyor, süngülere geçiriyorlardı.

Bütün bu haberlerin kazadaki diğer Müslümanları ne derecede kötü etkilediğini anlatmak imkansızdır. Olup bitenlerin üzerinden bir gün geçtikten sonra haber Terter kasabasına ulaştı. General Tagaşvili, her iki tarafın temsilcilerini Terter'e barış görüşmesine davet etti. Müslümanlardan pek çok kişinin bu daveti kabul ederek toplantı yerine gitmesine rağmen, barış görüşmelerine katılmak için Ermenilerden bir kişi bile gelmedi. Müslümanlar, yukarıda bahsedilen köyler konusunda valiye şikayette bulundular. Bunun üzerine suçluların yakalanması için üç yüz kişilik bir *kazak* gücü gönderildi. Fakat *kazaklar*, herkesin kullandığı yoldan gitmeyerek ıssız bölgelerde dolaştıkları için ne Hamazasp'ı, ne de onun askerlerinden kimseyi ele geçirdiler. Onların ele geçmemelerinde şaşılacak hiçbir şey yoktu, zira bütün Ermeni köyleri, Ermeni komitacılarına, onları saklama sözü vermişti. Dolayısıyla Müslümanlar hükümete güvenerek hiçbir harekette bulunmamakla yine kandırılmış oldular.

Müslümanlar aynı belirsizlik içinde perişan bir şekilde yaşamakta ve sık sık hükümete şikayette bulunmaktaydılar. Zira birtakım münferit cinayetler işleniyordu ki hepsinin burada anlatılması imkansızdır.

Bu arada Flişgel'in Şuşa kazasının reisi görevinden alınarak yerine Pivovarov'un atandığını da belirtelim.³⁵

³⁵ Müslümanlar, daha önce pek çok cinayete imza atmış olan ve Ermeniler'in tarafını tutan Pivovarov'un Cavanşir kazasına atanmasına karşıydılar. Pivovarov Ermeni fırkalarını kendine dost bellemişti; Taşnaksutyun'a karşı ise gerçek bir sevgi ve samimiyet beslemekteydi. Zavallı köylüler ve Şuşalı tüccarlar, genel

Pivovarov'un yönetim tarzı

Pivovarov, kendisine şikayette bulunan Müslümanların ihtiyaçlarını yerine getirmek için hiçbir şey yapmayarak, onları vahşi Ermenilerin eline bırakmıştı. Onun döneminde Cavanşir kazasının tamamında huzursuzluklar baş göstermekte, iğtişaşlar görülmekteydi. Eskiden sabah akşam kervanlarla dolu olan yollar tamamen boşalmış, Cavanşir kazası cansız bir sahrayı andırmaya başlamıştı. Yollarda in cin top oynuyor ve haramilik yapan Ermeniler hariç kimseciklere rastlanamıyordu.

Köyler arasındaki bağlantı da üç aydan beridir kopuk olduğundan, köylüler gıdaya muhtaç duruma gelmişlerdi ve açlık içinde bulunuyorlardı.

Cavanşir'in asilzadeleri ise Pivovarov'la birlikte her gün bir ziyafet tertiplemekten ve günlerini gün etmekten geri kalmıyorlardı.

Demirli köyü faciası

27 Kasım 1905 tarihinde, sabahın erken saatlerinde Taşnaksutyun kuvvetleri Madagiz Çaylı, Namis ve diğer Ermeni köylerinden toplanan gönüllü birlikleri de yanlarına alarak Demirli isimli Müslüman köyünü kuşattılar. Demirli köyü üç taraftan Ermeni köyleriyle çevrili bulunuyordu ve bir tek batıda Çıraklı isimli Müslüman köyüyle hududu vardı.

Ermeniler önce üç taraftan saldırarak köydeki önemli mevkileri ele geçirdiler. Önerine çıkan dört çobanı öldürerek bin beş yüz baş koyundan oluşan sürüyü Ermeni köylerine götürdüler. Daha sonra köydeki evlere ateş yağdırmaya başladılar. O sırada

---

valiye dilekçeyle başvurarak Pivovarov'un görevden alınmasını istemişlerdi; fakat onların bu talebi yerine getirilmemişti. Zira hamiyetsiz ve haysiyetsiz asilzadeler de genel valiye müracaatta bulunuyor ve Pivovarov'un görevde kalmasını talep ediyorlardı. Bunun nedeni de Pivovarov'la keyif ve eğlence meclislerine katılmaları olsa gerektir. İşte Cavanşir asilzadeleri! Vali hazretleri, Cavanşir asilzadelerinin kalbini kırmamak için Pivovarov'un görevde kalmasını uygun görmüştü. (y.n.)

köyde topu topu dört erkek bulunuyormuş. Kanları vatan ve millet sevgisiyle yoğrulmuş olan bu dört kişi uygun yerlerde mevzilenerken Ermenilere karşı koymaya çalıştılar. Kadın ve çocuklar ise Çıraklı köyüne doğru kaçmaya başladılar.

Söz konusu dört adam akşama kadar köyü müdafaa ettikten sonra, cephaneliklerinin bitmesi üzerine geri çekilerek canlarını kurtarmak zorunda kaldılar. Köye sokulan Ermeniler evleri yağmalayarak değerli şeyleri alıp götürdükten sonra köyü yaktılar.

Demirli köyü Cavaşir kazasındaki en zengin köydü. Bura halkının çoğu beş yüzer koyuna sahipti. Köy halkı her şeyini bırakıp kaçarak Çıraklı köyüne gelince, kaza reisi, beraberinde yüz kişilik *kazak* grubuyla gelerek köyü ateşler içinde buldu. Yağmalanıp götürülen iki bin civarında koyundan ancak beş yüzü bulunarak sahiplerine iade edildi.

Demirli olayları sırasında Müslümanların can kaybı sekiz kişiydi. Ermeniler ise kırk kadar kayıp vermişlerdi.

Köy halkının şikayetleri üzerine, yağmalanan malların büyük bir kısmı Ermeni köylerinde bulundu ve yağmacıların kimler olduğu tespit edildi. Ne var ki kaza reisi yine de bir tedbir almayarak vurdumduymaz tutumunu sürdürdü.

Hükümet polisinin benzeri durumlarda vurdumduymaz tavır takınması, aslında yağmacılar ve canilerle ortaklık anlamına gelmekteydi. Fakat olaylar biraz dikkatle incelendiği zaman, polisin de haklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira Ermeni teröristleri polis memurlarının adil davranmalarına fırsat vermemekteydiler. Öte yandan, aç gözlü polis memurları, Ermenilerden rüşvet alıyor, karşılığında mazlum Müslümanların şikayetlerini kulak arkası yapıyorlardı. Zavallı Müslümanlar ise ne terör örgütlerine, ne Ermenilere karşı koyacak askeri hazırlığa, ne polis memurlarının karnını doyuracak servete, ne de Ermenilerin sahip oldukları liderlere sahiptiler. Müslümanlar, askeri hazırlık namına dededen kalma paslanmış birkaç tüfeğe, polis memurlarına laf dinletecek para adına ciğer kanına, vatanını ve milletini düşünen liderler yerine iblis karakterli arsız asilzadelere sahiptiler. Bütün bunlardan

dolayıdır ki her an zillete düşmekte, ailesini alarak köy köy dolaşmak zorunda kalmaktaydı.

Kendi hallerini göz önünde bulunduran Müslümanlar, birkaç kez bir araya gelerek dertlerine çare bulmanın yollarını aramaya çalışmışlar, fakat her defasında da asilzadelerce engellenerek hiçbir sonuca ulaşamamışlardı.

Cavaşir Müslümanlarının toplantısı veya sonuçsuz kalan girişimler

Cavaşir Müslümanları, Ermeni tecavüzlerine karşı çok hazırlıksız olduklarını göz önünde bulundurarak bir şura tertipediler ve aşağıdaki konuları tartışmaya açtılar:

- 1) Müslümanlar daha yeni ve modern tüfekler tedarik etmeliler.
- 2) Savunma durumunda kalmaya son vererek saldırıya geçmeli ve Ermenileri geri çekilmek zorunda bırakmalılar.
- 3) Kendi aralarında yardımlaşarak bu yolda canlarını ve mallarını ortaya koymalıdır.

Müslüman şurasının akıbeti veya 30 Kasım olayları

Cavaşir kazasının ileri gelenleri, Müslümanların toplanarak durumlarını müzakere ettikleri haberini alınca onlara engel olmaya çalıştılar. Birçoğunu çeşitli tehditlerle dağılmak zorunda bırakarak Ermenilere karşı birleşmelerine izin vermediler. Bu arada, 30 Kasım tarihinde Hacıgarvent ve Çıraklı facialarıyla karşı karşıya kaldı.

Kasım ayı sonlarında Hacıgarvent köyünden Koçak Askerhan isimli bir şahıs, amcasının ailesini yayladan köye getirmek için yanına silahlı yirmi kişi alarak köyden çıktı. Onların köyden uzaklaşmalarını fırsat bilen Ermeniler, 30 Kasım sabahı, erken bir saatte Taşnaksutyun mensuplarından ve gönüllülerden müteşekkil bir kuvvetle Hacıgarvent ve Çıraklı köylerine saldırdı. Silahsız halk köyleri savunacak durumda olmadığından kadın ve çocukları da alarak Pürhut köyüne doğru geri çekilmeye başladı. Bu köylerde Müslümanların can kaybı on, Ermenilerinki ise yüz

kişiydi. Zira Çıraklı ve Hacıgarvent köylerine saldırıldığı haberi Cavaşır kazasının birinci ve ikinci sahasındaki Müslümanlara ulaşınca, iki yüz süvarilik bir kuvvetle yardıma koşmuşlardı. Süvari grubu yol üzerinde Çaylı isimli Ermeni köyünü de dağıtmıştı. Fakat yukarıda isimleri anılan iki köyde yağmalanan malları Ermenilerden geri almaya muvaffak olamamışlardı. Zira onlar Hacıgarvent'le Çıraklı'ya ulaştıkları vakit, yağmacı Ermeniler çekip gitmiş bulunuyorlardı.

Muhabirimiz Yusufbeyof'a not

Saygıdeğer Yusufbeyof! Cavaşır olaylarıyla ilgili olarak gönderdiğiniz belgelere, elimde olan diğer bilgileri de ilave ettim. Bu noktada da küçük bir ilavede bulunmak istiyorum, bunu yapmaya yetkim olduğuna inanıyorum.

Cavaşır asilzadeleri hakkında yazdıklarımızın gayesi, halkın onları iyice tanımasını sağlamak olmalı. Bilesiniz ki Kafkasya'nın Ermeni-Müslüman iğtişalarının baş gösterdiği hemen her noktasında, yerli asilzadeler kendi soydaşlarına pek çok ihanetlerde bulunmuşlardır. Her mahallin ileri gelenleri arasından hamiyet sahibi ve milletini sever insanlar çıkmakla beraber, daha çok hainlere rastlanmıştır. Fakat sizin yazılarımızda, Cavaşır asilzadelerinin ihanet konusunda pek ileri gittikleri anlaşılmaktadır.

Cavaşır asilzadelerini halka tanıtmak için fazla çabalamanıza gerek yok. Onlardan birkaçı da Zengezur'da ikamet etmektedir ve bura halkının perişan bir duruma gelmesinde büyük rol oynamışlardır. *İrşad Gazetesi* aracılığıyla kendilerini birkaç kez uyardıysam da, yine kendilerine layık cevaplar aldım. Bana sorarsanız, merhum Ahmed Bey Cavaşır hariç, Cavaşır soyadını taşıyan hamiyet ve millet taassubu sahibi hiç kimse yok, kanaatindeyim. Bu sözlerimden lütfen alınmayınız, kardeşim!

Hacıgarvent ve Çıraklı köylerinin akıbetine dair

Hacıgarvent ve Çıraklı köylerini Ermenilerce yakılıp yıkıldığı haberi Pivovarov'a ulaşınca, yardımcısını

görevlendirerek, "Yanına beş kazak alıp köylere git; Müslümanların söyledikleri doğruysa işi hallet," diye emretti. Fakat Pivovarov'un yardımcısı, Müslüman katili Smorodski, "Bu iş tehlikeli, beş kazakla gidilmez," diyerek yolun yarısından geri döndü. İşte, hükümet güçlerinin Müslümanlara ettiği yardım!

Kısacası, Hacıgarvent ve Çıraklı büsbütün yanarak küle dönüştü. Pürhut köyünde toplanan halk ise buranın da Ermenilerce kuşatıldığını öğrenince köyü terk ederek ikinci sahadaki Müslümanların yanına taşındı. Ermeniler Pürhut'u da yağmaladıktan sonra yaktılar. Dolayısıyla 3 Ekim tarihinden başlayarak Aralık ayına kadar süren olaylarda Demirli, Hacıgarvent, Çıraklı ve Pürhut köyleri yağmalanarak yakılıp yıkıldı.

Artık Terter vadisinde Müslüman köyü olarak bir tek Ümidli kalmıştı. Burası, Cavaşır kazasında Müslümanların toplu olarak yaşadıkları arazilere kırk verst uzaklıkta bulunuyordu ve dört bir taraftan Ermeni köyleriyle kuşatılmıştı.

Ümidli köyünde yaşanan facia bütün diğer köylerde yaşananlardan daha acıktır. Yine Ermenilerin Ümidli ahalisine yapmış oldukları zulümler, başka hiçbir topluluğa yapılmamıştır, diyebiliriz. Tarihte insanoğlunun bu kadar büyük bir mezalime uğradığı başka bir olay vaki değildir, sanıyorum. Ümidli halkı büsbütün mazlum bir duruma düşürüldü. Kafkasya'da onlar kadar perişan edilen, onlar kadar büyük can ve mal kaybına maruz kalan başka bir köy yoktu.

Ümidli köyünün içler acısı durumu

Yukarıda isimleri zikredilen köylerin Ermenilerce yakılıp yıkıldığını gören Ümidli halkı, köyü terk ederek gitmeye hazırlanıyordu. Köy ağası İsmail'i Terter'e -kaza reisinin yanına-göndererek tehlikesiz bir şekilde köyü terk etmeleri için koruma gücü istedilerse de, Pivovarov bin bir türlü bahaneyle onlara yardım etmekten kaçındı. Köy ağasının, "Bu tarihten sonra Ümidli halkının köyde barınması çok güç," demesine rağmen Pivovarov kılını dahi kıpırdatmayarak onun taleplerini cevapsız bıraktı. Köy

ağası, üzgün bir halde köye dönerek olup bitenleri anlatınca, ahali düşünüp taşınarak kendi olanaklarıyla köyden çıkmaya karar verdi.

Ümidli ahalisinin köyü terk etmesi ve katliama maruz kalması

Kendilerine bir koruma gücü ayrılmayacağından emin olduktan sonra, Ümidli ahalisi 26 Aralık 1905 tarihinde, değerli eşyalarını arabalara yükleyip, davar sürülerini de alarak yola çıktı. Ayvalı isimli Ermeni köyünün yakınından geçerken, Abram Hasan Celalof³⁶ Ümidli ahalisinin karşısına çıkarak gece yolculuk yapmalarının tehlikeli olacağını söyledi ve geceyi Ayvalı köyünde geçirmelerini, sabah erkenden yollarına devam etmelerini önerdi. Saf bir insan olan İsmail Ağa, Abram'ın tatlı diline kanarak geceyi oradan geçirmelerinin doğru olacağını söyledi. Yükler indirilerek Ayvalı köyü yakınına yerleşildi.

Geceleyn hava soğuk olduğundan insanlar ateş yakarak başına toplandılar. Bir süre sonra yakından borazan sesleri işitildi. Fakat İsmail Ağa eskiden Ermenilere yapmış olduğu iyilikleri aklına getirerek, onlardan herhangi bir tehlike gelebileceğine ihtimal vermedi. O sırada Taşnaksutyun vahşileri dört bir taraftan Ümidli ahalisinin etrafını sararak ateş etmeye başladılar. Bütün silahsız olan Ümidli halkı ne yapacağını bilemez bir halde sağa sola kaçışmaktaydı. Ermeniler önce bütün erkekleri bir araya toplayarak başlarını kestiler. Daha sonra ise kadınların bir kısmını öldürdüler. Hamile kadınların karnını hançerle parçalayarak masum çocukların kanlı başlarını çıkarıyorlardı. Müslüman kadınları ve kızları Ermeni vahşilerinin elinde kalmış, sağa sola kaçışmaktaydı.

³⁶ Abram Hasan Celalof, Ranik isimli Ermeni köyünün ağasıydı. Şuşa muharebesi sırasında İsmail Ağa, Ranik köyüne bol miktarda buğday, şeker, petrol vesaire göndererek Ermeniler'e yardım elini uzatmıştı. Yaptığı iyilikler dolayısıyla ki Abram Bey'den herhangi bir kötülük geleceğini ummamaktaydı. İyilik yapanın akıbetini hep böyle gördüm. (y.n.)

Bu yürek yakan faciadan topu topu otuz kişi kurtulabilmiştir. Burada nakledilen olaylar da kurtulan o insanların dilinden anlatılmaktadır. Yine kurtulanların anlattığına bakılırsa, Ermeniler birkaç kadını öldürmeyerek tutsak etmişlerdi.

Açıklama

Saygıdeğer muhabirimizin gönderdiği Cavanşir olayları arasında yer alan Ümidli faciasını baştan sona okuyamadım. Zira bazı satırlar, üzerlerine su dökülmüş gibi lekelenmişti. Bu yüzden Ümidli faciasını özet olarak anlatmak durumunda kaldım.

Bana sorarsanız bu satırların üzerine su dökülmemiştir. Saygıdeğer muhabirimiz, Ümidli'de hakarete uğrayan kadınlarımızın ve kızlarımızın faciasını anlatan satırları ağlaya ağlaya kaleme aldığından bu satırlar böyle lekelenmiş, karalanmıştır. Ben de bu satırların üzerinden ağlayarak geçtim, fakat okurlarımızın da ağlamasına gönlüm razı olmadı.

Mülhaza

İnsanlık tarihinde, Ermenilerin Ümidli halkına yaptıkları zulmün bir eşi daha görülmüş değil. Bir annenin gözleri önünde üç, dört çocuğunu öldürmek, çocuklar can çekişirken gözleri yaşlarla dolu anneyi alçaltmak insanlığa sığar mı?

Bu kadar habis duygularla bağımsızlık arzusunda olan bir halkın akıbeti acaba nasıl olacaktır? Kadınlı erkekli yüz elli kişiyi öldürdükten sonra cesetleri üst-üste toplayarak yakmak, hangi uygar toplulukta görülmüştür?

Ben, bu tarihi kaleme alırken tarafsız davranacağımı beyan etmiştim. Aynı tutumu hep sürdürmekteyim. Fakat bu kadar insanlık dışı ve feci bir olayı anlatırken, tarafsız kalmak mümkün müdür?

Bir tek Cavanşir olayları, layıkıyla anlatıldığı takdirde Müslümanların nasıl bir mezalimle karşı karşıya kaldıklarının anlaşılması için yeterli olurdu. Fakat biz hep barıştan yana olduğumuz için birtakım olayların bilinmesini istemeyerek yazmayı uygun görmedik.

Bir hususu da belirtmekte fayda vardır. Cavanşir olayları sırasında, ora Müslümanlarının ileri gelenleri ve hükümet memurları Ermenilerin işine gelecek şekilde davranarak halkın perişan olmasında büyük rol oynamışlardır. Bu içler yakan durumu ise asla saklamayacak, tarih sayfalarına ekleyerek gelecek kuşaklar için bir ibret olmasını sağlayacağız. Ermeniler Hasankaya, Yarımca ve Sistola isimli Ermeni köylerinin ahalisini üçüncü sahaya -Ermenilerin topluca yaşadıkları arazilere- taşırken, Cavanşir kazasının asilzadeleri ve ileri gelenleri Ümidli halkını Müslümanların kalabalık olarak buldukları bir yere naklettirselardı, bu facia yaşanmamış olurdu. Hem daha sonra Ümidli halkının hükümet güçlerinin koruması altında naklini sağlamak için asilzadelerden kimse Pivovarov'a başvurmadı. Sürekli at sırtında gezen, kollarında avcı kuşlarla dolaşan o asilzadelerde millet kaygısı olsa, Ümidli köyünün altı aylık gelinlerinin, on iki yaşlı kızlarının Ermeni vahşilerinin elinde kalmasına izin vermezlerdi. Ey Peygamber (s.a.v.) mezarından baş kaldırarak Senin necip ümmetinin adı altında ne gibi namussuzluklar yapıldığına bak!

Sonuç

Ümidli köyüyle aynı sırada İmaretgarvent köyü de yakılıp yıkılmıştır. Elimize ulaşan bilgilere göre, İmaretgarvent köyünde can kaybı yoktur; mal kaybı ise çok fazladır. Bu suretle Ermeniler Terter vadisindeki bütün Müslüman köylerini ortadan kaldırmış oldular ve Haçın vadisine yöneldiler.

1906 yılının Ocak ayı haberleri

1906 yılının Ocak ayında, Ermeni birlikleri Haçın vadisindeki Şıhavent köyüne saldırdılar. Çatışma bir süre devam etti. Nihayet köy halkı evlerini terk edip kaçmak zorunda kaldı. Ermeniler köyü yağmaladıktan sonra camiini yaktılar.

Aynı dönemde Ermeniler Papravent köyüne saldırmak için planlar yapmaktaydılar. Papravent, Ermeni köylerinin bitişiğinde

yerleşmektedir. Burası güzel ve zengin bir köydür; öte yandan, köyde genç nüfus fazladır.

Papravent muharebesi

Papravent'te savaşılabilecek genç nüfusun fazla olduğunu göz önünde bulunduran Ermeniler, bu köye saldırmak için daha iyi hazırlanıyor, çok sayıda asker toplamaya çalışıyorlardı. Nihayet toplanan güç ünlü Ermeni komutanı Hamazasp'ın emrine verildi ve 1 Ocak 1906 tarihinde Papravent köyüne saldırı düzenlendi. Dört bir taraftan kuşılmış olan Müslümanlarla Taşnaksutyun mensuplarından ve gönüllülerden oluşan Ermeni güçleri arasında bir gün süren şiddetli çatışmalar sonucunda, Ermeniler yenilerek perişan bir şekilde Akdere isimindeki Ermeni köyüne çekilmek zorunda kaldılar. Şunu da belirtelim ki, Ermenilerin Papravent'e saldırdıkları haberi civar köylere ulaşınca, Müslümanlar hep yardıma koşmuşlardı.

Müslümanlar, öncelikle muhafaza kuvvetlerine takviye yaptılar ve civara keşif kolları gönderdiler. Ertesi gün, 2 Ocak tarihinde Ermeniler toparlanarak tekrar saldırdılar. O gün çatışma daha şiddetli bir şekilde sürdü. Ermeni mevkillerinden arasına toplar atıldığı da görüldü. Tutsak edilen bir Ermeni'nin anlattığına bakılırsa, aynı gün Müslümanlar'a on beş bin kurşun atılmış bulunuyordu. Ermeniler yine başarılı olamayarak akşama doğru geri çekilmeye başladılar. Fakat Müslüman gençler bu sefer Ermenileri takip ettiler. Ermeniler can havliyle silah ve cephaneliklerini bırakıp kaçmaktaydılar. Bazı askerlerin hatta üzerlerindeki ağır kıyafetleri bile çıkıp attıkları görülmekteydi. Ermenilerin kaçarken bıraktıkları malzemeler arasından muharebe alanının haritası, Hamazasp'a yazılmış olan mektuplar ve bazı evrak da vardı. Çok sayıda cephanelik, tüfek ve hançer de Ermenilerce muharebe alanında terkedilmişti.

Yaralı olarak ele geçen Ermeni askerleri arasında, korkudan ölenleri bile vardı. Pek çok yaralı ise, kendilerini takip eden Müslüman süvarilerinin atlarının ayakları altında kalmıştı. Müslümanlar, ellerine geçirdikleri bütün Ermeni askerlerini,

Ümidli köyü faciasına misilleme olarak öldürdüler. Bu muharebede Ermenilerden yüz yirmi kişi ölmüş, iki yüz kişi yaralanmıştı. Müslümanlardan ise on beş kişi ölmüş, yine yaklaşık on beş kişi de yaralanmıştı.

Papravent muharebesinde Müslümanlar şunu anladılar: Ermenilere yalvarıp yakarmanın bir faydası yok. Uslu durmalarını sağlamak için silaha davranmak gerekir.

Olayların özeti

Cavanşir kazasında cereyan eden olaylar sırasında çoğunlukla Müslümanlar mağlup olmuş, büyük can ve mal kaybına uğramışlardı. Müslümanların yenilgilerinin nedenleri şunlardır: Halkın ileri gelenlerinin ve asilzadelerin ihaneti, Pivovarov'un Ermeni yanlısı olması, Müslümanların çoğunlukla silahsız olmaları. Fakat en büyük neden Cavanşir asilzadelerinin tutumudur.

ACIKLI GENCE OLAYLARI

*1 Kasım 1905 tarihinde başlayan olaylar,
Aliekber Refibeyof Bey'in takdim ettiği
Rusça malzemeler ve diğer mektuplardan tercüme
edilerek anlatılmaktadır.*

Bugüne değin Kafkasya'nın pek çok noktasında Ermeniler ile Müslümanlar arasında iğtişaş baş vermiştir fakat Gence'de olup bitenler çok daha şaşırtıcıdır. Elime ulaşan bilgileri dikkatlice inceleyerek Gence olaylarını araştırdım. Alibeyof'un büyük gayretiyle ortaya çıkarılmış olan Rusça çalışmaya da göz attım. Alibeyof, meydana gelenlerden Müslümanları sorumlu tutmaktadır. Oysa Aliekber Refibeyof'un elde ettiği bilgiler ve Gence'de cereyan eden olaylara bizzat tanıklık yapan Ermeni asıllı *pristav* Gamsaragan'ın³⁷ 26 Eylül 1905 tarihli 8048 ve 8221 tarihli raporları Müslümanların ne kadar masum olduklarını ortaya koymaktadır. Bu husus ise Alibeyof'un çalışmasında ne derecede büyük hatalar bulunduğunu kanıtlamaktadır.

Gence'deki karışıklıkta Taşnaksutyun mensuplarının ne büyük rol üstlendiklerini ne Müslümanlar, ne de insaf sahibi Ermeniler inkar edebilir. Ben, bu çalışmayı kaleme alırken tarafsızlığımı muhafaza edeceğime söz vermemiş olsaydım, Ermenilerin ne büyük suçlar işlediklerini teker teker anlatır ve okurları olayların aslından haberdar ederdim. Alibeyof'un eserinden bazı satırları tercüme etmekle onun da hatalarını hem kendine, hem de diğer okurlara gösterirdim. Fakat baştan beri izlediğim tutum bunları yapmama engel olmakla birlikte, bütün olup bitenler beni fazlasıyla üzmektedir.

Olaylar

18 Kasım 1905 tarihinde, öğlen saatlerinde Gence kazası Tohana köyü sakinleri Meşhedî Mehmetali oğlu Bayram, Zeynel

³⁷ Gamsaragan, milliyetçi Ermeni'dir. (y.n.)

oğlu Mihrali, Hasan oğlu Emrah ve Ali oğlu Mirza Mehmet, üç at yükü buğdayla Ermenilerin kalabalık olarak buldukları Kolanı yolundan geçerken, pusuda bekleyen Ermeniler tarafından üzerlerine ateş yağdırılır. Meşhedi Mehmetali oğlu Bayram ve Zeynel oğlu Mihrali olaylar sırasında öldürülür; diğer iki kişi ise şehre kaçarak polise haber verirler.

O sırada şehirden dönmekte olan kömürçüler iki Müslümanın cesedini görerek Molla Celilli mahallesine gider ve faciadan insanları haberdar ederler. Molla Celilli ahalisi, cesetleri almak için Mehdi oğlu Selman'la İbrahim oğlu Kerbelai Mehmet'in başkanlığında olay yerine gider. Onlar olay mahalline vardıklarında *pristav* Gamsaragan'ı, onun yardımcısı Abil Kapanlinski'yi, şehir müstantiki Leya Ogter'i ve birkaç polis memurunu orada hazır bulurlar. Öldürülenlerin arkadaşları sorgulanınca, katillerin Gence sakini Grişa Santeryans'ın oğlu Avetis Avetisof, Grigor Tiyunof ve arkadaşları olduğu ortaya çıkar. Zabıt tutularak şehre dönülür.

Abil Kapanlinski'nin tavsiyesi üzerine Molla Celilli sakinleri Ermenilerle karşılaşmamak için evlerine şehir yolundan değil, bahçelerin arasından geçerek dönmeyi kabul ederler. Fakat pusuda bekleyen Ermeniler, Yerivan Yegyayef'in bahçesinden onlara ateş eder. Molla Celilli mahallesi sakinleri, şehrin müslüman mahallesine doğru kaçmaya başlarlar. Kurşun seslerine, Ermenilere ait diğer bahçelerden yüz kadar silahlı şahıs çıkarak Müslümanlara ateş etmeye başlar. Molla Celilli mahallesi sakinleri, toplanarak Ermenilerin üzerine yürümeyi düşünürlerse de, Ermenilerin iyi hazırlıklı ve silahlı olmalarına karşın kendilerinin her türlü hazırlıktan yoksun bulduklarını göz önüne alarak çatışmaya girmekten vazgeçerler.

Olayların büyümesi üzerine *pristav* Gamsaragan, üstlerine bilgi vermek durumunda kahr. Polis reisi Hasan Bey ise genel vali Tağaşvili'yi bilgilendirir. Vali hazretleri komutan Orlof kumandasında elli kişilik bir *kazak* birliğini göndererek olayların kontrol altına alınmasını emreder.

Kazaklar olay mahalline yaklaşıncı, iyi mevkileri ele geçirmiş olan Ermeniler tarafından açılan ateşe maruz kalırlar. Polis memuru olarak görev yapan Muhsin isimli bir Müslümanın anlattığına bakılırsa, Gamsaragan, Ermenilerin ikinci sahada toplanmaları ve birlik olarak hareket etmeleri haberini çok önceden vermiş bulunuyordu. Nitekim, birinci saha Ermenilerinin dükkanlarını apar topar kapatarak ikinci sahaya doğru koştukları pek çok tanık tarafından doğrulanmıştır.

Gamsaragan'ın gönderdiği Ermeniler Hacı Mehmet Hüseyin Refiyof'a ait dükkanın önünde toplanır ve sağa-sola kurşun sıkarak Müslümanları savaşa davet ederler. Baltacı oğlu Kerbelai Ali ve diğer şahıslar bu olayların tanıklarıdır. Ermenilerin önceden hazırlıklı buldukları ve bazı dükkanları silah deposu haline getirdikleri ise hiçbir ispata ihtiyacı olmayan gerçeklerdir. Öte yandan, *pristav* Gamsaragan'ın yukarıda zikrettiğimiz raporlarından, Molla Celilli sakinlerinin tanıklığından, *pristav* yardımcısı Abil Bey'in ve diğer hükümet memurlarının sözlerinden de çatışmaların Ermenilerce saat dokuz sularında başlatıldığı doğrulanmıştır. Olaylar saat onu çeyrek geçe Müslüman mahallesine sirayet etmiştir ve Müslümanlar bu saata kadar herşeyden habersiz bir durumdalmış.

Birinci sahada fazla çatışma gerçekleşmez; Ermeniler çatışarak ikinci sahaya doğru kaçmaya başlarlar.³⁸ Müslümanlar ise gerekli silaha ve cephaneliğe sahip bulunmadıklarından onları takip etmezler. Silah patlamaları kısa bir sürede şehrin çeşitli semtlerinden duyulduğu için insanlar pazar yerinde toplanmaya başlarlar. O sırada pazar yerinde toplananların çoğu köylüler olup, aralarında Gürcüler ve Lezgiler³⁹ de bulunmaktaydı. Kalabalık, dükkanları yağmalamaya girişir ve bunu yaparken dükkan

³⁸ Muhabirimiz, Ermeniler'in kaçışını üstü kapalı bir şekilde anlatmışsa da, elimize ulaşan diğer kaynaklardan, Ermeniler'in bir "geri çekilme" içinde değil, can havliyle yapılan utanç verici bir kaçış içinde olduğunu anlıyoruz. (y.n.)

³⁹ Lezgiler, Dağıstan'da eskiden beri meskun Müslüman bir halk. (ç.n.)

sahiplerinin Ermeni mi, yoksa Müslüman mı olduğuna bakılmaz. Hükümet memurları ve Rus kadınlar hariç herkes yağmaya katılır. 19, 20 ve 21 Kasım tarihlerinde olaylar sürer; olaylar sırasında havaya kurşun sıkıldığı da olur, fakat bu kurşunlardan kimse zarar görmez. Nihayet canişin yardımcısı general Malama'nın teşebbüsleri sonucu geçici bir barış sağlanır ve Ermeniler ateşkes konusunda ikna edilir.

23 Kasım haberleri

Ateşkes konusunda general Malama'ya söz vermiş olan Ermeniler, 23 Kasım'da tekrar Müslümanlara saldırmak için planlar yaparlar. Bu düşünceyle Müslümanların arasına katılarak onların ne durumda olduklarını öğrenmeye başlarlar.

Ermenilerin on iki kişilik bir keşif grubu Gence nehrini geçerek Ağahüseyin oğlu Taki'ye ait bir değirmene saklanarak kendileri için uygun zamanı kollamaya koyulurlar. Ermeni askerleri ise nehrin öteki kıyısında, keşif grubunun getireceği haberleri beklerler.

Müslüman korucular, Ermenilerin keşif grubunu farkedince, onların kaçamayacakları bir yere sıkışmalarını beklemeye başlarlar. Ermeniler değirmene girince, burayı kurşun yağmuruna tutarlar. Ermeniler bir süre karşı koymaya çalışırlar, fakat Müslümanların saldırıya geçmesi üzerine değirmeni terk ederek alelacele Gence nehrine dökülerek karşıya geçmeye çalışırlar. Daha sonra taraflar arasında kanlı bir çatışma başlar.

Çatışma gece saat üçten, sabahın ilk ışıklarına kadar sürer. Karanlıkta tüfek patlamaları ve bomba sesleri işitilmese, kırmızı bir yağmurun yağdığı zannedilebilirdi. Her iki taraf kayıplar vermekteydi, fakat çatışmaya hazırlıksız bir durumda girişmek zorunda kalan Ermenilerin kayıpları daha büyüktü. Yine de kayıplar konusunda kesin rakamlar belli değildi. Zira ortalık öylesine karıştı ki ne Ermeniler, ne de Müslümanlar yanibaşlarındaki arkadaşlarının durumundan haberdar olabiliyorlardı. Herkes, kendi yaşamını ve tatlı canını elindeki tüfeğe emanet etmiş bulunuyordu.

24 Kasım haberleri veya kalıcı bir barış

23 Kasım olaylarının arkasından general Malama, barışı tekrar sağlamak için her iki taraftan temsilcilerin köprüye toplanmalarını ister. 24 Kasım tarihinde iki tarafın temsilcileri köprü üzerinde toplanarak barış görüşmelerinin başlamasını bekler.

Önce Şeyhülislam hazretleri tesirli bir konuşma yapar. Daha sonra ise Ermeni arşimandriti sözde barış yanlısı bir nutuk çeker. Daha sonra ise barış yapılır ve bu barışın şartları ilan edilir:

1. 18-24 Kasım tarihleri arasında süren olaylar sırasında her iki taraftan tutsak edilenlerin değiştirilmesi.

2. Tutsakların değiştirilmesi işini yürütecek komisyonun oluşturulması.

Tutsakların değiştirilmesiyle ilgili olarak oluşturulan komisyon göreve başlar. İlk grup olarak tutsakları teslim almaya gidenlerin isimleri şöyledir: Andriyans Serebrakof'la üç Müslüman. İkinci gruptakiler: Hüseyin oğlu Abbas Verdiyof, Alinaki oğlu Ali. Üçüncü gruptakiler: Hacı Molla Necefkuluzade, Zeynel oğlu Meşhedi Rızakulu, Mehmet Mustafa oğlu Safer. Ermeni cenazesini ve tutsakları teslim almak üzere Müslüman mahallesine gidenlerin isimleri: birinci grupta Hacı Samet Kocayef, Abil Kapanlinski ve beş Ermeni. İkinci grupta *pristav* ve *pristav* yardımcısı, Hasan Bey Fethalibeyof ve üç Ermeni.

Komisyon üyeleri işlerini yapmak üzere gidince, köprü üzerinde toplanan halk evlerine dağılır. Fakat Ağahüseyin oğlu Naki'nin değirmeni yakınında vurulan Ermenilerin cesetlerini teslim almak için giden Hasan Bey Fethalibeyof'a, Ermenilerce ateş edilir. Bunu yaparken Ermenilerin bahanesi, Müslümanların cesetleri saklamaya çalışmaları olmuştur. Başka yerlerde de esirleri ve cesetleri teslim almak üzere giden Müslümanlara ateş edilir. Olayların gidişine bakılırsa, Ermeniler ya barış imzalandığından habersizlerdi, ya da imzalanan barışa uymak istemiyorlardı. Nitekim Verdiyof'un grubunda bulunan üç

Müslüman öldürülmüş, grubun faytoncusu Mirza oğlu Mehmetali ise kaçarak canını kurtarmıştı.

Haberin Müslümanlara ulaşması üzerine, ahali toplanarak Ermenilere saldırır. Çatışmalar sırasında Müslümanlardan sekiz kişi öldürülür. Guberniski camiinin imamı Ahund Molla Necefkuluzade de öldürülenler arasındaydı (Cenab-ı Hak kendisine rahmet eylesin). Ermenilerden de aynı sayıda insan öldürülür. Ermeni cesetlerinden birinin üzerinde bulunan iki adet bomba general Malama'ya teslim edilir.

Barışın bozulması

Ermeniler, barışın bozulması konusunda çeşitli bahaneler dile getirmekteydiler. Bazıları, "Barış yapıldığını halka henüz duyuramamış olduğumuzdan bu olaylarla karşı karşıya kaldık," diyorlardı. Bazı Ermeniler ise, "Barışı Hınçak⁴⁰ üyeleri yapmıştı, Taşnaksutyun mensupları bu barışı tanımamaktaydı," diye yorumlarda bulunuyorlardı.

Müslümanlar bu haberlere inanmak zorunda kalarak susuyorlardı. Hükümet memurları ise Ermenilerin bahanelerini kabul etmiş ve yeni bir barış anlaşması yapmak için hazırlıklara başlamışlardı.

Nihayet, daha önce birkaç barış görüşmesinde görev almış olan tarafsız hükümet memurları bir araya gelerek, yeni bir barış anlaşması yapmaya giriştiler. Ermeniler baştan beri görüşmelere isteksizce katılıyorlardı; hatta daha sonra büsbütün katılmaz olmuşlardı. Müslümanlar ise hep yaptıkları üzere barıştan yanaydılar ve görüşmelerin sürmesini istiyorlardı.

Vilayet meclisi üyesi Mihaylof'un başkanlığında yürütülen barış görüşmelerinde esirlerin değiştirilmesi işi karara bağlandı. İki komisyon oluşturuldu. Komisyonlardan biri sulh hakimi Çernits ve Andriyans Serebrakof'tan; diğeri ise Mihaylof, Aliekber Bey Refibeyof ve Ali Asker Hasmehmetof'tan ibaretti.

⁴⁰ Hınçak, 1887 yılında kurulmuş olan Ermeni burjuva partisi. Komünist ihtilalinden sonra ABD'ye taşınmıştır.

Birinci komisyonun girişimleri sonucu 24 Kasım tarihinde Andriyans Bey'le esir edilmiş olan üç Müslüman serbest bırakıldı. İkinci komisyon ise Hocayef soyadlı bir Ermeniye serbest bıraktırdı. Pazarın yağmalanması sırasında Müslümanlarca esir edilmiş olan Gürcüler ise daha önce serbest bırakılmıştı. Bu arada, hizmetçisiyle birlikte tutsak edilmiş olan bir Ermeni hanımı da Ermenilere iade edildi, fakat Ermeniler çeşitli nedenlerle kendisini kabul etmek istemediler. Ermeniler ise ellerinde tutsak olarak bulunan Müslümanlardan çoğunu serbest bırakmayarak gizlice öldürmüşlerdi.

Yeni bir barış, yeni bir genel vali

Gence'ye genel vali olarak atanan Flişer, Ermenilerin önceki barış anlaşmalarına sadık kalmadıklarını görünce yeni bir barış yapmak için komisyon oluşturulmasını emretti. Bu emir üzerine on iki hükümet subayından, yine Ermeni ve Müslümanlardan da on ikişer kişiden oluşan bir komisyon kuruldu. Albay İsayeviç'in başkanlığı altında çalışan komisyon barışın şartlarını belirlemeye başladı.

Barışın şartları

Barışın temel şartı şundan ibaretti: İki tarafın vekillerinin, herhangi bir soruna çözüm üretmemeleri veya çözümün garazlı bir şekilde geciktirilmesi durumunda, on iki kişilik subay heyeti soruna müdahale eder.

Karma komisyonun oluşturulmasının ardından şehirde huzur kısmen temin edildi. Fakat bir süre sonra komisyon üyelerinin, işlerin yürütülmesi sırasında yol verdikleri hatalar nedeniyle, halk tekrar kendi haline terk edildi. Bunun üzerine hükümet, Gence şehrinde ve vilayetin tamamında, kendilerini daha önceki görev yerlerinde kanıtlamış olan generaller görevlendirmek suretiyle otoritesini sağlamlaştırmaya çalıştı. Nitekim general Alftan vilayette, general Levitski Kazak kazasında, insanlık katili Kalaşçapof ise Şuşa kazasında göreve getirildi. İsimleri zikredilen

generaller, tarafları yatıştırmak için yeni kararlar alarak birtakım icraatlarda bulundular.

Bazı kanıtlar

Yukarıda, karışıklığın saat dokuzda Ermeniler tarafından başlatıldığı ve iki saat sonra olayların Müslüman mahallesine sirayet ettiğini belirtmiştik. Bu hususta elde bulunan kanıtları da sıralamıştık. Buna rağmen Ermeniler, "18 Kasım'da Müslümanlar bize aniden saldırdı." diye iftirada bulunmaktan el çekmiyorlardı. Yine bu nedendir ki değerli muhabirimiz birtakım kanıtlar daha sıralayarak aziz milletini Ermeni iftirasından kurtarmak istemiştir.

Müslümanlar, Ermenilerin iddia ettikleri üzere saldırmak düşüncesinde olsalardı, istasyon yolundaki üç bine kadar Ermeniden hiçbiri canını kurtaramazdı. Öte yandan, Taşnaksutyun mensubu vahşilerin Gence'de Müslümanlara vermiş olduğu zararın da burada belirtilmesinde fayda var:

1. 8 Kasım'da, Behmenli köyü sakini Hasan oğlu Abbas, Derebağ'da beş Taşnaksutyun mensubunca katledilmiştir.

2. Şehrin Çifteçinar denilen ve Ermenilerin yoğun olarak buldukları kısmında Alipaşa oğlu Emiraskan, Hüseyin oğlu Cabbar, İsmail oğlu Rüstem, Cebrail oğlu Rıza ve diğer Molla Celilli sakinleri sebepsiz yere kurşunlanarak öldürülmüştür. Katiller Avatis Oganosof, Papakçı Grişa, Vaso Amospirof ve diğerleridir.

3. Kafası kesilmiş ve kolları arkasından bağlanmış halde bulunan bir ceset *kazaklarca* bulunmuş ve cesedin bir İranlıya ait olduğu saptanmıştır. Maktulün Ermenilerce öldürüldüğü kanıtlanmış ve bu konuda general Malama'ya bilgi verilmiştir. Meşhedi Sadık isimli bir Müslümana ait ceset ise parçalanmış bir halde bulunmuştur.

4. 12 Kasım tarihinde Amospirof'un değirmencisi Hasan oğlu Kerbelai Ferec, Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Katillerin Taşnaksutyun mensupları olduğu ortaya çıkmıştır. Bu olay, Gamsaragan'ın 8048 numaralı raporunda da yerini almıştır.

5. 16 Kasım tarihinde Ermeniler, Azad köyünün üst tarafından geçen Büyük Koloni yolunda, Zurnabat'tan gelmekte olan Büyükkışi oğlu Kasım'la ismi meçhul bir Müslümanı daha yakalamış; ellerini kollarını bağlayarak yolun kenarına bırakmışlar. Ermenilerin avlanmak üzere olay mahallinden uzaklaşmalarını fırsat bilen Müslümanlar, bağlarını çözerek kaçıp kurtulmayı başarmışlar. Polis, bu olay konusunda bilgilendirilmiştir.

6. 18 Kasım tarihinde Tohana köyü sakini Meşhedi Mehmetali oğlu Bayram, Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Yukarıda bu cinayete değinmiştik.

Buraya kadar yazılanlardan da anlaşılacağı üzere Ermeniler, otuz kadar silahsız ve suçsuz Müslümanı katletmişlerdir. Katil vakalarının tamamı polise intikal ettirilmiştir ve ilgili raporlar kaza idarehanesinde bulunmaktadır.

Müslümanlar, Ermenilerin Gence'de gerçekleştirdikleri mezalime karşı hep sabır gösterdiler. Nitekim, bu kötü hareketlerin acı meyvesinin yine Ermenilere nasip olacağını biliyorlardı. Öte yandan, Ermenilerin neden bu gibi hareketlere giriştikleri hükümetçe araştırılmamıştır. Oysa hangi çapta bir hazırlık içinde olduklarına bakılınca, Ermenilerin aslında hükümet aleyhinde büyük bir başkaldırı gerçekleştirmek arzusunda oldukları görülebilirdi. Müslümanlar ise her türlü hazırlıktan yoksundular ve onların Ermenilere karşı herhangi bir harekette bulunmayı planladıklarını iddia etmek imkansızdır. Öyleyse, Müslümanlara atılan bunca iftira hangi mantığın ürünüdür?

Ermenilerin daha ne gibi planları olduklarını burada anlatmaya girişmenin manası yok. Zira genel vali Levitski'nin canişine çekmiş olduğu telgraf, herşeyi ortaya koymaktadır. Taşnaksutyun mensuplarının birtakım hülyalarıyla ilgili bir yazı ise *Kaspi*⁴¹ gazetesinin 9 Mart tarihli sayısında (Nu. 54) yer almıştır. Aynı yazıda, Levitski'nin telgrafına da değinilmektedir.

⁴¹ *Kaspi* – Ocak 1881 Mart 1919 tarihleri arasında Bakü'de Rusça yayınlanmış olan gazete. (ç.n.)

TİFLİS FACIALARI HAKKINDA

Gazeteler, Kafkasya'nın her köşesinde karışıklık çıkaran Ermenilerin hem hükümet, hem de halk nezdinde suçlu görülerek, Tiflis'te toplanmak zorunda kaldıklarını yazıyordu.

Tiflis gazeteleri de bu konuda çeşitli haberler yayınlıyordu ki saygıdeğer okurların bunlardan haberdar bulduklarını zannediyorum.

Gazete haberleri, Tiflis'te de bir Ermeni-Müslüman çatışmasından bahsediyordu. Bu haberler, Tiflis'te çok az ve güçsüz bir durumda bulunan Müslümanları son derece perişan ve zor bir halde bırakmıştı. Onların ticaretleri de gerileyerek kötü bir duruma gelmişti. Müslümanların içinde buldukları şartları göz önünde bulunduran Tiflis genel valisi 25 Ekim 1905 tarihinde şöyle bir duyuru yayınladı:

“Şehrimizde, Ermenilerle Müslümanlar arasında büyük karışıklıklar çıkacağı konusunda söylentiler dolaşmaktadır. Bu nedenle, baş gösterecek olan herhangi bir karışıklığı ortadan kaldırmak yolunda gereken hazırlıkları yaptığımı ilan etmeyi kendim için bir görev addediyorum. Polis kuvvetleri, hiçbir ayırım yapmadan bütün ahalinin mal ve can güvenliğinin sağlanmasından sorumlu oldukları yönünde uyarılmıştır. Tarih: 25 Ekim 1905. İmza: Vali Jbilyay.”

Bu duyuruya rağmen Taşnaksutyun mensupları, yaydıkları söylentilerle zavallı Müslümanları işlerinden-güçlerinden alıkoyuyorlardı. Nihayet Müslümanların önde gelenleri de milletin halini düşünerek şöyle bir intibahname (uyarı) yayınladılar:

“Tiflis ahalisinin dikkatine. Tiflis'te Müslümanlarla Ermeniler arasında münakaşa ve savaş çıkacağı yönünde asılsız söylentiler dolaşmaktadır. Bu intibahnameyle, Ermeni ve Müslüman kardeşlerimizden, böyle boş söylentilere aldırılamalarını rica ediyoruz. Şeytan işi olan bu asılsız söylentileri kimlerin yaydıklarını arayıp bulmaya çalışsınlar. Fesatçılar, bugüne kadar haksız yere akıtılarak memleketimizi kırmızıya boyayan Ermeni-Müslüman kanıyla yetinmeyerek,

güzelim Tiflis şehrini de harabeye çevirmek istiyorlar. Fakat Tiflis'in Ermeni ve Müslümanlarının, haksız kan akıtarak yüzyıllardan beri kardeş gibi yaşadıkları insanlarla savaşıncak kadar vahşi olmadıklarını umuyoruz. Bu söylentileri yayan insanların, karışıklıktan faydalanarak insanları yağmalamak isteyen birtakım şerefsizler olduğunun bilinmesi lazım. 2 Kasım 1905.”

Kısacası, böylesi çalışmalarla Müslümanlar sükunete, Ermeniler ise faydasız hülyalar peşinde koşacak kadar saf olmamaya davet ediliyordu. Fakat bütün bunlara rağmen, Ermeniler Tiflis'e her taraftan asker getirerek türlü hilelerle Müslümanları savaşa celbetmek istiyorlardı. Bu suretle, Kasım ayının 20'sine kadar da birtakım ufak-tefek olaylar cereyan etmiş olmasına rağmen, hem bahsi uzatmak, hem de bu küçük vakalarla okurlarımızın keyfini biraz daha kaçırmak istemeyerek, 20 Kasımdan itibaren cereyan edenleri anlatmakla yetineceğim.

Olaylar

1905 yılı Kasım ayının 20'sinde, akşam saat 9'da şehrin Müslümanların yaşadığı kısmında çatışma başlayarak bir buçuk saat kadar sürer. Bu çatışma sırasında hem Ermeniler, hem de Müslümanlar tarafından büyük kayıplar verilir; fakat kayıpların sayısı net olarak bilinmemektedir. Çatışma daha çok Harpuk ve Alavar mahallelerinde gerçekleşir.

Ertesi gün yine çatışmalar başlar. Bu konuda elimizde bulunan bilgileri sırasıyla sunacağız.

21 Kasım 1905 tarihine ait haberler

Şehrin her tarafında Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar baş vererek çok şiddetli bir şekilde sürer. Altıncı ve yedinci sahalarda, bazen de beşinci ve sekizinci sahalarda Müslümanlardan Ermenilere ve Ermenilerden Müslümanlara tüfek ve tabancalardan aralıksız olarak kurşun yağdırılır. Şiddetli çatışmalar öğle saatlerine kadar sürer; fakat taraflar açık bir şekilde birbirlerine saldırmayarak, siperler arkasından ateş ederler.

Çatışmaların nedeni ve çatışmaları kimlerin başlattığı belli değildi. Saat 12'ye doğru bazı gruplar Galavinski caddesinde Kursin'in ve Nikolayevski sokağında Ter-Sarkisof'un silah dükkanlarını yağmalarlar. O sırada hükümet kuvvetleri gelerek çatışmayı dindirir. Çatışma diner-dinmez barış komisyonu mensuplarıyla beraber şehir reisi, her iki milletin din adamları ve aydınları Alavar'a giderek hem Ermenileri, hem de Müslümanları yatıştırmaya çalışırlar. Müslümanlar, Ermenileri suçlu bularak, önce Alavar'dan Müslümanlara saldırılmış olduğunu söylerler. Ermeniler ise Müslümanları suçlarlar.

Her iki tarafta kırk camlar ve atılan kurşunların izleri görünüyordu. Öğlen saat 3'te demiryolu çalışanları greve giderek barışı sağlamak için miting yaparlar.

Mitingin ayrıntıları

21 Kasım 1905 tarihinde, öğlen saat 3'te demiryolu çalışanları greve giderek, Sosyal Demokrat Parti'nin önderliği altında beyaz bayraklar açıp Nakalofka'dan Akçal sokağıyla Müslümanların buldukları yere doğru yürümeye başladılar. Maksatları iki halk arasındaki barışı sağlamaktı. Tuğgeneral Rılski, Voronstof'un abidesi yanında bu grubu durdurarak, onlara dağılmalarını tavsiye etti. Fakat mitinge katılanlar, Kafkasya canişini Vorontsof-Daşkof'tan izin isteyerek mukaddes amaçlarını anlatma talebinde bulundular. Canişin hazretleri izin vererek, mukaddes bir niyet uğruna yürümekte olan insanları destekledi.

Bunun akabinde grup hareket ederek Vorontsof meydanından Saldat pazarına, Ermeni pazarına, Şeytan pazarına ve Karpuz meydanına doğru yürüdü.

Grubun önünde Tiflis valisi Rauş Fonter Aunberg vardı. Katılanların sayısı gitgide artıyordu. Karpuz meydanında birtakım konuşmalar yapılarak her iki taraf barışa davet edildi. Konuşmacılardan bazıları, "Bu karışıklığın bütün suçu, insanları buna teşvik edenlerdedir," diye konuşuyorlardı. Vali de, iki halk arasındaki karışıklık söylentilerinin büsbütün asılsız olduğunu açık

bir dille beyan etti. Nihayet Ermenilerle Müslümanlar arasında barış sağlandı.

İlk günlerin bilançosu

Karışıklığın ilk günlerinde Mihaylof Hastanesi morguna on iki ceset getirildi. Bunlardan biri bir Ermeni kadına, diğeri bir Ermeni erkeğe aitti. On ceset ise Müslüman şehitlerindi. Bir cesedin kimliği tespit edilememişti. Ameliyata alınanlar da on iki kişi olup, üçü Ermeni, beşi Müslüman, dördü Gürcü'ydü. Mihaylof Hastanesinde tedavi altında bulunan kişilerin isimlerinin belli olmasına rağmen, bu isimlerin zikredilmemesi uygun görülmüştü.

24 Kasım 1905 olayları

Kasım ayının 24'ünde çatışmalar tekrar başlayarak, her iki taraf çokça kayıp verdi. Bu çatışmalar sonrasında Mihaylof Hastanesine getirilen yaralılar aşağıdakilerdir: On üç Ermeni, iki Müslüman. Askeri hastaneye ulaştırılanlar ise şunlardır: Altı Ermeni, altı Müslüman. 25 Kasım'da Mihaylof Hastanesine Arşak Karapetof'la Aziz oğlu; dört de Ermeni cesedi getirildi. Aynı günlerde Mirza Ahundof'un bakkal dükkanı da yağmalandı.

29 Kasım olayları

Aynı gün bağırsak fabrikasının sahibi Sarkis, silahlı iki Ermeni göndererek, Müslüman komşusunun bağırsak fabrikasını kundaklattı.⁴² Bu olaydan haberdar olan maarifperver Gürcüler, Sarkis'e, aynı fabrikayı yaptırarak sahibine teslim etmesini, bunu yapmazsa zorla yaptıracaklarını duyurdular. Bu suretle Tiflis'teki karışıklıklar sona erdi. Zaman zaman ufak çaplı birtakım olaylar kayda alınmasına rağmen, bunlar milliyetçi hareketle pek ilgili bulunmadıklarından, burada zikredilmeleri uygun görülmedi.

⁴² Olaylar sırasında her iki tarafın birbirine daha fazla zarar vermeye çalıştıkları açık. Fakat Sarkis'in, komşusunun fabrikasını kundaklatması, aynı işi yapan rakipler arasında görülen bir husumet olup sıkça karşılaşılan bir durumdur. (y.n.)

Olayların özeti

Tiflis'te Ermenilerle Müslümanlar arasındaki çatışmalar 1905 yılının 20 Kasımında başladı. Bu çatışmaların çıkma nedeni tam olarak anlaşılamamışsa da, Müslümanların Tiflis'te azınlıkta olduklarını gören Ermenilerin her taraftan toplanarak onları perişan etmeye çalışmaları, olayların patlak verişinde mühim rol oynamıştır.

Çatışmalar sırasında Ermenilere ait birkaç dükkan; Müslümanlara ait bir bakkal dükkanı yağmalandı. Zikredildiği üzere, Sarkis isimli Ermeninin tahrikiyle yine Müslümanlara ait bir bağirsak fabrikası kundaklandı. Çatışmalar şehrin altıncı ve yedinci, bazen de beşinci ve sekizinci sahalalarında baş gösterdi. Çatışmalar sonucunda Ermeniler zayıf düştüler.

Çatışmalar Kasımın 20'sinden başlayarak 29'una kadar sürdü. Sonuçta yirmi dört Ermeni öldürüldü, yine aynı sayıda Ermeni de yaralandı. Müslümanlardan ölen ve yaralananların sayısı ise on beş kişidir.

Sosyal Demokrat Parti tarafından barış sağlanarak, çatışmalara son verildi.

28 KASIM TARİHİNDE BAŞLAYAN ERMENİ – MÜSLÜMAN OLAYLARI KAZAK KAZASI

Kazak kazasının birinci sahasında Ermeni ve Müslüman köyleri arasından birbirine komşu köylerin durumunu kıyaslayacak olursak, Müslümanların nihayet derecede zayıf ve olanakları çok kısıtlı köylerde oturduklarını görürüz.

Bu yüzden, Ermenilerin tavırlarından kuşkulanan Müslümanlar, önceden tedbirli davranarak daha güçlü konuma sahip bulunan Müslüman köylerinde toplanmışlardı. Bunlar Sofulu, Çakmaklı köyleri ve diğerleriydi. Boşalan Müslüman köylerinin sahihsiz kaldığını gören Ermeniler, bu köyleri yağmalayarak yaktılar; evlerin muhafazası için burada bırakılan birkaç bekçiyi katlettiler, birkaçını da tutsak ederek götürdüler. Bu feci haberi alan Müslümanlar da, terk edilmiş Ermeni köylerinden olan Pipis'i yaktılar.

22 Ocak 1906 tarihine denk gelen Kurban bayramı günü, Kızılhacılı halkı, bayram namazını müteakip kurbanlarını kesmekle meşgulken köye saldıran Ermeni çeteleri Müslümanlardan iki kişiyi katlettiler; bir sakat ihtiyarla iki gayrreşit kızı anneleriyle birlikte tutsak ederek köyü yağmalayıp yaktılar. Müslümanlar, bayramı unutarak diğer köylere kaçtılar. O sırada Demirciler köyünde bulunan İsrail Bey kurşun seslerini duyunca, Nuri Bey'le birlikte, köylülerin yardımına yetişerek, Ermenileri, yarısı yakılıp yıkılmış durumda bulunan köyden kaçmak zorunda bıraktı.

Ermenilerin komşuluk ve vatandaşlık haklarını çiğnediklerini gören Müslümanlar biraz uyanarak gönüllü birlikler oluşturdular. Gönüllü askerler dört bir yandan saldırarak Eskipara köyü civarında büyük bir muharebeye başladılar. Çatışmalarda Müslümanlardan dört kişi öldürüldü. Ermeniler ise seksen kişilik bir kayıp verdikten sonra çok sayıda cephanelik ve askeri levazımı da bırakıp kaçmak zorunda kaldılar.

Eskipara muharebesinde en önemli rolü oynayan Müslüman süvarileri gündüz savaşıyor, geceler ise Müslümanların küçük köylerden daha büyük köylere taşınarak yerleşmelerine yardımcı

oluyorlardı. Eskipara, Ayrım, Ferahlı, Bağanis vesaire köylerin ahalisi daha büyük köylere taşındı.

Ocak ayı içinde başka bir karışıklık çıkmadı. Fakat Ermenilerin Kervansaray köyüne tecavüzlerini önlemek üzere giden otuz kadar *kazak* grubu, cephanelik alamayarak geri dönmek zorunda kaldı. Yine bu yüzden ayın 31'inde albay, birkaç *kazak* grubunu da yanına alarak tekrar Kervansaray'a gitmek zorunda kaldı.

Bu sırada Zeyem bölgesinde de Ermenilerle Müslümanlar arasında karışıklık çıktığı haberi geldi. Çardaklı isimli Ermeni köyünün ahalisi, Müslüman köyelerine saldırmak üzere giderlerken, İrmashlı ve Ayıplı isimli Müslüman köyelerinin korucularıyla karşılaşılır ve büyük bir çatışma başlar. Civardaki Müslüman köyelerinin korucuları da yardıma yetişince Ermeniler kaçmaya başlarlar. Çatışma sırasında Müslümanlardan bir kişi katledilir; Ermeniler ise çatışma alanında on beş kişinin cesedini bırakıp kaçarlar.

Kazak kazasında yağmalanmış ve yakılmış olan pek çok köy varsa da bunlardan en meşhur olanları şu on iki köydür: Alibeyli, Hacallı, Kazımlı, Köhnekışlak, Yaradullu, Hakbeli, Sofulu, Caferli, Çakmaklı, Kızılhacılı, Hayrimli, Bağanis Ayrım.

Kazak kazasında üç muharebe vaki olmuştur. Bunlardan biri Alibeyli muharebesidir ki Ermenilerin kayıpları hakkında bir bilgi yok. Aynı muharebede Müslümanlar da kayıp vermemişlerdir. Ortalığı yatıştırmak üzere gelen *kazaklardan* ikisi bu muharebede Ermenilerce öldürülmüştür.

İkincisi Tatlı muharebesidir. Bir gün boyunca süren çatışmalar sırasında Müslümanlardan iki kişi öldürülmüştür. Ermenilerin ise elli civarında bir kayıp verdikleri tahmin edilmektedir.

Üçüncüsü ise, Müslümanların dört, Ermenilerin ise yaklaşık seksen kişilik bir kayıpla atlattıkları Eskipara muharebesidir.

Bu üç muharebenin arkasından Kazak kazası hükümet güçleri tarafından kontrol altına alınır ve bir süreliğine huzur sağlanır. 5 Şubat tarihinde Kazak'ta hükümet güçleri evlerde ve dükkanlarda arama yapar. Bu aramalar sırasında *kazaklar* ve

*dragonlar*⁴³ Müslümanlara büyük ölçüde zarar dokunmasına sebep olurlar. Örneğin, bir evi aramak için içeri elli asker sokularak, ellerine geçeni çalıp çırpıma çalışırlar. Askerlerin uğradıkları evlerde kırılıp dökülmekten kurtulan ev eşyasına neredeyse rastlanamamaktaydı.

Kazak ve civarındaki Müslümanlarda silah namına ne varsa el konarak insanlar bıçağa bile muhtaç bir halde bırakılır. Oysa aynı zaman zarfında Ermenilerden ne bir tüfek, ne de bir top alınır.

Kazak kazasındaki olaylarla ilgili olarak elimde bazı bilgiler bulunmaktadır. Fakat öncelikle, olayları kimin başlattığının anlaşılması için, aşağıdaki mektubu yayınlamayı gerekli gördüm.

Çeşitli yerlerde Ermenilerle Müslümanlar arasında cereyan eden olaylar sırasında, Kazak Müslümanları komşularıyla barış içinde yaşamak niyetlerini hep muhafaza etmekteydiler. Ermeniler ise görünürde barıştan yana davransalar da tüfek ve cephanelik tedarikini sürdürüyorlardı. Ermenilerin bu davranışı Müslümanları birtakım kuşkulara düşürüyordu. Öte yandan, Ermeni esnaftı, dükkanlarında bulunan malları dağ köyelerine ve iyi savunulan Dilican, Kervansaray gibi köylere taşımaktaydılar.

Müslümanların zor gününde Şemseddin pristavı, Ermeni asıllı Mesrop Bey, üzerlerine Müslüman kıyafeti giymiş olan birkaç Ermeni'yi de yanına alarak Kazak'a gelir ve Müslümanların üzerine tüfeklerden kurşun yağdırmaya başlar. Müslümanlar da doğal olarak ateşle cevap verdiklerinden çatışma çıkar. Bir süre sonra Mesrop Bey ve maiyetindeki süvariler kaçarlar. Bu olayla birlikte Kazak ahalisi arasındaki husumetin temeli atılmış olur. Yine bu sebeptendir ki, yukarıda zikredilmiş olan üç büyük muharebe gerçekleşir ve Müslümanlar büyük bir mal kaybına, Ermeniler ise can kaybına uğrarlar. Bendeki bilgiler, Müslümanların bu olaylardan habersiz bulduklarını ve zaten bu nedenle gafil avlandıklarını kanıtlamaktadır. Savaştan önce Tatlı isimli Ermeni köyünün reisi Arsen Arsenof'la papaz Kinigor

⁴³ Dragonlar hem süvari, hem de piyade olarak savaşabilecek şekilde oluşturulan askeri birlikler. Rusya'da dragon birlikleri 1631 yılında oluşturulmuş, 1918'de kaldırılmıştır. (ç.n.)

Yaradullu, Nevruz Muhammed oğlu'nun ve birtakım diğer Müslümanların evlerine misafir olarak barıştan bahsetmiş ve Müslümanları uyutmak için "Her tarafta savaş olsa bile biz kendi aramızda savaşmayalım," diyerek sözde bir samimiyet gösterisinde bulunmuşlardı.

Müslümanlar ise bu yalanlara inanarak tedbirsiz davranmayı sürdürüyorlardı. Kanıt için, Kazak'tan altı yüz kişilik gönüllü Müslüman süvarisinin, Ermeniler'in askeri üssü haline gelmiş olan Tatlı isimli köy üzerine yürümeleri sırasında, yerli Müslümanların Kuran-ı Şeriflerle çıkararak "Komşularımıza merhamet edin," dedikleri olayı gösterebiliriz. Bu olaydan dört gün sonra Ermenilerin Yaradullu köyüne gelerek, "Biz sizin dostunuz olduğumuz için söylüyoruz; eğer başınıza birşey gelmesini istemiyorsanız, bu gece evlerinizi terkedin, yoksa başka yerlerden toplanıp gelen Ermeniler size zarar verecekler," demeleri de Ermenilerin fitneciliklerine bir kanıttır. Aynı gece Müslümanlar başka Müslüman köylerine taşınmışlardı. Ertesi gün ise aynı "dost" Ermeniler, Yaradullu köyünden olan arabacıları yakalayarak beş kişiyi öldürmüş, dokuz kişiyi ise tutsak ederek götürmüşlerdi. Müslümanlara ait dokuz vagon arpa ve buğday yollarda yağmalanmış, köy ise yakılmıştı.

Yaşanan en büyük muharebelerden biri de Karakoyunlu muharebesidir ki, Ermeniler üç yüz kişilik bir kayıpla güçlerini büsbütün tüketmişlerdi. Şu da bir gerçek ki, aynı muharebede Müslümanlar yeteri kadar silah ve cephaneliğe sahip bulunsalardı, Kazak kazasında Ermenilerin ancak mağlup isimleri kalmış olurdu.

Yine Kazak kazasında Ermenilerin lehine olan bir olay da, hükümet ve polis güçlerinin çoğunlukla Ermenilerden müteşekkil bulunmasıydı. Muharebeler sırasında hükümet askerlerinin, silahlarını da alarak Ermenilerin yardımına gitmeleri defaatle vaki olmuştur. Bunlardan biri de Sevan Tumanof'tur. Atalı isimli köyden Beşir isimli bir Ermeninin de, komşularından on beş kişiyi katlederek sekiz yüz baş hayvanı çalıp götürmesi de meşhur bir olaydır. Her iki Ermeni daha sonra görev yerlerine dönerek askerlik hizmetlerini sürdürmüşlerdir.

Not

Kafkasyalı Müslümanların içinde buldukları gaffet ve onların, Ermenilerin bağımsızlık hülyalarının kurbanına dönüşmeleri, 1898 yılında Girit Müslümanlarının başından geçen olayları anımsatmaktadır. Girit'te Zafski, Akladina, Vuri, Nasiya, Balyupçi köylerinde cereyan eden olaylar ne derecede dehşetli idiyse, Kafkasya'daki Müslüman köylerinin durumu da öyleydi. Vah zavallı Müslümanlar!

Olayların özeti

Kazak kazasında olaylar 29 Kasım 1905 tarihinde başlar. Gafil avlanan Müslümanlar büyük ölçüde zarar gördüler. Kazak kazasında hükümet memurlarının, özellikle de polis güçlerinin çoğunluğunu Ermenilerin oluşturması, Müslümanların zararlarını daha da arttırmıştır.

Kazak kazasında şu üç en önemli muharebe cereyan etmiştir:

1) Alibeyli muharebesi.

2) Tatlı muharebesi. Bir gün sürmüş, Müslümanlardan iki, Ermenilerden elli kişinin öldürülmesi, bir o kadarının da yaralanmasıyla sonuçlanmıştır. Aynı muharebede *kazaklardan* iki kişi de Ermeniler tarafından öldürülmüştür.

3) Eskipara muharebesi. Müslümanlardan dört kişi öldürülmüş; Ermenilerden seksen kişi öldürülmüş, yaklaşık seksen kişi de yaralanmıştır.

Bütün bu muharebelere Şemseddin pristavı Mesrop neden olmuştur. Ermeni asıllı hükümet askerleri bu muharebelerde Ermenilere büyük ölçüde yardım etmişlerdir. Kazak kazasının en büyük köylerinden on kadarı yakılıp yıkılmıştır ki isimleri yukarıda zikredilmişti. İsimleri anılan köyler hariç, yakılıp yıkılmış olan yine pek çok köy vardır.

TİFLİS BARIŞ GÖRÜŞMELERİ

20 Şubat 1906 tarihinde Tiflis'te, Kafkasya canişini Vorontsof-Daşkof hazretlerinin girişimleri ve yüksek iradeleri sonucunda, canişinlik sarayının Yeşil Salonunda düzenlenmiş olan Ermeni-Müslüman barış görüşmelerini ve tarafların yaptığı konuşmaları anlatmaktadır.

Görüşmenin amacı

Görüşmelerin amacı, Kafkasyalı Müslümanları kan gölünden kurtarmaktan, olayların nedenlerini araştırmaktan ve her iki halkın durumlarını değerlendirerek dertlerine bir çözüm bulmaktan ibaretti. Hükümet, aynı olayların tekrarlanmaması için birtakım tedbirler görmeyi de amaçlıyordu.

Görüşmeye katılan şahıslar

Görüşmelere hükümeti temsilen katılan şahıslar aşağıdakilerdir: Kafkasya canişini Vorontsof-Daşkof hazretleri, Tiflis, İrevan ve Gence valileri, canişin hazretlerinin yardımcıları, Kırım hanı Giray, general Malama, general Şirmikin ve katip Peterson.

Müslümanların temsilcileri Bakü'den Ahmed Bey Ağayef, Kerbalai İsrafil Hacıyef, Alimerdan Bey Topçubaşef, Tiflis'ten Mehmet Ağa Vekilof, Doktor Karabeyof, Gence'den Aliekber Bey Hasmehmetof, Adil Han Ziyadhanof ve diğerleri.

Ermenilerin temsilcileri *Mşak* gazetesi müdürü Kalantar, Tiflis'ten Hatisof, Samson Artyunof; Bakü'den Hatisof, Muşeksyan, Doktor Stepanof, Arekelyan, Tagiyanusof, Ter-Avanesof, arşimandrit Muradyan ve diğerleri.

Görüşmelerin başlaması

Canişin hazretleri, barış görüşmelerinin başlama tarihi olarak 15 Şubat'ı belirlemişti, fakat Ermenilerin temsilcileri bilinmeyen nedenlerle geç kaldıkları için görüşmeler 20 Şubat tarihinde, öğlen saat 1'de başlayabilmişti. Bu saatte her iki tarafın temsilcileri

sarayda toplanmışlardı. Kısa bir bekleyişin ardından Vorontsof-Daşkof hazretleri de sarayın Yeşil Salonuna geldiler ve görüşmeleri başlatarak şu nutku irat ettiler:

“Aziz vatanınız olan Kafkasya bir seneden beridir çok felaketlere sahne oldu. Hükümetin türlü girişimleri ise hiçbir sonuç vermedi. Kafkasya'nın huzura kavuşması ve sizlerin rahat etmeniz için bu dertlere bir çare bulmak icap eder. Ermeni-Müslüman iğtişası bir tek kanun kaçaklarının ve yağmacıların işine yaramaktadır. Sizleri buraya davet etmekteki amacımız, kendi sorunlarınıza bir çare aramanızı sağlamaktır. Fakat bunu yaparken geçmişi irdeleyerek kimin suçlu olduğu konusuna takılmamanızı rica ediyorum.”

Vorontsof-Daşkof hazretleri konuşmasını bitirdikten sonra görüşme salonunu terketti ve müzakereler general Malama'nın başkanlığında başlatıldı.

Görüşmelerin iki ana konusu vardı:

1. Müslümanların yaylalara göç etmeleri problemi.
2. Ermeni terör birliklerinin ortadan kaldırılması.

Diğer konular çok mühim olmadığından, onlardan bahsederek okurları yormayı uygun bulmadım.

Göç konusu

Görüşmelerin beşinci oturumu 25 Şubat tarihinde açıldı ve Müslüman ahalinin yaylalara göçü konusu ele alındı. *Mşak* gazetesi müdürü Kalantar söz alarak şöyle konuştu:

“Göç konusu Kafkasya'nı en önemli sorunlarından biridir. Zira sadece göç edenleri değil, herkesi ilgilendirmektedir. Göç sırasında büyük kalabalıklar yer değiştiriyor ve bu sırada birtakım huzursuzluklar ortaya çıkıyor. Eski barış günlerinde bile göç sırasında birtakım olaylar hep çıkmıştır. Hele hele Ermeni-Müslüman iğtişalarının yaşandığı bir sırada daha büyük çapta olayların yaşanacağı kuşkusuzdur.”

“Bütün bunları göz önünde bulundurarak, en azından bu sene için göçün yasaklanması gerekmektedir. Öte yandan, bu konuya iyice eğilmek icap eder. Şunu da bilmemiz gerekir ki, göç

sadece Kafkasya'ya özgü bir olay değildir. Avrupa'da da, örneğin İsviçre'de, Tirol'de⁴⁴ ve Alpi'si'de de benzeri bir durum vardır. Fakat Avrupa'daki göçle bizdeki göç arasında büyük farklar var. Avrupa'da bir tek koyun ve sığır çobanları göçe katılır ve topu topu birkaç saatlik bir yolculuk yaparlar. Oysa bizde bu yolculuğun bazen haftalarca sürdüğü görülmektedir. Örneğin, Cevat kazasından Zengezur'a veya Nor-Bayazıt'a gidilir ve aradaki mesafe iki yüz *verst*ten fazladır. Göç yolcularının, bazı Ermeni köylerinden geçmeleri kaçınılmazdır. Ermenilerle Müslümanların iyi geçindikleri eski günlerde bile göç sırasında hırsızlık, hayvanların otlatılması veya yangın gibi nedenlerle birtakım huzursuzluklar yaşanıyordu. Hükümet ise bu huzursuzlukların ortadan kaldırılması yolunda hiçbir girişimde bulunmuyordu. Aslında göçler 1905 yılından itibaren yasaklanmış ve İrevan genel valisi, artık göç edilemeyeceğini duyurmuştu. Ne var ki, bu yasağa uyulmadı. Nitekim Gence valisi de, göçe katılacakları engellemek ve hareketlerine izin vermemek için hükümetten yardım talebinde bulunmuştu. Daha 1861 yılında, canişin hazretleri göçlerle ilgili farklı bir düzenleme ilan etmişti, fakat bu düzenleme de hiçbir olumlu sonuç vermemişti."

"Son dönemlerde Gence vilayetinde göçle ilgili birkaç düzenleme daha yapıldı. Bu düzenlemeye göre göç edecek olanlar yetkili veterinerlerin müsaadesi dahilinde hareket edeceklerdi. Veterinerler ise kendilerine müracaatta bulunanlara karşı sert davranıyorlardı. Bütün amaç, insanları usandırarak göçten vazgeçirmekten ibaretti. Oysa bu teşebbüs de bir sonuç vermedi."

"Alınan bütün tedbirlerin sonuçsuz kalmasının asıl nedeni, sorunun asıl çözümünün bulunamamasıydı. Bu çözüm, insanların kışın ikamet ettikleri yerlerde yazın da barınmalarını ve göç etme ihtiyacı hissetmemelerini sağlamaktan ibaret olmalıydı. Fakat hükümet bu hususta hiçbir şey yapmıyordu. Osmanlı Devleti, kendi içinde bu sorunu çözmek için birtakım çalışmalar yapmıştır. Oysa Rus Devleti bu çalışmaları gözardı etti. Osmanlı'da 1841

yılından itibaren alınan tedbirlerle, Kürtlerin göçmenlikten yavaş yavaş uzaklaştırılması sağlandı. Nitekim göçmenlik aslında sefil bir yaşam düzeyinin göstergesidir. Kültürel açıdan gelişmemiş olan topluluklar göçmen hayatı yaşarlar. Müslümanların bu şekilde davranmaları ise Kafkasya'nın diğer halkları için de sorunlar doğurmaktadır. Müslümanların da göçmenlikten vazgeçerek yerleşik kültürü benimsemeleri, ziraat ve zanaatle uğraşmaları sağlanmalıdır. Nitekim bazı bölgelerde Müslümanların bunu yaptıkları, pamuk ve pirinç yetiştirdikleri ve yavaş yavaş yerleşik bir yaşamı benimsedikleri görülmektedir. Fakat göç adeti henüz sürüyor. Göç etme ihtiyacı ortadan kalkmışsa ve bu iş sırf bir gelenek olarak sürdürülmekeyse, hükümet birtakım tedbirlerle göç olayını büsbütün kaldırabilir, demektir. Bu yapılmadığı sürece Kafkasya'nın kültürel açıdan gelişmesi olanaksızdır."

"Hükümetin bu yıldan itibaren göçü tamamen yasaklamasını öneriyoruz. Birbirine düşman kesilen iki halkı bir süre görüştürmemeye çalışmak, aralarındaki husumetin unutulmasını beklemek icap eder. Bunu söylerken sadece Ermenilerin değil, Müslümanların da çıkarlarını gözetmekteyiz. Küçük çocukları ve hayvan sürülerini de beraberlerinde götürerek uzun bir yolculuğa çıkan insanlar, dağlık arazilerde çok zor durumlarda kalmaktadırlar. Öyle bir ortamda bir kargaşa çıkması durumunda, onların yapabilecekleri çok fazla birşey yoktur. Toparlamak gerekirse, Ermeni tarafının temsilcileri olarak bu sene göçün kesinlikle yasaklanmasını teklif ediyoruz."

Yazarın notu

Kalantar'ın sözde tarafsız ve iyi niyetli konuşması sırasında değindiği bazı noktaları açıklayarak, onun asıl gayesinin ne olduğunu sayın okurlara duyurmak isterim. Kendisi göçün yasaklanmasından yanadır. Zira Ermeni köyleri bütün vilayetlerde dağların ormanlık kısmında ve yaylara yakın bölgesinde yerleşmektedir. Onlar suların da en temizini içiyorlar. Müslümanlar ise hep daha alçalarda yerleşmişlerdir. Kalantar'ın

⁴⁴ Tirol, Avrupa'da, Alpler'de tarihi bir bölgenin ismidir. (y.n.)

maksadı, Müslümanların sıcak yaz günlerinde Ermenilerin ve onların hayvan sürülerinin pislettiği suların içmek zorunda kalmalarını ve salgın hastalıklardan yavaş yavaş ölüp gitmelerini sağlamaktan ibarettir. Ermeni komşuların sözde bizim de çıkarımızı gözettiği teklifinin içyüzü işte budur. Öte yandan, Kalantar, göç olayını çözüme kavuşturduğu için Osmanlı'ya övgüler yağdırmaktadır. Bunun nedeni de ortada! Zira Osmanlı'da 1844 yılında yapılan düzenleme yine Ermeni oyununun ve teşebbüsünün sonucuydu. Nihayet Kalantar, iki halkın bir süre birbirlerinden uzak tutulmaları gerektiğini söylüyor. Bu konuya Cavanshir olayları sırasında da, diğer bölgelerdeki karışıklıkları anlatırken de değinmiştik.

Ahmed Bey Ağayef'in cevabı

Ahmed Bey Ağayef, Kalantar'ın sunduğu öneriyi şöyle cevaplandırdı:

“Sayın Kalantar'ın söyledikleri, toplumbiliminin öğrettiği gerçeklerle büsbütün ters düşmektedir. Yeryüzündeki bütün topluluklar kendi gelişimleri sırasında üç aşamadan geçerler. İlk aşama avcılık dönemidir ki insanlar kendi yaşamlarını avlanarak idame ettirirler. İkinci aşama hayvancılıktır, bu dönemde insanlar hayvan beslemekle geçinirler. Üçüncü aşamada ise yerleşik hayata geçilir, yani şehirlerde oturularak ziraat ve zanaatle uğraşılır. Bütün topluluklar bu aşamalardan geçmek zorundalar. Hiçbir karar, hiçbir tedbir, insanları bu aşamaların birinden diğerine hızlı bir şekilde atlamaya mecbur edemez. Topluluklar, bu aşamaları zaman içinde kat ederek gelişirler. Bu genelgeçer ve doğal bir kanundur. Devletlerin ve hükümetlerin göçmen toplulukları yerleşik veya yerleşik toplulukları göçmen bir hale getirmeye çalışması, kuzeyden esen rüzgarı batıdan estirmeye çalışmak gibi nafi bir girişimdir.”

“Sayıları milyonlarla ifade edilen insanlar geçimlerini süt, peynir, et ve yün gibi hayvancılık ürünlerinden temin etmektedirler. Bu insanlara birdenbire “Artık göç etmeyeceksiniz!” diye emretmek isteyen sayın Kalantar, onların

ne yeyip ne içeceklerini asla düşünmemektedir. Yani sayın Kalantar bu kadar Müslümanın birkaç dağ Ermenisinin hatırı için açlıktan ölmelerine rıza gösteriyor.”

“Göçün edilmemesi gerektiğini söylemek kolaydır da, bu hususta bir çözüm önermek zordur. Sayın Kalantar, yaz aylarında göçmen bir topluluğun arasında bulunmuş mu acaba? Bütün canlılarla, sığır ve koyunlarla beraber insanların da yüzlerini yaylalara dönerek meleştiklerini hiç görmüş mü? Herkesin büyülenmişçesine ve sanki şüursuzca yaylalara doğru akın ettiklerine şahit olmuş mu hiç?”

“Bu harekete engel olmak insanoğlunun gücü haricindedir. Kışın barınılan yerler yazın bir cehennem olmakta, nehirler kurumakta, bu yerlerde ot bitmemekte, milyonlarca haşere ortaya çıkarak hareket eden herşeyi sokmaktadır. Hem insanlara, hem de hayvanlara musallat olan malariya hastalığı herkesin felahını kesmektedir. Sayın Kalantar'ın amacı Müslümanların bu felaketlerle başbaşa kalmasını sağlamak mıdır? Ne insanlık, ne merhamet! Öncelikle bu yerlerin yaşanabilecek duruma getirilmesi icap eder. Buralara su çekilmesi, ağaç dikilmesi ve benzeri tedbirlerle bu yerlerin yazın da yaşanır bir hale getirilmesi gerekir. Daha sonra göç yasaklanabilir. Aksi halde, bir emirle göçün yasaklanması hep sonuçsuz kalacaktır. Zira hiçbir emir doğanın kanunlarına karşı koyamaz.”

“Yazın cehenneme dönüşen bu yerler eskiden mamur ve güzel vilayetlerdir. Zira eskiden hükümet, bu arazilerde yaşayan insanları düşünüyor, onlar için birtakım işler yapıyordu. Kanallar açılmış, bu yerlere su getirilmişti. Bu yerlerin ahali de yerleşik bir yaşama geçmiş, ticaret, ziraat ve zanaatle işgal etmeye başlamıştı. Oysa şimdi hükümet buraları büsbütün gözardı etmiş bulunuyor. Bu şartlarda yaşayan bir halkın yazın yaylalara göçmekten başka çaresi var mıdır? Hükümet, hiçbir tedbir almadığı halde, göçü hangi hakla yasaklar? Yasaklasa dahi bu yasağa kim uyar? Biz bu teşebbüsü, Müslümanları felaketlere maruz bırakma girişimi olarak değerlendiriyoruz. Ermenilerin

gönlü olsun diye böyle bir adımın atılması barışa asla katkıda bulunamaz.”

Konuşmasının bu kısmında Ahmed Bey Ağayef’in başı dönmeye başlar. Kendisini, görüşmenin yapıldığı salondan çıkararak başka bir odaya götürürler. Ahmed Bey Ağayef bir süre dinlendikten sonra tekrar görüşme salonuna döner.⁴⁵

Ahmed Bey Ağayef’in fenalaşması üzerine Doktor Karabeyof söz alır:

“Ahmed Bey Ağayef gereken herşeyi söyledi. Hükümet, göçü yasaklamadan önce, göçmen halkın kışın barındıkları arazileri yazın de yaşanılabilir bir duruma getirmeli. Bu yapılmadan göç yasaklanacak olursa, Ermeni-Müslüman iğtişaşları daha da şiddetlenecek ve bu iğtişaşların alevi Kafkasya’nın tamamını saracaktır.”

Göç konusu aşağıdaki konuşmalarla sürdü:

İbrahim Ağa Vekilof:

“Kafkasya’da geçimini hayvancılıkla temin eden bir tek Müslümanlar değil. Mesela Ermeniler de aynıını yapmaktadırlar. Fakat onlar yerleşiktirler ve göç etme ihtiyacı hissetmiyorlar. Müslümanlar ise göç etmedikleri takdirde hem kendileri, hem de hayvanları telef olur.

Sarkisyan:

“Sıcak ve susuzluk birer bahanedir. Zira göçmen olmadıkları halde yaşamlarını gayet güzel idame ettiren topluluklar da var. Öte yandan, yaylalara göçmekten vazgeçen Müslümanlar, hayvancılık yapamayacak bir duruma gelirlerse, hayvanlarını dağlık arazilerde meskun olan insanlara satarak ziraatle iştigal etmeye

başlayabilirler. Müslümanların ileri gelenleri, halkı bu konuda bilinçlendirmelidirler.”

Mehmet Bey Şahmalief:

“Benden önceki konuşmacılar sayın Kalantar ile Ahmed Bey Ağayef göç konusunu dile getirdiler. Sayın Kalantar hükümetin göçü yasaklamasına rağmen bir sonuç alamadığından bahsetti. Sayın Ahmed Bey Ağayef ise Müslümanların göç etmelerini tarihe ve bilime uygun bir hareket olarak değerlendirdi; bu geleneğin hükümetin emriyle yasaklanamayacağını, zamanla ortadan kalkacağını söyledi. Ben, bu sözlerle olayın sadece bir açıdan ele alındığına kaniim ve meselenin farklı bir boyutunun daha olduğuna inanmaktayım. Dağıstan, Zakatala, Samur, Teyvan ve diğer yerlerde meskun halk da geçimini hayvancılıkla temin etmekte olup göçün yasaklanmasının onlara da büyük ölçüde zarar vuracağını düşünüyorum. Önerim, göçün yasaklanmasından değil, daha kolay ve olaysız bir hale getirilmesinden bahsetmektir. Göç sırasında iki halkın karşı karşıya gelme ihtimali elbette bulunmaktadır. Bizler, bu durumu engellemenin çarelerini arayıp bulmak zorundayız.”

Kerbalai İsrafil Hacıyef:

“Buraya güzel konuşma yeteneklerimizi sergilemek, İsviçre’nin veya başka bir Avrupa ülkesinin durumunu örnek olarak göstermek için toplanmış değiliz. Avrupa gibi olmak elbette ki iyidir. Fakat bu toplantıda ciddi önerilerin ele alınmasını rica ediyorum. Bir ay kadar sonra göç mevsimi başlayacak ve bizim bu konuyu bir karara bağlamamız icap ediyor.”

General Malama:

“Bu şekilde devam edersek, konuşmanın çok uzayacağı belli. Artık kesin önerilere geçilmesini rica ediyorum.”

Peterson:

“Canişin hazretleri bu konuya özel bir dikkat ayırmaktadır. Fakat burada konuşanlar pratik öneriler olmaktan uzaktır.”

⁴⁵ Ahmet Bey Ağayef’in, halkı için bunca çalıştığını gören herkes, onun kendi milletini ne derecede sevdiğini de anlamış olur. Şurasını da ifade edelim ki, halkımız Ahmet Bey’den çok razı olmasına rağmen, onun hakkını ödeyebilmiş değildir. Bunun nedeni ise milletimiz arasında halen bazı yarasaaların mevcut olmasıdır. (y.n.)

General Malama'nın son sözleri:

"Anlaşıldığı üzere göçün yasaklanması olanak haricindedir. Bir topluluk herhangi birşeyi gelenek haline getirmişse, bu geleneğin ancak zaman içinde unutturulması mümkündür."

Topçubaşef ile Ziyadhanof, general Malama'nın görüşünü desteklediler. Hatisof ve Avetisof da bu görüşe katılmak zorunda kaldılar. Nihayet general Malama göç konusunu karara başlatan aşağıdaki metni ilan etti:

"Öncelikle, bu sene göçün yasaklanması söz konusu değildir. İkinci olarak, iki komisyon oluşturulacaktır. Komisyonlardan biri bu seneki göçü düzenleyecek, diğeri ise göçmen toplulukların zamanla yerleşik yaşama geçmelerini sağlamak için gelecek yıllarda yapılacak göçleri ele alacaktır."

Bu suretle oturma kapandı ve Ermeniler maksatlarına ulaşamayarak Müslümanların göç etmelerini engellemeyemediler.

Görüşmelerin altıncı oturumu

Görüşmelerin altıncı oturumu 28 Şubat tarihinde yapıldı. Oturuma general Malama başkanlık etmekteydi. Önce yine göç konusunda birtakım konuşmalar yapıldı, fakat daha sonra Müslümanların programında bulunan yedinci madde tartışmaya açıldı. Söz konusu madde şundan ibaretti: "Hükümet memurlarının, kendi görevlerini yaparken kimseden korkmayarak adil davranmalarını temin eden bir ortam oluşturulmalı."

General Malama bu konuda söz almak isteyen olup olmadığını sordu. Birkaç dakika sonra Ahmed Bey Ağayef ayağa kalkarak şöyle konuştu:

Ahmed Bey Ağayef:

"Bizler, yani Kafkasyalılar birkaç seneden beridir garip bir durumda yaşamaktayız. Bir grup insan herkesi tehdit etmekte, kimseye düşüncelerini açıkça dile getirme veya görevini icra etme olanağı vermemektedir. Hükümet memurları da sürekli bir korku halinde bulunuyorlar. Onlardan biri kendi düşüncesini dile

getirmeye veya halk arasındaki anlaşmazlıklarda adil bir tutum sergilemeye kalkınca, hakkında ölüm emri çıkarılıyor. Bu iş böyle süremez! Hükümet memurlarından, hatta yetki sahiplerinden bazıları o kadar sefil bir duruma düşüyor ki, haklarında çıkarılacak ölüm emrinden korkarak tarafsızlıklarını büsbütün kaybediyorlar. Bu ölüm emrini çıkaranların lehinde davranmaya, karşı tarafa haksızlık ve zulüm yapmaya başlıyorlar. Hükümet bu durumu "terör" adlandırarak işin içinden çıkmaya çalışıyor. Oysa bu "terör" artık asla dayanılmayacak bir hadde varmıştır."

"Hükümet memurlarını kendi ülkelerine hizmette, adil ve tarafsız bir şekilde vazifelerini icradan men eden terör sürdüğü müddetçe ülkemizde ne hürriyet, ne adalet, ne de eşitlikten söz edilebilir. Şu an için hükümet memurlarının büyük bir kısmı, hatta belki tamamı bu teröre boyun eğmiş, haksızın tarafına geçerek karşı cepheye zulümler eder hale gelmiş durumdadırlar."

"Biz Müslümanlar, bu duruma daha fazla katlanmayacağız. Kafkasya'da terör gruplarının sözü geçtiği sürece, bu topraklarda barış ve huzur sağlanamaz. Burada kimseyi jumallemek gibi bir amacımız yok; fakat barışın sağlanabilmesi adına şunu ifade etmek zorundayız ki Kafkasya'da görev yapan yöneticilerin çoğu Ermeni terörüne yenik düşmüş ve boyun eğmişlerdir. Hükümet hangi kararı çıkarırsa çıkarsın, buradaki yetkililer terör korkusuyla o kararları uygulayamayacaklardır. Bir tarafa sürekli olarak haksızlık yapılmaktadır ve bu durum ortadan kaldırılmadığı sürece Kafkasya'ya barış gelemez."

Peterson:

"Bu salon böyle laflar için uygun değil. Bu konunun burada ele alınmaması gerek."

(Ermeniler, Peterson'un sözlerini şiddetle alkışladılar.)

Ahmed Bey Ağayef:

Sayın Peterson af buyursunlar; fakat bu salonun tam da bu laflar için uygun olduğunu söylemek istiyorum. Buraya sorunlarımızı dile getirmek, herşeyi açık açık konuşarak

dertlerimize çare aramak için toplandık. Bazı laflar birilerinin hoşuna gitmemiş olabilir; fakat bu bizi asla alakadar etmemektedir. Bu konuyu gündeme getirmekteki amacımız, Kafkasya'da Ermeni terörüne yenik düşerek yeminlerini ve vicdanlarını unutan, ölüm emirlerinden korkarak Ermenilere itaat etmeye başlayan hükümet memurlarının isimlerini ve rezilliklerini Rusya'nın tamamına duyurmaktan ibarettir. O memurların ancak böyle bir hareketten sonra toparlanabileceklerini, görevlerini layıkıyla yerine getirmeye başlayacaklarını umuyoruz.”

Kerbalai İsrafil Hacıyef:

“Ermenilere neden birtakım ayrıcalıklar tanıdığını bir türlü anlayamıyorum. Hıristiyan olmaları, Ruslarla aynı dine mensubiyetleri; daha kültürlü ve zengin olmaları dolayısıyla mıdır? Üstüne üstlük bir de terör gruplarının olması mı icap ediyor? Biz de terör grupları oluşturabiliriz. Biz de mavzerler temin eder, bombalar atarız. Ermenilerin ileri gelenlerini, ya da hükümetin valilerini öldürebiliriz. Fakat biz bunların hiçbirini yapmıyoruz. Zira bizim nazarımızda bunlar alçak ve rezil hareketlerdir.”

“Konuyu tartışmaya açmaktaki tek amacımız, hükümet güçlerini, görevlerini kimseden korkup çekinmeden, baskı altında kalmadan, adil ve tarafsız bir şekilde yapmaya zorlamaktır. Bunun sağlanamaması durumunda biz de teröre başvurmak zorunda kalabiliriz.”

Ahmed Bey Ağayef’le Kerbalai İsrafil Hacıyef’in terör konusunda söyledikleri sözler, görüşmeye katılanları çok etkiledi ve Ermeni tarafının temsilcileri ortalığı karıştırma teşebbüsünde bulundular.

Nodar gazetesi müdürü İspandaryan:

“Bizler, Ermeni vekilleri bu toplantıyı terk ediyoruz. Burada kalarak benzeri fitiraları dinlemek istemiyoruz!”

Kerbalai İsrafil Hacıyef:

“Giderseniz gidin! Size yalvaracak değiliz!”

Tagiyanusof:

“Hayır; ben arkadaşım İspandaryan’ın sözlerine katılmıyorum. Burada kalarak Müslüman arkadaşların sözlerini dinlememiz lazım. Onlar gibi biz de Kafkasya’da terör olaylarına son verilmesinden yanayız. Hükümet yetkililerinin, terör korkusuyla haksızlıklara yol vermelerini biz de istemiyoruz. Fakat Müslümanların, bizim de anlayacağımız şekilde açık konuşmalarını rica ediyorum.”

Şahmaliyef:

“Bizim buraya hükümet memurlarını övmek için toplanmadığımızı siz Ermeniler de görüyorsunuz. Memurların, terör korkusuyla Ermenilerin çıkarlarını gözettilerini açıkça beyan ettik. Bu duruma daha fazla katlanamayacağımızı da söyledik. Öte yandan, süregelen durum Müslümanları da kötü yönde etkilemektedir. Müslümanlar da hükümet memurlarını tehdit etmek suretiyle amaçlarına ulaşmayı, onların adil kararları almasını sağlamayı düşünmeye başlayabilir. Terör olduğu sürece barışın asla temin edilemeyeceğini söylemek zorundayız.”

Artyunof:

Buraya toplanmamızın asıl amacı barışı sağlamaktır. Müslümanların terör konusunu ortaya atmaları ise bu işe asla yardımcı olamaz. Hükümet memurlarının terör korkusuyla Müslümanlara karşı haksızlık yaptıkları nerede ve ne zaman görülmüştür? Ben kendi adıma böyle bir durumla karşılaşmadığımı söyleyebilirim. Burada kimseyi jurnallemek gibi bir amacımız olmamalı. Bizler jandarma değiliz. Dolayısıyla konunun iyi irdelenmesi gerekiyor.”

Alimerdan Bey Topçubaşef:

“Biz gözlerimizi kapatarak körler gibi hareket edemeyiz. Bu konuyu gündeme getirmişsek, bunu yapmak zorunda kalmışız

demektir. Bu topraklarda hükümet yetkililerinin asla tarafsız davranmadıkları garip bir durumda yaşıyoruz. Büyük şehirlerde tehditlerle hiçbir yere varılamayabilir. Fakat merkeze uzak olan taşra ortamında özellikle küçük rütbeli memurlar tehdit mektuplarından fazlaca korkmakta, kendi görevlerini yerine getirirken tarafsızlıklarını kaybetmektedirler. Kendilerine, neden böyle davrandıklarını sorunca, “Ailemiz, çoluğumuz-çocuğumuz var; tehditlerden korkuyoruz!” diye cevap veriyorlar. Bu insanların suçu nedir? Talebimiz, hükümet memurlarının işlerini korkusuzca yapmalarının sağlanmasıdır.”

Kalantar:

“Biz Ermeniler, siz Müslümanların sözlerinden hiçbir şey anlamıyoruz. Kâh ordudan, kâh gazetelerden, kâh hükümet memurlarından yakınıyorsunuz; kâh da Ermeni askerlerinin kaldırılmasını talep ediyorsunuz. Bazı fırkaları da terör örgütü olarak görüyorsunuz. Bizler de çok şeyler söyleyebiliriz; fakat susuyoruz. Zira iyi insanlar, bazı konuları asla dile getirmemeliler. Hem bu konunun görüşmelerimizin amacıyla bir ilgisi yok. Asıl önemli konulara geçilmesini öneriyorum.”

General Malama:

“Evet, geçelim!”

Adil Han Ziyadhanof:

“Hayır! Bu konunun çözüme kavuşturulması icap eder. Buraya barış için toplandıysak, o barışı boş laflarla sağlayamayız. Herkesin, düşündüklerini açık açık söylemesi lazım. Ermeniler bizi jurnalcilik ve casusluk yapmakla suçluyorlar; fakat biz bu iftiralardan yılmayız. Barışa hep hazırız, fakat barışa giden yoldaki bütün engelleri herkese göstermeyi de kendimiz için bir vazife addediyoruz. Bu engellerden biri de terördür. Ermeniler, terörün ortadan kaldırılması için bir yol önermemizi istiyor, fakat biz bunu yapamayız. Biz sadece nedenleri söylüyoruz. Çareyi ise hükümetin bulması gerekmektedir.”

İrevan’dan bir Ermeni vekili:

“Müslümanların da kendi grupları var. Mesela Deli Ali’nin grubu herkesi büyük korkuya sevketmiyor mu? Müslümanlar da bu grubu ortadan kaldırmalıdır.”

Ahmed Bey Ağayef:

“Bizim terör konusunu açmaktaki tek amacımız barış ve huzuru sağlamaktan ibarettir. Zira Müslümanlar, Kafkasya’da terör mevcut olduğu sürece barış ortamının sağlanamayacağına kaniler. Burada temsilcisi olduğumuz halkın görüşlerini dile getirmek zorundayız. Bizi ‘jurnalci ve casus’ adlandıranlara aldırıyoruz. Zira jurnalci ve casusların kimler olduğunun herkesçe bilindiğine inanmaktayız.”

“Bana sorulan sorulardan biri de teröre daha ne kadar tahammül edileceği meselesidir. Daha önceki konuşmalarında da bu konuyu açıklığa kavuşturmaya çalışmıştım. Hükümetin, düşünce özgürlüğünü kısıtladığı, insanların kendi görüşlerini yazarak veya konuşarak dile getirmelerine engel olduğu durumlarda terör uygulanmasına tahammül gösterilebilir. Fakat terörün amacı halka ve bütün insanlığa hizmetten ibaret olmalı. Kafkasya’da terörün ahaliyi gaddar yöneticilerin zulmünden kurtarma işine hizmet ettiği dönemler olmuştur. Terör sayesinde ahalinin çiğnenen haklarının geri alındığı bu dönemlerde hepimiz, “Teröre yardım ediniz” çağrısında bulunuyorduk. Fakat zamanla bu terör amacından saparak bambaşka bir özellik arzelmeye başladı ve yalnızca bir fırkanın çıkarlarını gözetir hale geldi. Hükümet memurlarını, adalet ve insafı bir tarafa bırakarak bir tek partiye hizmet etmeye zorladı. İşte bu duruma asla tahammül edilemez. Bu durum sürdüğü müddetçe barış da sağlanamaz.”

“Buraya toplanmış, barış adına çeşitli öneriler sunmaktayız. Alınacak kararları uygulama görevi ise yarın yine hükümet memurlarının, idarecilerin omuzunda olacaktır. Memurlar terörden korktukları sürece bu kararları nasıl uygulayabilirler? Uygulamaya kalktıkları zaman, bir tarafın çıkarlarını gözetmek; diğer tarafın

haksızlığa maruz kalmasına göz yummak durumunda kalmayacaklar mıdır? Kendisine haksızlık yapılan taraf, gidişattan rahatsız olarak kin ve husumet gütmeyecek midir? Bu durumda barış sağlanabilir mi?”

“Eğer amacımız barışa ulaşmaksa, diğer konularla beraber, terör olayını da çözüme kavuşturmamız icap eder. Bu düşüncemizi dile getirince, bizim Taşnaksutyun’u kastettiğimiz söylüyorlar. Oysa biz Taşnaksutyun’u kastetmiyoruz, sadece terörün kaldırılmasını talep ediyoruz. Yani biz ‘terör’ deyince, Ermenilerin aklına hemen Taşnaksutyun geliyor. Bu da Taşnaksutyun’un terörle bir ilgisi olduğunu göstermektedir. Herşeye rağmen bizler Taşnaksutyun’u suçlamıyoruz. Evet, suçlamıyoruz! Zira sayın Hatisof birkaç gün önce belagatli bir konuşma yaparak, Taşnaksutyun’un Rusya’daki önemli şahısların, generallerin, hatta Kafkasya canişini hazretlerinin rıza ve görüşlerine uygun hareket ettiğini; partinin on beş yıldan beri faaliyet göstermekte olduğunu; kendi ordusuna, bütçesine ve askerlerine sahip bulunduğunu söyledi. Müslümanların vekilleri olarak bizler, bu lafları işitince hayretler içinde elimizi ağzımıza götürerek şöyle düşündük: On beş seneden beridir faaliyette olan silahlı bir parti, üstelik hükümet yetkililerinin kendisinden haberdar oldukları ve buna rağmen yasaklamadıkları, hatta destekledikleri bir parti hakkında şikayette bulunmak, o partinin kapatılmasını talep etmek nafîle bir davranıştır. Buna karşılık bizim de kendi başımızın çaresine bakmamız icap eder. Biz de mükemmel ve silahlı partilere sahip bulunmalıyız. Bizim de kendi ‘Taşnaksutyunlarımız’ olmalı. Hükümet, bir tarafa müsaade ettiğini ötekine de etmeli; aksi halde huzursuzluk ve karışıklık çıkar.”

General Malama:

“Hayır! Hayır! Hükümet, benzeri fırkaların ister Taşnaksutyun’un, ister diğerlerinin- kapatılması yolunda ciddi tedbirler almaya kararlıdır. Bu fırkaların tamamı ortadan kalkacaktır!”

Müslüman vekiller: “Çok güzel! Pek âlâ!”

Kerbalai İsrafil Hacıyef:

“Bir ülkede iki hükümet olur mu? Bu sorunun cevabını açık ve seçik olarak duymak istiyoruz. Tebaadan bir topluluğun, fırkalar kurarak ordu toplamasına nasıl izin verilir? Fransa’da, ya da İngiltere’de böyle grupların mevcut olduğunu duyuyoruz. Aynı şey Rusya’da da mevcut olacaksa, bundan bizi de haberdar etsinler. Zira biz bir taraftan hükümetin emirlerine, diğer taraftan ise başka bir topluluğun isteklerine uymayı, ikisine de tabi olmayı kabul edemeyiz. Durumu bize açıkça söyleyin de başımızın çaresine bakalım.”

Artyunof:

“Müslüman tarafının temsilcileri bizi suçluyor ve bize saldırıyorlar. Biz ise savunma pozisyonu almış durumdayız.”

Adil Han Ziyadhanof:

“Biz kimseye saldırmıyoruz. Barışı düşünüyor ve herşeyin açık ve doğru bir şekilde konuşulmasını istiyoruz.”

General Malama:

“Bu kadar müzakere yeter. Terör konusunda şöyle bir karar alalım: Hükümet, terörün ortadan kaldırılması için ciddi tedbirler uygulayacak ve silahlı fırkaları dağıtacaktır.”

Bu karar oy çokluğuyla kabul edildi.

Ek

Ermenilerin bu toplantıya katılmaktaki amaçları barışı sağlamak değil, hükümet yetkililerinin gözleri önünde Müslümanları haksız çıkararak onlardan tavizler koparmaktı. Nitekim general Malama’nın huzurunda çokça bağırıp çağırdılar. Özellikle sekizinci oturumda Hatisof, Artyunof ve Arakelyan zarara uğradıklarını anlatan nutuklar söylediler. Oysa hükümet yetkilileri, Ermeni hülyalarının gerçekleşmesinin olanaksızlığını

TOPLUMSAL BARIŞ VE SÜNNİ MÜSLÜMANLAR

anladıkları için, onları “Geçmiş karıştırmak istemeyiz.” diyerek cevaplandırdılar.

Ermenilerin, barış görüşmelerinden beklentileri ve Müslümanlarla ilgili girişimleri konusunda yazılan makalelere bir örnek. Tiflis'te Ermenice yayınlanan Arac gazetesinin 12 Şubat 1906 tarihli 2. sayısında çıkmış olan bir makaleyi, Ermenilerin Tiflis'teki barış görüşmelerine hangi beklentilerle geldiklerinin bir delili olarak buraya alıyorum. İşte o makale:

“Toplumsal Barış ve Sünni Müslümanlar”

Ermenilerle Müslümanlar arasındaki karışıklık bir seneden beridir sürmekte; şehirler ve köyler yakılarak harabeye dönüşmektedir. Erkekler, kadınlar ve çocuklar öldürülmekte veya açlıktan ölmektedirler. Vilayetler yakılıp yıkılarak cehenneme benzemektedir. Bazen büyük, bazen de küçük çaplı yıkıcı fırtınalar kopup durmaktadır ve bu duruma ne zaman son verileceğini kimse bilmiyor. Aziz vatanımızı cehenneme çeviren iğtişâşlar ne zaman bitecek?

“Barış! Barış!” diye yükselen feryatları çokça duyuyoruz. Her iki taraf din adamlarının ve halkın ileri gelenlerinin katılımıyla toplantılar yapıyor, heyetler oluşturuyor. Görüşüp öpüşüyorlar. Fakat barış öpüşü yine karışıklık öpüşüne dönüşüyor. Tekrar fırtınalar kopuyor, silahlar patlıyor. Suçsuz yere öldürülenlerin feryadı, kanlı olaylar yeni yeni bölgelere doğru yayılarak köyden köye, şirden şehire ulaşıyor.

Şimdilerde, Kafkasya canişininin emri üzerine yeni bir komisyon oluşturuluyor. Bir farkla ki bu komisyon çok geniş olup Kafkasya'nın tamamını ilgilendirecektir. Açıktır ki, böyle bir komisyonun alacağı kararlar gerçekten çok etkili olabilir. Bir şartla ki komisyon, daha öncekilerden farklı bir şekilde kurulmuş olsun. Oysa oluşturulma aşamasındaki elde edilen bütün ipuçları,

bu komisyonun da öncekilerden hiçbir farkı olmayacağını göstermektedir.

Özellikle şu hususu belirtelim: Komisyona Müslümanlar tarafından katılan insanlar, sadece Müslüman ahali tarafından seçilmiş şahıslar olmayıp hanlar, ağalar, beyler ve panislamist ideologlardır. Nitekim Müslümanların saldırıları da bu şahısların teşebbüsleri ve çabaları sonucunda gerçekleştirilmekteydi. İşin bir başka boyutu daha vardır ki üzerinde iyice durup düşündüğümüz zaman, ne kadar zararlı sonuçlar doğurabileceğini anlarız. Komisyona Ermeni ve Şii Müslümanların temsilcileri dışında Sünni(?) Müslümanların temsilcileri de katılacaklardır. Biz, komisyonun bu heyetle oluşturulmasını protesto ediyoruz. Zira olaya, daha başlangıçtan itibaren milli ve dini bir husumet süsü verilmekte ve olup bitenlerin Rusya'nın tamamını saran hareketliliğin bir parçası olduğu kabullenilmemektedir. Baş gösteren karışıklıkların sadece Ermenilerle Müslümanları ilgilendirdiği ve Kafkasya'nın tamamını içine alan bir iğtişaş olmadığı izlenimi uyandırılmak isteniyor. Karışıklıkların mevcut olduğu araziler, bütünüyle inkılapçı bir hareketliliğe sahne olan Rusya içinde sanki geçici bir Vandet hükmünde gösteriliyor. Ve bu Vandet'i yatıştırmak uğruna bütün halkların temsilcilerinden ibaret bir komisyon kurmak icap ederdi. Yani bu komisyona sadece Ermenilerin ve Müslümanların değil, Ruslarla Gürcülerin de temsilcileri katılmalıydı.

Öte yandan, akla şöyle bir soru gelmektedir: Sünni Müslümanlar neden olayların içine çekiliyor ve onlara hangi nedenle zulüm yapılıyor? Onların da Şii Müslümanlarla bir olarak Ermenileri düşman belledikleri kanısı büsbütün yanlıştır. Zira Sünni Müslümanlar hemen her bölgede tarafsız kalmış ve Şii Müslümanların yağmacı saldırılarına katılmaktan çekinmişlerdir. Ender durumlarda olaylara katıldıkları zaman vicdanlı ve adil bir şekilde hareket etmişlerdir.

Ermenilerin kalbinde yüzyıllardır Müslümanlara karşı bir husumet mevcut olmuştur. Onlar bugün de komşularına karşı silaha sarılmak zorunda kalmışlardır ve bunu içleri acıyarak

yapıyorlar. Zira kendilerini savunmak durumundadırlar. Ermeniler sade Sünni Müslümanlarla değil, Şii Müslümanların barış ve huzura halel getirmeyenleri ile de düşman değillerdir; düşman olmak gibi bir niyetleri de yoktur. Ermeniler, Taşnaksutyun isimli devrimci Ermeni fırkasının önderliğinde, hep barış için çalışmışlardır. Her ortamda, hem sözleri, hem de işleriyle halklar arasında iyi komşuluk ilişkilerini tebliğ etmişlerdir. Bütün bunları yapmalarına rağmen, Ermeni tarafının temsilcilerinin Şii Müslümanların temsilcileriyle beraber, Sünni Müslümanlar'la da karşı karşıya getirilmeleri ve aynı müzakere masası arkasına oturtulmaları büyük bir haksızlıktır. Barışı sağlayacak heyette Müslümanlar temsil olunacaklarsa, komşularımız olan Rusların ve Gürcülerin de temsil olunmaları gerekir. Ermenilerle Müslümanlar arasındaki huzursuzluğun sırf dini zeminde baş gösterdiği düşünülüyorsa, bu düşüncenin yanlış olduğunu vurgulayalım. Müslüman tarafının temsilcileri, daha önceki denemelerde tanık olduğumuz üzere, komisyonun çalışmalarına engel olmazlarsa, Ermenilerin daha ilk oturumdan itibaren bu büyük yanlış anlaşılmayı masaya getirmeleri ve durumu açıklığa kavuşturmaları icap eder.

İmza: J. T.

ACIKLI KATAR OLAYLARI

29 Temmuz 1906 tarihinde Zengezur'un beşinci sahasında gerçekleşen Katar köyü faciasını anlatmaktadır. Özel mektuplardan derlenmiştir.

Olay öncesi

Şebadek olayları anlatılırken, okurlarımıza bazı konularda daha geniş bilgiler verilecektir. Fakat burada da birkaç kelime söylemeyi uygun buluyorum. Ermeni casus örgütleri beşinci sahayı ele geçirmek uğruna pek çok girişimde bulunmaktaydılar. Bunlardan biri de İrevan'dan Nahçıvan'a uzanan yol üzerindeki bütün Müslüman köylerini dağıtarak İrevan Ermenilerini Nahçıvan'da hazır bekletilen askeri kuvvetlerle birleştirme girişimiydi. Nahçıvan'ı Zengezur'a bağlayan yol üzerindeki Müslüman köylerini yıkarak. Nahçıvan'daki askeri kuvvetlerle Zengezur gönüllülerini irtibatlandırmak da bu girişimler arasındaydı.

Ermeniler, beşinci sahanın anahtarı hükmünde olan Okçu-Şebadek köylerini ele geçirmek için Şuşa yenilgisinden sonra Cavanşir ve Cebrail'e dağılmış durumda olan askeri kuvvetlerini bir araya getirerek bakır madenleriyle ünlü Katar köyü yakınındaki Barabatum ve Çekedek isimli Ermeni köylerinde toplanmaya başladılar. Ermeni örgütlerinin asıl amacı Katar ahalisini manevi bir baskı altında tutmaktı. Öte yandan, Mirza Aram Bey isimli bir Ermeni, toplanan askeri kuvvetlerin komutanı olarak atanmış ve kendisine birtakım kesin emirler verilmişti.

Mirza Aram Bey'in girişimleri

29 Temmuz 1906 tarihinde Mirza Aram Bey'in girişimleri sonucunda Karaçimen köyünden Sefyar Bey alışveriş bahanesiyle maden pazarına davet edilir. Zavallı Sefyar Bey silahsız olarak atına biner ve maden pazarına doğru gider. Yolda pusu kurmuş olan Taşnaksutyun mensubu katiller, Sefyar Bey'i vahşicesine öldürürler. Haber, civar bölgenin Müslümanlarına ulaşınca maden pazarına saldırı düzenlenir ve bir Ermeni öldürülür. Olaylar sırasında boş bir bakır madeni de ateşe verilir.

Gürtültü-patırtı sonucunda Kapan deresinde birbirine yakın yerleşmiş olan köyler ayağa kalkar. Ermeni askeri kuvvetleri ve gönüllüleri dört bir taraftan maden pazarına saldırarak pazarın Müslümanlara ait kısmını yakıp yıkar ve Müslümanlara yarım milyonluk bir zarar verir. Malları yağmalanan zavallı Ordubad tüccarları kaçarak Katar köyüne sığınır. Kaçanlardan altı kişilik bir grup ise Okçu-Şebadek civarında Ermenilerce yakalanır ve katledilir. 29 Temmuz tarihinde maden pazarının dağıtılmasının ardından, Ermeniler Karhana isimli Müslüman köyünü hedef olarak seçerler.

Karhana köyü haberleri

Maden pazarının dağıtılmasının ardından, 29 Temmuz 1906 tarihinde, saat on iki sularında Karhana köyüne taarruza geçildi. Köy dört bir taraftan ateşe maruz bırakıldı. Karhana köyü ahalisi fakir ve zavallı insanlardı; doğru-düzgün silaha da sahip değillerdi. Bu sebeple, birkaç dakika kadar köyü savunmaya çalıştılsa da, Ermenilerin her defasında beş bin tüfekten atılan kurşunlarına karşı koyamayarak kaçıp dağa-taşa, çalılıklara sığınmayı düşündüler. Ermeniler ise Müslümanları çalılıklarda, kaya aralıklarında teker teker bularak ya tutsak ediyor ya da öldürüyorlardı. Otuz kadar kadın ve çocukla, silahsız birkaç erkek, bir kaya parçasının arkasına saklanmışlardı. Saklanan kadınlardan Pakize isimli birinin (bu kadının 'Tahir isimli eşi Ordubadlı olup muharebelerden birinde öldürülmüştü) Firuze isimli henüz süten kesilmemiş bir çocuğu vardı. Silahlar patladıkça çocuk korkudan ağlamaktaydı. Ermeniler, çocuğun ağlama seslerini duyarak saklananları buldular ve tamamını katlettiler. Muhtemeldir ki çocuğu annesinin kucağından çekip alarak katletmek suretiyle ağlamasına son vermişlerdi. Karhana köyünden kurtulan fazla insan olmadı.

Beş köyün dağıtılması

Karhana köyü ahalisinin tamamının katledilmesinin ardından, aynı tarihte, saat üç sularında beş Müslüman köyü daha Ermeniler tarafından dağıtıldı. Bu köylerin ahalisi muharebeye hazır değildi ve köyler çatışmasız teslim edilmişti. Ermeniler

tarafından dağıtılan bu beş köyün isimleri şöyle: Lov, Halaç, Saltaşlı, İncevar ve Taşnov. Ahaliden canını kurtarabilenler kaçarak Katar köyüne sığındılar. Ermeniler, kaçanları izleyerek Katar köyü üzerine de ateş yağdırmaya başladılar. Fakat Katar Müslümanları cesur ve yiğit insanlar olduklarından Ermenilere fazla ileri gitme fırsatı vermediler.

Katar muharebesi

1 Ağustos tarihinde, saat 12 sularında Ermeniler Katar köyünün etrafını çevirerek, köye ateş yağdırmaya başladılar. O sırada barış görüşmelerinde aracılık yapan *pristav* Sakarof ve birkaç polis memuru köyde bulunuyordu. Ateşin şiddetlendiği bir anda *pristav*ın yanında bulunan Celil isimli bir Lezgi, “Sizde hiç merhamet yok mu? Müslümanların üzerine kurşun yağdınıyor, siz ise durmuş seyrediyorsunuz. Köyün yakınındaki *kazaklara*, Müslümanları korumalarını emredemez misiniz?” diye sordu. *Pristav* ise, “Ben Müslümanları savunamam. Ermenilerin ne şiddetle ateş ettiklerini görmüyor musun?” diye cevap verdi.

Müslümanların ne kadarlık bir kuvvete sahip bulduklarından haberdar olmadıkları için, Ermeniler köye sokulmaya cesaret edemiyorlardı. Bu yüzden *pristav* Sakarof’la konuşan Ermeniler, Müslümanların durumunu öğrenmek amacıyla, Sakarof’un rızası ve tavsiyesi üzerine, köye elli kişilik bir *kazak* grubu gönderilmesini sağladılar. *Kazaklar*, köydeki Müslümanların çoğunlukla silahlı olduklarını görünce, “Siz evlerinizde rahatça oturunuz; Ermenilere karşılık vermeyiniz. Hükümet güçleri Ermenileri cezalandıracaktır,” diyerek onları kandırdılar.⁴⁶ Köyü baştan başa dolaşarak Müslümanların durumu hakkında bilgi toplayan *kazaklar* Sakarof’un yanına döndüler. Bu

⁴⁶ 1904 yılından bugüne değin yayınlanan Müslüman gazetelerinin tamamında, hangi köşeye bakarsanız bakın, Müslüman köylülerinin *pristavlar* ve kaza reislerinden şikayetçi olduklarını görürsünüz. Katar Müslümanlarının yenilgiye uğramalarına da *pristav* Sakarof neden olmuştur. Sakarof’un, “Ben Müslümanları savunamam. Ermeniler’in ne şiddetle ateş ettiklerini görmüyor musun?” sözlerinin, Müslümanlar tarafından kıyamete kadar unutulmayacağını umuyoruz. (y.n.)

arada, Katar’da bulunan göçmen aşiretlerden birinin reisi, hükümet güçlerinin koruması altında aşiretini de alarak çekip gitmek istediğini söyledi ve Sakarof’tan korunma talep etti. Onun bu talebi dikkate alınmadı, yani Sakarof, onların da Katar köyünde kalarak katledilmelerini daha uygun bulmuştu.

Müslümanların durumu hakkında bilgi elde eden⁴⁷ Ermeniler, köye şiddetli bir saldırı düzenlediler. Saldırı sırasında, *pristav*, emrindeki *kazakları* da alarak Barabatum isimli Ermeni köyüne çekildi. *Pristav*ın, elindeki dürbünle muharebe alanını izlediği ve “Ermeniler ne de güzel bir yürüyüş düzenlemişler,” dediği, yakınında bulunan bir süvari tarafından nakledilmiştir.

Saldırının ilk anlarında, bu kadar şiddetli bir çatışma görmemiş olan Müslümanlar şaşkınlık içinde kendilerini savunmaya çalışıyorlardı. Öte yandan, Ermenilerin çok oluşu da Müslümanları korkutmaktaydı. Katar dört bir taraftan Ermeni köyleriyle çevrilmişti ve bu köylerde bulunan gönüllüler, tüfeğini kapar kapmaz, on dakika kadar kısa bir sürede Katar’a varabilirdi.

Katar köyünün coğrafi konumu göz önüne alındığı zaman, Katar Müslümanlarının şecaati ve yiğitliği daha iyi anlaşılıyor. Etrafı Ermeni köyleriyle sarıldığından ne Katar’ı terk etmenin, ne de dışardan yardım almanın bir yolu vardı. Ancak, maden pazarında yerleşen posta idarehanesinin Müslümanlara bir faydası dokunabilirdi, fakat *pristav* Sakarof idarehaneyi kapattırarak Barabatum isimli Ermeni köyüne taşıtmıştı. Dolayısıyla Katar Müslümanları tam bir abluka halinde bulunuyorlardı.

⁴⁷ Savaş sırasında, düşman ordusuna karşı koyan bir askeri güç ne kadar hazırlıklı olursa olsun, muharebeye hafif tüfek ateşleriyle başlar. Bir günün sonunda kuvvetler kendi taraflarına çekilirler ve gece olunca keşif kolları çıkarılır, yani düşman kuvvetleri hakkında bilgi toplamak üzere elli, altmış kişilik bir heyet görevlendirilir. Kılık değiştirmiş olan casuslar veya tutsak edilen düşman askerleri aracılığıyla, düşman kuvvetleri hakkında bilgi toplanır. Daha sonra bu bilgiler telgraf veya mektup aracılığıyla komutana ulaştırılır. Komutan, düşman kuvvetlerini yenecek kadar asker görevlendirerek siperler üzerine yürüğe başlar. Düşman askerlerinin az olduğu mevkiideki güçleri ise daha verimli kullanmak üzere diğer mevkilere gönderir. Katar Ermenileri de Müslümanlar’ın kuvvetleri hakkında bilgi edinmeye çalışırken aynı şeyleri amaçlamışlardı. (y.n.)

Katar köyünde çatışmalar dokuz gün boyunca bütün siddetiyle sürdü. Fakat Müslümanların yiğitliği karşısında, Ermeniler köyü işgal etmeye muvaffak olamadılar. Katar köyüne saldıran Ermeni kuvvetleri sekiz bin kişiden oluşuyordu. Müslümanlar ise umutsuz bir durumdaydılar. Nihayet, hallerini anlatan bir parça kağıt yazıp ulağa yirmi beş ruble vermek suretiyle kağıdı Zengilan'ın asilzadelerine ulaştırdılar ve kendilerinden yardım istediler. Fakat karşılığında, "Biz size yardım edemeyiz, kendi başınızın çaresine bakın," cevabını aldılar.⁴⁸ Bu cevap Katar Müslümanlarının ruh halini daha da kötü etkiledi.

Katar muharebesi sırasında, Melik Azaryans'ın bakır madenlerinde çalışan İranlı Müslüman işçilerin Katar köyü ahalisine en büyük darbeyi vurduklarını da belirtmek gerekir. O merhametsizler, sırtlarında petrol ve dinamit taşıyarak "Ya Ali!" nidaları altında köye sokulmaya çalıştılar; Katar Müslümanları ise kendilerine yardım ulaştırıldığını düşünerek İranlı işçilerin köye girmelerine izin verdiler. Oysa işçiler getirdikleri petrolü ve dinamiti, evleri ateşe vermek, taş yapıları havaya uçurmak için kullandılar.

9 Ağustos gecesi saat on iki sularında Ermeniler köyün üzerine geniş çaplı bir yürüyüş düzenlediler. Müslümanlar da siperleri terk ederek Ermenilerin üzerine yürüdüler. Müslüman gençler, "Düşmanla karşı karşıya gelerek ölmek, siper arkasında ölmekten evladır," diye düşünerek büyük bir fedakarlıkla savaşıyorlardı. Gece olunca, Ermeniler muhafaza birlikleri bırakarak karargahlarına çekildiler. Gitgide şevkleri kırılan Müslümanlar arasında ise bir soğukluk ve ittifaksızlık oluşmaktaydı. Aynı gece Müslümanlar köyün etrafında muhafaza gücü bile bırakmadan gaflet uykusuna daldılar. Ermeniler ise bu

⁴⁸ Saygıdeğer muhabirimim de belirtmiş olduğu üzere, Zengilan'dan hari yirmi süvarilik bir güç gelerek Barabatun köyüne ateş etmeye başlasa, Ermeniler'in dikkati Barabatun'a celbedilmiş olur ve Katar Müslümanları kuşatmadan çıkabilirdi. Ne var ki Zengilan Müslümanları böyle bir gayret içine girmediler. (y.n.)

durumu farkederek köyün etrafındaki önemli mevkiilerin tamamını ele geçirdiler. Bu suretle Katar köyünün kaderi belirlenmiş oldu.

Ermeniler köyü sıkıca kuşatmışlardı ve köyün üzerinden kuş bile uçurmuyorlardı.⁴⁹

Havanın aydınlanmasına bir saat kala, Ermeniler köyün üzerine ateş yağdırmaya başladılar. Barabatun köyünde bulunan *kazak* birlikleri de Ermenilere yardım ediyorlardı. Ermeniler, ellerinde bulunan askeri gücü dört kısma ayırmışlardı ve dört bir taraftan köyün üzerine yürüyorlardı. Her grubun önünde ise sırtlarında petrol tulumları ve dinamitler taşıyan İranlı işçiler vardı.⁵⁰ Katar ahalisi yiğitçe direniyordu. Ermeniler büyük kayıplar vermekteydiler, fakat yine de köyün içine sokulmayı başarmışlardı.

Silah patlamaları, Müslüman gençlerinin "Allah! Allah!" nidaları, damların üzerinden muharebeyi izleyen annelerin feryatları birbirine karışmış, köyde bir kıyamet manzarası

⁴⁹ Halaç köyünde saklanarak 9 Ağustos gecesi Katar'a ulaşmak isteyen zavallı bir Müslüman'ın anlattıklarından: "Maden pazarından geçerek Halaç'a varınca korkunç bir durumla karşılaştım. Köyün üzerinde bir duman tabakası asılı duruyordu. Ne bir lamba ışığı, ne de bir kibrit parıltısı göze değmekteydi. Hayvanların, börtü böceğin, hatta insanların sesleri büsbütün dinmiş, köy o karanlık gecede müthiş bir sessizliğe gömülmüştü. Arasına süt çocuklarının ağlayışını andıran sesler duyularak, köy halkının uyanık bulunduğunu haber veriyordu. Bazen de ayrılık acısını hatırlatan ağlama sesleri içimi yakıyordu. Bu sesler, karanlık gecenin doğa seslerine karışarak dağlarda yankılanıyordu. Köyü çevreleyen sıradağlar, evlatlarını kaybederek bir matem merasiminde dizleri üstüne çöküp oturmuş ve feryat figan etmekte olan binlerce anneyi animsatiyordu. Bir şaşkınlık, hayret, korku ve dehşet içinde yürüyordum. Fakat nereye gittiğimi bilmiyordum. Yürüdükçe, korku ve dehşet de beni takip ediyordu. Nihayet savunmasız bırakılmış olan Müslüman siperlerine vardım. Boş su mataraları ve mermi kovanları etrafa saçılmıştı. Siper taşları arasından yükselen barut kokusu dimağımı yakıyordu. Uzaklardan, Ermeniler'in köy üzerine saldırdıklarını görünce, dağları aşarak Kelledağ köyüne kaçmaya başladım."

⁵⁰ Ne tuhaftır ki, İranlı işçiler daima Ermenilerce katledilmekte, fakat buna rağmen Ermenilere yardım etmeyi sürdürmekteydiler. "Düşmen-i dâna beh ez dust-i nadan" (Akılsız dosttan akıllı düşman iyidir) diye söylemiş olan şairin ruhu şad olsun! (y.n.)

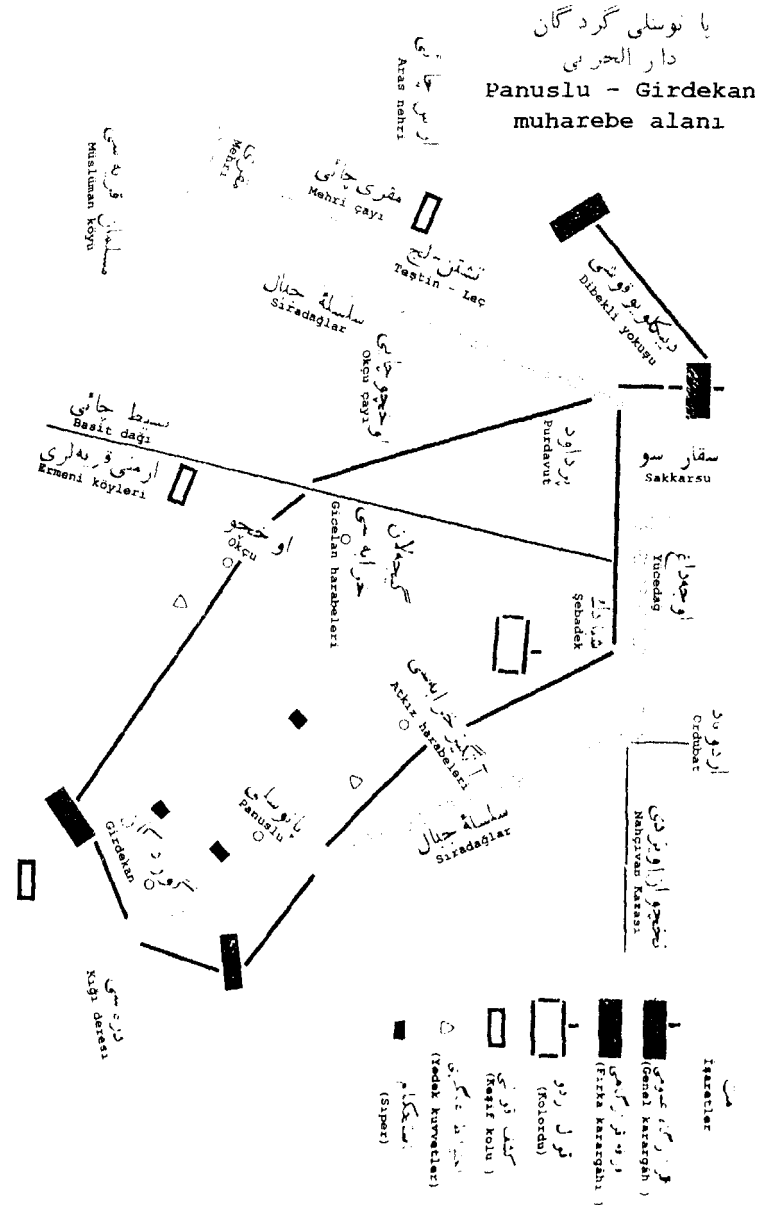
oluşmuştu. Tüfek namlularından çıkan duman, piyade ve süvarilerin ayakları altından yükselen toz ve yakılan evlerin dumanları bela bulutları şeklinde köyün üzerinde asılı kalmıştı. Bu bela bulutlarının altında, gözleri harislikle kapanmış bir halkla, aziz canını dişine takarak kendini savunan diğer bir halk birbirine girmiş bulunuyordu.

Çatışmalar akşama kadar bütün şiddetiyle sürdü. Köy büsbütün yakıldı, fakat Müslümanlar köyü yine de terk etmediler. Ermeniler attıkları bombalarla Müslümanları korkutabileceklerini umuyorlardı; ama onları köyden çıkarmaya muvaffak olamadılar. Nihayet Ermenilerin geri çekilmesi üzerine, köyde barınmanın olanaksızlığını gören Müslümanlar, kadınları ve çocukları da alarak Kelledağ köyüne doğru yola çıktılar.

Olayların özeti

Katar muharebesi, Müslümanlara pek çok zararı dokunmuş olan Aram Bey tarafından planlanmıştı. Muharebe 29 Temmuz tarihinde başlamış, 9 Ağustos günü sona ermiştir. İranlı işçiler, Katar muharebesinde açıktan açığa Ermenilere yardım etmişlerdir. İşçilerin başında bulunan şahıs -Karadağ vilayetinin Astamal köyünden Süleyman- Ermenilere özellikle büyük ölçüde yardım etmiştir. Ermeniler köyü baştanbaşa yakmalarına rağmen, Müslümanları köyden çıkarmaya muvaffak olamamışlardır.

Katar köyünün yakılıp yıkılmasının ardından Ermeniler Okçu-Şebadek olaylarını başlattılar.

ZENGEZUR'DA OKÇU-ŞEBADEK VEYA KAPAN DERESİ OLAYLARI

Ermeni gizli örgütlerinin Gence vilayetindeki siyaset alanı ancak Şuşa olabilirdi. Bu örgütler Şuşa'daki Müslümanlara çeşitli şekillerde zulümler yapıyor. Müslüman köylerine görülmedik işkenceler ve insanlığa yakışmayan vahşilikler uyguluyorlardı. İnsan olmanın ilk şartı olarak sabır göstermek gerektiğini düşünen Müslümanlar ise iyi komşuluk ilişkilerinin bozulmamasına çalışıyorlardı. Oysa Ermeniler, "Rusya'da devrim alevleri söndü, fakat biz yapacaklarımızı sona erdiremedik," diye düşünerek Şuşa Müslümanlarını açıktan açığa savaşa davet ediyorlardı.

Ermenilerin kötü niyetli olduklarını sezen Müslümanlar, şehirde birkaç noktada karışıklık çıkacağını görünce harekete geçtiler. Damarlarında şecaat ve kahramanlık kanı akan Şuşa Müslümanları, harekete geçerek Ermenileri cezalandırmaktan çekinmediler.

Ermeniler açık bir şekilde yenilgiye uğradılar. Yenildiklerine dair dört bir tarafa gizli telgraflar çektiler. Ermeni gizli örgütlerinin elebaşları perişan bir durumda kaldılar. İşlerin bu raddeye vardığını görünce Zengezur'a yöneldiler. Hayıstan'a⁵¹ - İrevan'a, Abaran'a, Aleksandropol'a- emirnameler gönderilerek asker talep edildi. Zengezur'a askeri malzeme ve savaş planları gönderildi.

Olası bir Zengezur muharebesi için hazırlık yapan Ermeniler, buraya savaş malzemesi götürürken Şuşa yolunu kullanmayı uygun görmüyorlardı. Zira Ermenilerin Şuşa'da yenilgisinden sonra o civara ateşli silah götürmek çok zordu. Bu yüzden de askerlerin ve malzemenin İrevan'dan sevki için durmadan çalışmaktaydılar. Zira İrevan'dan Zengezur'a kadar uzanan yol Ermenilerin nüfuzu altında sayılabılırdı.

Ermenilerin ileri gelenleri, İrevan'dan Zengezur'a uzanan yol üzerindeki Müslüman köylerini sıkıştırma hususunda,

komutanlarına kat'i emirler vermişlerdi. Bunun üzerine, İrevan'dan Zengezur'a bir zafer yolu açmayı planlayan Ermeniler, yol üzerindeki köylere zulüm yapmaya başladılar. Pek çok köy dağıtıldı, pek çok ev yakılıp yıkıldı.

Hanlıklar, İtkıranlar yerle bir edildi. Cehri kasabası faciası yaşandı. Buradaki olayda, hükümet kuvvetlerinin de Ermenilerle beraber faaliyet gösterdiği meydana çıktı. Öte yandan, dağlardaki geçitlerden Zengezur'a aşmak için Dirlis, Unus, Pezmeri isimli Müslüman köylerini ele geçiremeyen Ermeniler, bu köylerde ancak manevi bir sarsıntı yaratmaya muvaffak oldular.

Yukarıda isimleri zikredilen köylerin dağıtılmasının ardından, Zengezur'u araya almış bulunan Okçu, Şebadek, Purdavut ve Atkız köyleri Ermenilerin amaçlarına ulaşmalarının önünde engel teşkil ediyordu. Okçu ve civar köylerin halkı çok cesur olmanın yanı sıra, bu köylerin ahalisi İslamın en kutsal eseri olan birbirlerine bağlılık üzere yaşamaktaydılar. Bu köyler, Zengezur'un anahtarı hükmündeydi. Ermeniler ise, casuslar aracılığıyla durumu iyice araştırdıktan sonra bu köyleri dağıtmaya yetecek kadar askeri güç biriktirmek için hummalı bir çalışmaya başlamışlardı.

Kapan deresinde toplanan Ermeni kuvvetleri savaşı başlatmış bulunuyordu ve savaşın gidişi hakkında mütemadi olarak bilgiler vermekteydi. İrevan'dan açılan yolla getirilen gönüllülerin dışında Aleksandropol, İrevan, Abaran, Şuragül bölgelerinin nizami alayları da Akulis, Kelaği, Demkurt isimli Ermeni köylerinde savaşa katılacakları günü bekleyerek manevralar yapmaktaydılar. Öte yandan, Şuşa'da yenilgiye uğrayarak Akdam civarında toplanan nizami Ermeni kuvvetleri, askeri ihtiyaçları temin edildikten ve manevi sarsıntı içinde olanları yenileriyle değiştirildikten sonra, bakır madenlerinin bulunduğu Katar civarına gönderiliyordu. Bu birliklerin görevi Katar Müslümanlarının dikkatini celbederek, onları Okçu halkına yardım edemeyecek duruma getirmektir.

Şuşalı askerler 20 Temmuz tarihinde Aram Nehremof isimli bir Ermeninin komutası altında toplanmışlardı. Onların

⁵¹ Hayıstan - Ermeniler'in kendi ülkelerine verdikleri isim. (ç.n.)

yerleştikleri iki ana mevki vardı: Bakır madenleri bölgesi ve Ordubad'a dört, beş *verst* mesafede bulunan Akulis isimli köyle civardaki diğer Ermeni köyleri.

4 Ağustos 1906 tarihinde, Akulis'teki kuvvetlerin komutanı olan Aşot, İrevan'dan, bulunduğu köyden hareket ederek Okçu-Şebadek'e komşu Panuslu ve Girdikan köyelerine yerleşme emrini alır. Ayın 7'sinde Akulis'teki kuvvetler Panuslu köyüne yerleşir. Katar'daki bakır madenlerinde bulunan kuvvetlerin komutanı da, Şuşa'daki merkez karargahtan, Panuslu'ya gelme emrini alır. Fakat Katar'daki muharebe tehlikeli boyutlara ulaştığından Panuslu'ya ancak 8 Ağustos tarihinde varılabilir. Her iki ordunun Panuslu'da toplanması üzerine, askeri ihtiyaçların giderilmesinin ardından, 9 Ağustos 1906 tarihinde, yukarıda isimleri zikredilmiş olan dört Müslüman köyü hedef alınarak siperlerin kurulmasına başlanır.

Okçu – Şebadek çarpışmaları

9 Ağustos tarihinde, Müslüman köyelerinin ahalisi, günlük işleri sırasında, köyleri çevreleyen dağların tepesinde siperler hazırlayan askerleri farkederler, fakat onların Ermeni askerleri olduklarını anlayamazlar. Çeşitli düşünceler ortaya atılır, nihayet olayın aslını öğrenmek üzere birkaç kişi görevlendirilir. Görevlendirilenler, dağların tepesinde dalgalanan sancakları görüp, "Hükümet kuvvetleri olacak," diye düşünerek hiçbir şeyden endişe etmeden yollarına devam ederler. Atış mesafesine gelir gelmez, Ermeni istihkamlarından, üzerlerine kurşun sıkılır. Siper kuranların Ermeniler olduklarını anlayınca geri kaçarlar ve herkes evinden eski-püskü silahını alarak Ermenilere karşı direnmek için hazırlık yapmaya başlar. Oysa Ermeniler en modern silahlara sahiptiler. Öte yandan, civar köylerin ahalisi ormanlık alanda ziraatle iştigal eden insanlardı ve bu nedenle de köyelerini çok iyi savunabilecek durumda değillerdi.

Ermeniler, önemli mevkileri kolayca ele geçirirler. Köylerde bulunan az sayıda erkekten oluşturulan savunma birlikleri ise kadınların feryatları arasında ne yapacaklarını bilemez bir halde

bulunmaktaydılar. Hayvanların bağırtısı ve düşman saflarında çalınan borazanların sesinden ürken çocukların yürek parçalayan naleleri kıyamet gününü andırırmaktaydı. Yağmur misali yağın kurşunların sesi, askeri mızıkının gürültüsü, çocukların ağlaması ve hayvanların bağırtısı, bu zavallı köylerde İsrail'in suru çalınmış gibi bir karışıklık yaratmıştı.

Ermeni mavzerlerinden çıkan kurşunların şakırtısı, Müslüman gönüllülerinin Ermeni siperlerine doğru saldırırken coşkuyla bağırışmaları Okçu-Şebadek dağlarında yankılanıyordu.

Ermeni siperlerinden devamlı bir şekilde ateş yağmaktaydı. Müslümanların, hedeflerini isabet ettirememelerinden moral bulan Ermeniler, arasına siperlerinden dışarı çıkarak saldırıya geçecek gibi oluyorlardı. Müslüman gönüllüleri ise yağmur misali yağın kurşunlara aldırmandan ileri yürümeyi sürdürüyorlardı.

Müslümanların bu cesaret ve kahramanlığı üzerine Ermeniler, siperlerinde bulunan birkaç cehennem makinasını da çalıştırdılar. Bunun üzerine Müslümanlar bir miktar sarsıldılar, fakat komutanların tavsiyeleri ve moral verici teşvikatları sayesinde düşman üzerine yürümekten geri durmadılar.

Müslümanlar, yardım almak umuduyla civar köylere haber salmaya çalışmışlardı, fakat bütün geçitler Ermenilerin kontrolü altında olduğundan, hiçbir yerden yardım alamamışlardı. Bu yüzden Okçu Müslümanları dört gün boyunca yapayalnız bir şekilde çarpışmak zorunda kaldılar. Nihayet Ermeniler yenilgiye uğrayarak Gicelan isimli Ermeni köyüne çekilip siperler kurmaya başladılar. Ermenileri takip eden Müslümanlar bu köye de ulaştılar ve bir gün süren kanlı çarpışmanın sonunda Ermeniler büsbütün yenildiler; savaş alanı olan Gicelan köyü ise dağıtıldı.

Okçu'nun akıbeti, yahut Müslümanların yenilgisi

13 Ağustos 1906 tarihindeki Gicelan çarpışmasında Ermeniler çok zor bir durumda kalmışlardı. Savaşın daha ikinci gününde, yani Ağustos ayının 11'inde, tehlikeyi sezmiş bulunan Ermeni komutanları, Katar'daki yedek kuvvetleri de muharebeye celbetmiş, öte yandan civardaki Ermeni köyelerine haber

ulaştırarak olabildiğince çok sayıda gönüllü asker talebinde bulunmuşlardı. 14 Ağustos tarihinde Ermeni köylerinden gönderilen yardımlar ulaşmaya başladı. Yardım gönderen Ermeni köylerinin isimleri aşağıda zikredilmiştir: Beşinci sahadan Leyc, Teşkin, Venk, Karlur, Mehri, Esadazur, Kırçıvan, Ekerek, Bahrvar, Ucanabus, Kurasen köyleri; dördüncü sahadan Kargaburç, Çimen, Buk köyleri; üçüncü sahadan Okadüz, Rahdahana, Noraşen, Hotanan, Üserenk, Sahadur, Çin, Melek, Çit köyleri.

Ermeni kuvvetleri toplanarak 14 Ağustos tarihinde Panuslu, Girdikan ve Gicelan köyleri civarında mevzilendiler ve aynı gece Okçu-Şebadek dağlarını ele geçirdiler. Dört gün süren çarpışmalardan çok yorulan Müslüman gönüllüleri Molla Hasan Efendi'nin evinde toplanarak savaşmanın mı, yoksa savaşa girişmeden geri çekilmenin mi doğru olacağını tartışmaya başladılar.

Çeşitli görüşler dile getirildi. Hatta perde arkasından konuşmaları dinleyen kadınlar da birtakım şeyler söylediler. Savaşmak gerektiğini savunanlar da, savaşmadan geri çekilmenin doğru olacağını söyleyenler de vardı. En son olarak köylerin imamı, mutlu şehit Molla Hasan Efendi bastonuna dayanarak bir nutuk irat etti. Onu nutkunu, kitabımızın üslubuna uygun bir hale getirerek burada yayınlıyoruz.

Molla Hasan Efendi'nin konuşması

“Ey ahali! Dört bir taraftan bizi çevirmiş olan yüksek kayalara on dört gecelik ayın güzel ve gönül açan nuru düşmüştür. Bu nurun altında, ormanlarımızdaki ağaçlar misali titreyen gölgelerin tamamı, Ermenilerin savunma istihkamlarına taktıkları sancaklardır. Dikkatlice bakınız!”

“Bizi kuşatan, evlerimizi hedef alan bu gölgeler Ermeni birlikleri ve Hayıstan vahşileridir ki yarın bu saatlerde evlerimizi ateşe vereceklerdir. Evlatlarımız; savaşsak da, savaşı terk etsek de helakimiz kesindir. Kadınlarımız ve çocuklarımız hususunda Ermenilerin kalbinde zerre kadar merhamet olmayacak

düşüncesindeyim. Bu gece köylerin savunmasına dikkat ediniz. Sabah olunca Ermeniler saldırıya geçeceklerdir. Bizler ise saldırıya gücümüz yetmeyeceğine göre savunmada kalmalıyız. Elinizden geldiği kadar direniniz. Yenilgiyi hissedince hep beraber kaçmaya kalkmayınız. Zira o zaman Ermeniler sizi takip eder. Kaçmanız gerekince gençlerden bir grubunu *dümdar* olarak geride bırakın ve ailelerinizi de alıp dağların eteğindeki ormanlara sığınınız.”⁵²

Molla Hasan Efendi'nin konuşmasının bu yerinde halktan, özellikle kadınların arasından içler yakan naleler yükseldi. Molla Hasan Efendi konuşmasını şu sözlerle sürdürdü:

“Ey ahali! Ağlayıp sızlamak, kadınlar gibi inlemek fayda etmez. Bu hareketler erkeklerin manevi gücünü tüketerek onların elini kolunu bağlamaktan başka bir işe yaramaz. Şimdi ise silahlarımızı alıp kontrol ediniz!”

Molla Hasan Efendi bu sözlerle konuşmasını bitirerek Kuran-ı Kerim okumaya başladı. Erkekler, ellerindeki silah ve cephaneliği yoklamaya koyuldular. Birkaç *berdanka* ile birkaç yüz kurşun kaldığı görüldü. Tüfeklerden çoğu dört gün süren çarpışma sırasında kullanılamaz hale gelmişti.

Ellerinde yeterince cephanelik kalmadığını gören insanlar, manevi bir çöküntü içinde kadınları ve çocukları da alarak Purdavut köyünün üst tarafında yerleşen Sakkarsu'ya çekilmeye başladılar. Sakkarsu civarında kayaların arkasında mevzilendiler. Köylerde yalnızca mal ve mülklerini bırakıp gitmek istemeyenlerle, kaçamayacak durumda olan insanlar, erkekleri evde olmadığı için veya ihtiyarlık nedeniyle kaçamayan kadınlar kalmıştı. Bu insanların tamamı ertesi gün katledilmişti.

⁵² Merhum Molla Hasan Efendi'nin konuşmasında dikkate şayan pek çok hususlar olmakla beraber. “*dümdar*” kelimesi, kendisinin çok savaşlar görmüş bir komutan olduğunu belli etmektedir. Zira bu ifade harp ilminin en faydalı noktalarından biridir. Savaş sırasında ordulardan biri kaçmak zorunda kalınca, düşmana ganimet vermeden rahat bir şekilde geri çekilebilmek için bazı kuvvetleri geride bırakarak düşman askerlerini oyalar. Geride kalan bu kuvvetler, düşmanı, kendisi için çok faydalı olabilecek bir takipten de meneder. (y.n.)

Acıklı Sakkarsu olayları

Sabah olunca, Sakkarsu'ya sığınan Müslümanlar, bir grup silahlı insanın. "Ya Ali! Ya Ali!" nidalarıyla kendilerine doğru geldiğini görürler. Cahil ve şaşkın insanlar, "Bunlar yardıma gelen Müslümanlar olacak," diye düşünerek ağlaya ağlaya gelenlerin önüne çıkarlar. Fakat gelenler Ermenilermiş ve yetişir yetişmez Müslümanları katletmeye başlarlar. Aynı saatlerde diğer dört köyde de katiller gerçekleşiyordu. Halkın arasından, kaçıp kurtulmayı başaran bazı insanlar Ordubad'a gelerek uğradıkları felaketi aynen naklediler.

Sakkarsu'ya sığınan Müslümanların çoğu katledilir; bazıları ise kaçıp kurtulur. En son Molla Hasan Efendi, orada kalan birkaç kadını da yanına alarak, elinde Kuran-ı Kerim olduğu halde Ermenilerin karşısına çıkar ve kendilerine merhamet edilmesini ister. Fakat Kuran-ı Kerim'i, hatta belki İncil-i mübareki de tanımayan vahşiler, onların tamamını acımasız bir şekilde katlediler. Molla Hasan Efendi'nin beraberinde götürdüğü Kuran-ı Kerim'i ve diğer kutsal kitapları yakarak süngülerinin uçlarına geçirirler.

Kaçmayı başaran birkaç Müslüman, karla kaplı ormanda bir süre dolaştıktan sonra Ordubad'a ve Ordubad'ın köylerine ulaşır. Zaten çok misafirperver olan Ordubad halkı ise felakete uğrayan bu insanlara özel bir ilgi gösterir.

Okçu felaketi kurbanlarının Ordubad'daki durumu

Okçu-Şebadek felaketi kurbanlarının ağlaya ağlaya Ordubad'a sığınmaları bura halkını çok etkilemişti. Gelenlerin dinlenmesi için yerler ayarlandı, felaketzedelere barınmaları için evler verildi. Öncelikle yaralıların tedavisi için doktor ve ilaç tedarikinde bulunuldu. Herkes gücü yettiği kadar eşya getirerek felaketzedeleri daha fazla rahat ettirmeye çalışıyordu. Daha sonra felaket kurbanları adından hükümete yüze kadar dilekçe ve telgraf gönderildi. Allahu Tealanın bolca nimetlere garkettiği bu küçük şehirde, felaketzedelerin en önemli ihtiyaçları bir günde temin

edildi. Arkasından, hâlâ dağlarda kalan insanların yardımına yetişilerek onlar da şehre ulaştırıldı.

Şehir ve civar köylerin halkından büyük bir grup oluşturuldu. Yanlarına gıda, yaralıları tedavi etmek için ilaç, yine yaralıları taşımak için binek hayvanları, ölenlerin defin işlemleri için kefen vesaire de alan bu grup, 16 Ağustos 1906 tarihinde amaçları doğrultusunda hareket etti.

Ordubadlıların Kapan deresine ilk gidişleri

Kapan deresi ve Okçu-Şebadek savaş alanına gidecek grup, ayın 16'sında Nügedi isimli Müslüman köyünde öğlen saat sekizde toplandı. Ordubad'dan malzemelerin gelmesini bekleyerek saat on ikiye kadar köyde kaldılar. Gelen malzeme Ayıçakılı denilen yüksekçe bir tepeye gönderildi ve oradan Kapan deresine hareket edildi. Bir süre dinlenildikten sonra, akşam saat sekizde keşif kolları bırakılarak tekrar hareket edildi. İşbu grup, 17 Ağustos tarihinde, öğlen dört sularında Sakkarsu'ya ulaştı. Önceden gönderilen malzeme yerine ulaşmış, çadırlar kurulmuştu. Gelenler, kısa bir dinlenmenin ardından etrafı dolaşarak felaketin boyutlarını öğrenmeye koyuldular. Havanın kararmasına bir buçuk saat vardı. Karla karışık yağmur yağıyor, rüzgar çadırların çivisini yerinden sökecek gibi esiyordu. Hızını gittikçe arttıran sulu kar, tüfek saçması misali insanların suratına savruluyordu.

Kapan deresinde esen şiddetli rüzgarın uğultusu Şebadek dağlarının zirvelerinde yankılanıyor, insanların karşısında kardan tepeler oluşuyordu. Havanın muhalefetine rağmen, birkaç kılavuz eşliğinde civar yerlerin araştırılmasına başlandı. Sakkarsu taraflarında bir kan gölü görülerek oraya gidildi. Kan gölünün yüzü soğuktan donmuştu. Fakat bir taşın arasından hâlâ damla damla kan akmaktaydı. Taşların arasından kadınlı-çocuklu altmış iki kişinin cesedi bulundu. Gelenler, tanık oldukları manzara karşısında ağlayarak, çadırlardaki insanları da durumdan haberdar ettiler. Bir süre sonra cesetlerin arasından bir inilti duyuldu. Bacaklarından yaralanarak bayılıp kalmış olan bir kadın bulundu.

Kadın çadıra götürülünce kendine geldi ve ağlayarak şöyle konuştu:

“Biz kadınlar Molla Hasan Efendi'nin yanındaydık. Onun katledildiğini görünce kaçıp taşların arasına saklandık. Ermeniler, Molla Hasan Efendi'nin işini bitirdikten sonra bize saldırdılar. Taşların arasında çok insan vardı, bu nedenle benim vücudumun bir kısmı dışarıda kalmıştı. Ermeniler gelince, benim dışarıda kalan bacaklarımı kesmeye başladılar. Ermenilerden biri beni öldürmelerine izin vermeyerek şu sözleri söyledi:

“Biz Kafkaslar'da Müslümanlarla savaş halindeyiz. Fakat bu savaş Sünni Müslümanlarla değil, Şii Müslümanlardır. Fakat siz Sünnilerin başlarına gelen felaketler, Osmanlı'da, Osmanlı sultanının Ermeniler'e yaptıklarının bir karşılığıdır. Bunun suçunu hep Osmanlı'da aramanız gerek! Siz kadınlara yapılan zulümler Osmanlı'da Sasun, Zeytun ve Van vilayetlerinde hükümetin zulmü nedeniyle Müslümanlar'ın esaretine düşerek İslam'ı kabul etmek zorunda kalan Ermeni kadınlarına yapılanların yarısı bile değildir.”

Yaralı kadın, durumunun ağırlığı göz önünde bulundurularak Ordubad'a değil, Pezmeri isimli Müslüman köyüne gönderildi. O gece Sakkarsu'da kalındı.

18 Ağustosta sabah namazının ardından, insanların kaçıp saklanmaya çalıştıkları ormana gidildi. Bir süre yürüdükten sonra yirmi beş yaşlarında bir kadınla, genç bir adamın cesedine rastlandı. Kılavuz, bu insanların karı-koca olduklarını ve birlikte katledildiklerini söyledi.

Daha sonra Molla Hasan Efendi'nin katledildiği yere gidildi. Molla Hasan Efendi'nin cesedi, seccadesi vesair eşyası yakılmıştı. Biraz ileride bir parça kilim kaldırılınca, altından yüzlerinden henüz çiçek izleri silinmemiş olan on beş çocuğun kesilmiş başları ve birbirine karışmış olan cesetler çıktı. Güneye doğru da çok sayıda kadın ve çocuk cesedi birbirine karışmıştı. Şiddetli rüzgar, yüksek tepelerdeki karları savurarak bu cesetlerin üzerini kapatıyordu. Fakat karın üzerinde kızaran kan izleri uzaktan ilkbahar lalelerini andırıyordu. Bütün bu cesetlerin taş ve toprak

altında gömülmesi imkansız olduğundan, ormandan toplanan ağaç dalları ve yapraklar kullanıldı.

Daha sonra aşağılara inilerek Purdavut köyüne gelindi. Öncelikle İmam Rıza hazretlerinin kardeşleri Sultan Davut hazretlerinin türbesi ziyaret edildi. Çıplak bir kubbenin dışında türbeden hiçbir şey kalmamıştı. Türbenin bütün eşyası yakılmıştı. Kılavuzun anlattığına bakılırsa, Ermeniler, Kuran-ı Kerimleri ateşe vererek türbenin penceresinden dışarı fırlatıyorlarmış. Avrupa'ya medeniyet dersi verme iddiasında olan Ermeniler, Molla Hasan Efendi'ye 1901 yılında İstanbul'dan gönderilmiş olan ünlü bir ressama ait resim eserini de yakmışlardı. Molla Hasan Efendi söz konusu resmi bu türbeye bağışlamıştı. Ermeniler, Hazret-i Muhammed aleyhisselam ve Hazret-i Ömer (r.a.)'e olan nefretleri nedeniyle bu nüshayı da yakmışlardı.

Şiddetli soğuk yüzünden Purdavut'ta fazla kalınamayarak Okçu köyüne geçildi. Sayısız insan cesedi ve hayvan leşi etrafa saçılmıştı. Manzara, Makedonya'daki savaş alanını, ya da Lyaoyan⁵³ civarındaki kanlı tepeleri andırıyordu. Yakılan evlerden biri henüz tütüyordu. Oraya gidince genç bir adamın cesediyle karşılaşıldı. Cesedin yanbaşıda paramparça edilmiş yaşlı bir kadın cesedi de vardı. Kılavuzların anlattığına bakılırsa, genç adam savaş sırasında yaralandığı için annesi onu terk ederek gitmek istememiş, sonuçta ikisi de katledilmişlerdi.

Okçu köyüne varıldığı sırada, Ermeniler de kendi cesetlerini Panuslu ve Girdikan köylerine taşımağa davdılar. Onların, cesetleri toplamakta bu kadar gecikmelerinin nedeni şiddetli soğuklarmış. Okçu çayı kenarında iki Ermeni cesedinin bulunduğu haberi alınınca, hangi yöre halkı olduklarını anlamak için oraya gidildi. Cesetlerden biri yirmi beş-otuz yaşlarında bir adama aitti. Öteki ise kırk beş-elli yaşlarında olmalıydı. Cesetlerin üzerinden birer parça kağıt bulundu.

⁵³ Lyaoyan - 1904 Rus - Japon savaşı sırasında gerçekleşmiş olan Lyaoyan muharebesi kastedilmektedir. Bu muharebede Rus ordusu yenilgiye uğramıştı.

Birinci kağıdın baş tarafı Rusça olarak yazılmıştı. Buradan, mektubun Mehri köyünden Vaçiyans aracılığıyla Taşnaksutyun Partisi Hadrut örgütünden Saakyan'a ulaşması gerektiği anlaşılıyordu. Mektupta şunlar yazılmıştı:

"Sevgili oğlum! Yakın günlerde kardeşin de Taşnaksutyun Partisi'ne kaydolunarak Osmanlı'dan gönderildi. Millet uğruna çalışmaktan bir an geri durmayınız. Salladığınız her kılıç bir deste çiçek misali Türkiye'de Ermenistan uğruna can veren mücahitlerin mezarlarına saçılmaktadır. Anneniz hastalanmıştı; sizin iyi haberinizi... (Mektubun bu yeri kan lekelerinden okunamadı.) ...Ayn 20'sinde yerine ulaşacaktır. Kızkardeşiniz Oskuyey ikiz doğurdu, yani millet yolunda çarpışacak iki asker daha doğdu."

Bu ilk mektup Zeytun vilayetinden yazılmıştı. İmza yerinde T. G. Azizyan ismi vardı.

İkinci mektup ise İran'dan, Karadağ vilayetinin Serdov köyünden yazılmış olup Hadrut'tan Karapet Vartanyans'a ulaştırılmak üzere gönderilmişti. Mektubun içeriği şundan ibaretti:

"İşbu mektup Karapet Vartanyans'ın sevgili arkadaşı Varvar tarafından gönderilmiştir. Bugün Nerses Tebriz'den geldi. Mehmet Ali Mirza, Şah'tan aldığı emir üzerine Ermenilere karşı pek iyi davranmaktaymış. İran, Ermeniler için fazlaca uygun bir yer. Nerses'in anlattığına bakılırsa, İranlı Müslümanlar, Kafkaslar'daki olaylar hususunda tarafsızlar. Anlaşılan o eski düşünceler artık kalmamış. Evde fazlaca yiyeğimiz var; hiç merak etmeyiniz. Fakat soğuklar iyice şiddetlenmeden dönünüz. Tabii Şuşa'ya gitmemek kaydıyla. Zira komşu köylerin halkından birçok kişinin Şuşa'da öldüğü haberini aldık... İmza: Varvar."

Okçu köyünden sonra Şebadek ve Atkız köylerine geçildi. Atkız köyü büyük kayıplar vermişti. Cesetler yine ağaç dalları ve yapraklarla örtüldü.

Bu köylerde muharebe 9 Ağustos tarihinde başlamış, 15 Ağustos tarihinde sona ermiştir. Mal kaybı bir milyon civarındadır. Müslümanların can kaybı iki yüz kişidir. Fakat nüfus defterleri bulunamadığından, kayıplar kesin olarak belirlenemedi.

Haziran başından Ağustos sonuna kadar Zengezur'da Ermenilerce yakılıp yıkılan Müslüman köyleri şu aşağıdakilerdir:

Halaç, Karhana, Katar, İncevar, Çöllü, Yemezli, Saltaşlı, Mollalar, Batuman, Okçu, Şebadek, Atkız, Purdavut, Zurul, Güman, İyilli, Senalı, Minenevur, Fercan, Kaleboynu, Acepli, Boğacık.

Ordubadlıların Kapan deresine ikinci gidişleri ve muharebe haberleri

Okçu-Şebadek felaketinin kurbanları Ordubad'a ve köylerine dağılmışlardı. Bu da halk arasındaki heyecan dalgasının yükselmesine neden olmuştu. Şehir halkı bir gün zarfında iki vilayetin genel valisine yüzün üzerinde telgraf çekerek felaketedelerin hallerini anlatmaya çalışmışlardı. Bu telgraflardan sonra, genel valinin emri üzerine şehre gönderilen bir alay *dragun* süvarisi, felaketedeleri bir araya toplayarak muhafaza altında kendi evlerine, yani harap halde bulunan köylerine götürmek istedi. Fakat süvarilerin koruması altındaki köylüler, Sakkarsu'yu geçemez Ermenilerce ateşe maruz bırakıldılar ve Müslüman köylülerden ikisi, süvarilerin gözleri önünde öldürüldü. Alay süvarileri bu olayı bir telgrafla kendi üstlerine duyurdular. Kafkasya'da neşredilen gazeteler de bu konuya sayfalarında yer vermişlerdi.

Ermeniler, gizli veya açık yollardan köylerine gitmek isteyen bütün köylüleri aynı şekilde karşıyor ve geri dönmek zorunda bırakıyorlardı. Yukarıda da anlattığımız üzere, Okçu-Şebadek'e sahip olmak için uzun zamandan beri planlar yapan Ermeniler, bu yerleri Müslümanlara geri vermemek hususunda kendi üstlerinden kesin emirler almışlardı.

Öte yandan, daha önceki çarpışmalarda yorgun düşen Ermeni askerleri serbest bırakılmış ve onların yerine yenileri celbedilmişti. Bu hareket, Ermenilerin, Okçu-Şebadek'te yeni bir muharebe olacağını tahmin ettiklerini göstermektedir.

Ermenilerin asıl endişesi Sultanof ve Cavaşir beylerdendi. Fakat onlarda milli bir hareket, İslami bir uyanış görmeyerek daha

rahat bir biçimde hareket ediyor. Haçın'daki evleri yakıp yıkmaya, civar köylerin tarlalarındaki ürünü yağmalayarak kendi köylerine götürmeye devam ediyorlardı.

Civar köylerin hep Ermenilerin elinde olması, Okçu'dan kaçıp gelenlerin halleri şehir halkının yüreklerini parçalıyordu. Karşıdan kış gelmekteydi ve bütün bu insanların sıcak evlere yerleştirilmesi büyük bir sorundu. Öte yandan, yine Ermeni-Müslüman olayları nedeniyle Ordubad'la Karabağ arasındaki bağlantı da kopmuştu. Bu ise ticaretin tenezzülüne ve şehir halkının fakirleşmesine yol açmıştı. Şehir halkı, aç biilaç durumda bulunan felaketzedeleri uzun bir süre yedirip içirebilecek durumda değildi. O güne değin dağ köylerinde -yakılacak odunun bol bulunduğu yerlerde- yaşamaya alışkın insanları, kışın pudu⁵⁴ bir rubleye satılan kömürle ısıtmaya çalışmak da imkansız görünüyordu. Az çok sığıra ve davara sahip bulunan Okçuların, hayvanlarını şehirde beslemeleri de mümkün değildi. Zira şehirde ne bu hayvanları besleyecek ahır, ne de onlara verecek yiyecek vardı. Dolayısıyla, kışın, bütün bu hayvanların telef olmaları kaçınılmazdı.

İnsanlar bir an önce yurtlarına dönmek istiyor ve bu hususta herhangi bir teşebbüste bulunmaları için şehir halkına yalvarıp duruyorlardı. Şehir halkı, felaketzedeleri ellerinden geldiği kadar iyi ağırlamayı sürdürüyordu. Mesela iki odası olan, odalarından birini felaketzedelere vermişti. Ama köylüler, herşeye rağmen evlerine dönmek için sabırsızlanıyorlardı.

Okçu halkının sabırsızlanmaları üzerine, şehir ahali arasında birtakım görüşler dile getirilmeye başlandı. Nihayet bu konuda bir toplantı yapılmasına karar verildi. Birkaç toplantı yapıldıktan sonra, Okçu-Şebadek halkının, her ne suretle olursa olsun kendi köylerine dönmelerinin sağlanması karara bağlandı.

Öncelikle, Okçu-Şebadek halkına haber verilerek, yurtlarına dönmek üzere hazırlanmaları istendi. Ermenilerin Okçu-Şebadek'i asla geri vermek istememeleri, durumu daha da zorlaştırıyordu.

Fakat Ordubadlılar, almış oldukları kararı uygulamak için durup dinlenmeden çalışıyorlardı.

Okçu-Şebadek felaketzedelerinin yurtlarına dönmelerini sağlamak için hükümetten yardım istendi. Fakat Zengezur olaylarının hergün daha vahim boyutlara ulaşması ve Rusya'daki devrimci hareketin gitgide genişlenmesi, hükümet kuvvetlerini, Ermenileri cezalandırarak köylüleri müdafaa etme olanağından yoksun bırakıyordu. Bu durum göz önünde bulundurularak, halkın kendi imkanlarıyla birşeyler yapmasına karar verildi. Ordubad ahali, Ermenileri cezalandırarak akıllandırma görevini kendi üzerine aldı. Panuslu ve Girdikan Ermenilerine bir ders vermek için hazırlıklar başlatıldı.

Panuslu ve Girdikan'a gidecek askerlerin toplanması yahut muharebe planı

Bir topluluk veya bir halk savaşmak zorunda kalınca, herşeyden önce, savaş alanının coğrafi konumunu göz önünde bulundurarak plan yapar. Hedef olarak belirlenen mıntıkanın konumu hesaba katılarak, orayı elde etmeye yetecek kadar askeri gücün teminine girişilir. Daha sonra bu askeri gücün nereden ve ne zaman hareket edeceği belirlenir. Gereken silah ve cephanelik ise, askeri gücün toplanacağı veya savaşın yapılacağı alana komşu olan köylere önceden götürülerek hazır tutulur.

Ordubad'dan Panuslu ve Girdikan'a hareket edecek kuvvetlere dağıtılacak silah ve cephanelik, muharebeden dört gün önce, Sakkarsu'ya civar Müslüman köylerine götürülmüştü. Askerler ise 15 Eylül 1906 tarihinde Sakkarsu'da toplanma emrini almışlardı. Aynı gün saat on iki sularında Sakkarsu'nun üst tarafında bulunan yüksek bir tepenin üzerinde toplanıldı. Akşama kadar bir taraftan ordu teşkil ediliyor, diğer taraftan ise civar köylere keşif kolları gönderiliyordu. Akşam saatlerine doğru Sakkarsu'da iyi silahlanmış sekiz yüz gence ilaveten, çoğunluğu Okçu-Şebadek halkından olmak üzere gönüllü olarak gelen bin kişi daha vardı. Toplam asker sayısı bin sekiz yüz kişiydi.

⁵⁴ Pud eski Rus ağırlık ölçüsü birimi; 16.4 kilograma eşitti. (ç.n.)

15 Eylül günü gece saat yedide Sakkarsu'da toplanan insanlar arasında askeri bir şura yapıldı ve bir ordu komutanı belirlenerek mevcut kuvvetler kendisinin emrine verildi. Ordu komutanı ise üç bölük komutanı belirleyerek herbirine yüz asker tahsis etti. Gereken emirler de bölük komutanlarına verildi. Bölük komutanları, emirlerindeki askerler arasından onar kişi olmak üzere onbaşılar seçtiler ve ordu komutanının emirlerini kendilerine ulaştırdılar.

Gece saat dokuzda, birinci bölük, bir keşif kolu çıkardı ve Sakkarsu'dan hareket ederek Şebadek köyünün üst tarafından dolandı, dağıtılmış olan Atkız köyünden geçerek dağların eteğinden uzanan yolu takip etti ve Girdikan köyünün aşağı tarafına gönderildi. Aynı bölük, 16 Eylül tarihinde, güneşin doğuşundan bir saat önce muharebeyi başlatmak emrini almış bulunuyordu. Peşlerinden elli kişilik bir süvari grubu da yedek olarak gönderilmişti.

Saat on sularında Sakkarsu'dan hareket eden ikinci bölük Purdavut köyünün içinden geçmek suretiyle Okçu istikametinde ilerledi ve Panuslu köyünün karşısına ulaştı. Bu bölük, Panuslu'nun karşısındaki tepelerde siperler yapma ve yine güneşin doğuşundan bir saat önce muharebeye başlama emrini almıştı. İkinci bölükle, birinci bölüğün peşinden gönderilmiş olan yedek kuvvetler arasında bağlantıyı sağlamak için özel süvariler de görevlendirilmişti.

Üçüncü bölük ise Sakkarsu'dan saat on ikide hareket etti. Bu bölüğün görevi Leç ve Teştin dağları arasında mevzilenerak Mehri ve diğer Ermeni köylerinden gelecek olan yardımları engellemekten, gerekli görüldüğü sırada muharebeye katılmaktan ibaretti. Bu bölüğün peşinden, halktan oluşturulan beş yüz kişilik bir gönüllü grubu gönderilmişti.

Bölüklerin hareketinden sonra, karargah olarak belirlenen Sakkarsu'da yüz elli süvari ve iki yüz piyadeden oluşan bir kolordu kurularak Şebadek istikametinde gönderildi. Elli kişilik bir başka grup ise daha önce hareket etmiş olan üç bölük arasında irtibatı sağlamakla görevlendirilmişti. Okçu-Şebadek halkından

oluşturulan iki yüz kişilik bir grup, siperlere gıda ve cephanelik taşımakla görevlendirildi.

Ordu komutanı, gece saat üç sularında, Şebadek'teki kolorduya, Girdikan ve Panuslu'daki bölüklere yardım etmeleri emrini gönderdi. Yirmi beşer süvarilik gruplar ise bölükler arasında posta hizmeti yapacaklardı. Her üç bölük, saat üç sularında, önceden belirlenen mevkilere tam olarak yerleşerek siperler yapmaya başlamışlardı. Öte yandan, keşif kolları aracılığıyla Panuslu ve Girdikan köylerindeki durumla ilgili haberler de alınıyordu. Nihayet, güneşin doğuşundan bir saat önce muharebe başladı.

16 Eylül 1906

Aynı gün, güneşin doğuşundan bir saat önce, Girdikan köyü civarında mevzilenen kuvvetler, köye ateş yağdırmaya başladı. Dört-beş dakika kadar sonra Panuslu köyündeki kuvvetler de muharebeye katıldı. Her iki köyde çok sayıda Ermeni askeri bulunduğundan, çatışma başlar başlamaz saldırıya geçen Ermeniler, Müslümanların siperlerine doğru yürüyerek karşılık verdiler. Dört saat süren çarpışmanın ardından bir grup Ermeni askeri Panuslu ve Girdikan köylerinde bulunan Müslüman bölükleri arasındaki bağlantıyı koparmak amacıyla saldırıya kalktı; fakat Atkız köyünde yedek olarak tutulan kuvvetlerce defedildi. Beşinci saatin sonunda Ermeniler seksen askerlerini kaybetmiş bulunuyorlardı.

Ermenilerin, umulandan daha fazla direnmeleri üzerine, saat on sularında yedek kuvvetler de muharebeye sokuldu. Müslümanlar kesin bir taarruza geçtiler. Ermeniler ise kaçarak evlere ve kiliseye saklanıyor, fakat şiddetle direnmeyi de sürdürüyorlardı. Müslüman kuvvetleri köylere yaklaşmaktaydılar. Bölük komutanları, kiliseye ateş edilmesini kesin bir emirle yasaklamışlardı. Fakat kilise gözetim altında tutuluyordu.

Saat on iki sularında Ermeniler kesin bir yenilgiye uğradılar ve Müslümanlar, daha önce kaybettikleri köyleri işgalden kurtardılar.

İÇİNDEKİLER

1.	MEHMED SAİD ORDUBÂDİ	5
2.	ESERİN YAZILMASINDAKİ AMAÇ.....	7
3.	KANLI BAKÜ FACIALARI HAKKINDA.....	15
4.	ÜZÜCÜ NAHÇIVAN OLAYLARI	23
5.	İREVAN OLAYLARI	30
6.	EĞMİYAZIN – ÜÇ KİLİSE OLAYLARI	42
7.	CEBRÂİL – KARYAĞIN OLAYLARI	46
8.	ACIKLI ŞUŞA OLAYLARI VEYA CEHALET BELASI.....	68
9.	İKİNCİ ŞUŞA FACIASI VEYA KALAŞÇAPO- FÜN HİLESİ.....	78
10.	İKİNCİ BAKÜ FACIASI	84
11.	VATAN FERYATNAMESİ	92
12.	ERMENİLERİN CAVANŞİR KAZASINDAKİ BOŞ HÜLYALARI	97
13.	ACIKLI GENÇE OLAYLARI	113
14.	TİFLİS FACIALARI HAKKINDA.....	122
15.	28 KASIM TARİHİNDE BAŞLAYAN ERMENİ - MÜSLÜMAN OLAYLARI KAZAK KAZASI.....	127
16.	TİFLİS BARİŞ GÖRÜŞMELERİ	132
17.	TOPLUMSAL BARİŞ VE SÜNNİ MÜSLÜMANLAR	149
18.	ACIKLI KATAR OLAYLARI	152
19.	ZENGEZUR'DA OKÇU-ŞEBADEK VEYA KAPAN DERESİ OLAYLARI.....	160

Saat bire doğru, Kığı deresinde bulunan birinci bölüğe ait keşif kolu, beş yüz kişilik bir hükümet gücünün yaklaşmakta olduğu haberini verdi. Bu haber üzerine birinci bölük geri çağrılarak ikinci bölükle birleştirildi. Zengezur kaza reisinin beş yüz *kazakla* geldiği haberinin kesinleşmesi üzerine, Müslümanlar Sakkarsu'da oluşturulan karargaha geri döndüler. Bir saat kadar sonra hükümet güçleri köylere ulaştı.

17 Eylül tarihinde sabahın erken saatlerinde Sakkarsu'dan hareket eden Müslümanlar evlerine döndüler. Okçu-Şebadek halkı ise artık hükümet güçlerinin nezaretinde bulunan köylerine dönerek evlerine yerleştiler.

Okçu ahalisinin köylerine dönüşü

16 Eylül 1906 tarihinde gerçekleşen muharebede Panuslu-Girdikan Ermenileri kesin bir yenilgiye uğradıklarından, bir daha Okçu ahalisini rahatsız etme cesaretini gösteremediler. Hükümet de artık daha tedbirli davranarak civar köylerde kendi kuvvetlerini bulunduruyordu. Bu nedenle insanlar biraz rahat etmişlerdi.

Ermeni gizli örgütlerinin siyasetbazları ise Okçu-Şebadek'i ele geçirme planlarının suya düştüğünü anlamışlardı. Panuslu-Girdikan yenilgisi onların kulaklarına küpe olmuştu.

Okçu-Şebadek ahalisi, her dört beş hane bir eve yerleşmek suretiyle, civar köylerden gelen yardımlarla geçinmeye başlamışlardı. Ordubad ahalisinin gösterdiği cesaret ve yiğitlik ise milli tarihimizin sayfalarını altın bir hatla süsledi. Allah kendilerine her iki cihan saadeti nasip etsin. Amin!